

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
М. П. ДРАГОМАНОВА
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ОНИЩЕНКО НЕЛЯ ГРИГОРІВНА

УДК: 378. 147: 314/316: [- 027,543:159.923.2]-:057.87:373.55(043.3)

**ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПРЕДМЕТІВ
СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОЇ ГАЛУЗІ ДО ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УЧНІВ ЛІЦЕЇВ**

13.00.04 – теорія та методика професійної освіти

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н. Г. Онищенко

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: Бакка Тамара Володимирівна
кандидат педагогічних наук, доцент

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Онищенко Н. Г. Підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.04 – теорія та методика професійної освіти. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2021.

У дисертації вперше представлено наукове осмислення проблеми підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Обґрунтовано теоретичні засади та доведено, що підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв є проблемою національної безпеки України, вирішення якої має непересічне значення як для окремої особистості, так і для суспільства загалом.

Визначено методологічні підходи (особистісно орієнтованого, аксіологічного, акмеологічного, компетентнісного) та принципи (моделювання професійної діяльності в освітньому процесі закладу вищої освіти, інтегративності, єдності соціалізації і професіоналізації, професійної мобільності, гуманізму, природо відповідності, ментальності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії) як основи підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

На підставі здійсненого теоретичного аналізу уточнено поняття «національна ідентичність» як *складову особистісної ідентичності людини, що характеризує усвідомлення власної причетності до життя нації, солідарності стосовно захисту національних інтересів, територіальної цілісності, культурної спадщини, мови, прийняття моральних цінностей та*

національної ідеї та поняття «національна ідентичність майбутніх учителів суспільствознавчої галузі» як внутрішнього інтегративного утворення, що відображає позитивне ставлення до української нації і сприйняття себе членом національної спільноти, значущість для особистості моральних цінностей українського народу, скажімо як: національна гідність, патріотизм, національна солідарність, толерантність, що задають спрямованість їхній майбутній професійній діяльності і виявляються у ставленні до себе, вихованців та України.

Досліджено пари типів сформованості національної ідентичності: позитивна національна ідентичність/негативна національна ідентичність; гіперпозитивна національна ідентичність/гіпернегативна національна ідентичність; бікультурна національна ідентичність/моноетнічна національна ідентичність; розмита національна ідентичність/цілісна національна ідентичність; усвідомлена національна ідентичність/реідентичність.

Структуру сформованості національної ідентичності майбутніх учителів суспільствознавчої галузі представлено когнітивним, емоційно-ціннісним, діяльнісно-практичним компонентами, що розкривають досліджуваний феномен у їх єдності та взаємозв'язку.

Охарактеризовано психологічні механізми формування національної ідентичності майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі, а саме: національна свідомість і самосвідомість, національне самопізнання, національне самоствердження.

Окреслено ціннісно-сміслову поле національної ідентичності майбутніх учителів суспільствознавчої галузі, через національну мову, національну ідею, національні інтереси, національну згоду, національну культуру, історію та традиції нації.

Охарактеризовано сутність базових моральних цінностей: національну гідність, патріотизм, національну солідарність, толерантність, що є визначальними у підготовці майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Відповідно до визначених структурних компонентів обґрунтовано критерії і показники підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв. Показниками когнітивного критерію визначено: знання історії, мови, культури, традиції і звичаїв України, а також свободи, права та обов'язки громадянина; уявлення про органи державної влади та суспільно-політичний та економічний устрій держави; демократію, сучасне громадянське суспільство. Показники емоційно-ціннісного критерію: любов до українського народу, бажання брати активну участь у розбудові України як суверенної, демократичної і правової держави, захищати її безпеку та територіальну цілісність; почуття особистої та національної гідності, толерантності; повага до законів та Конституції України, державних символів, мови, усіх етносів і народів, інтерес до історичного минулого та культурної спадщини України. Показники діяльнісно-практичного критерію: прояв моральних якостей; дотримання законів України; мовленнєва культура; професійні вміння і навички спрямовані на формування майбутніх громадян України; виховання ліцеїстів у дусі патріотизму, національної гідності, толерантності; саморегуляція та самоудосконалення професійних і моральних якостей та поведінки; активна участь у громадському та політичному житті навчального закладу, міста, країни.

На основі визначених компонентів, критеріїв та показників схарактеризовано *рівні* підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв: високий, середній, низький.

У роботі обґрунтовано структурно-функціональну модель (концептуальний, змістовий, діагностувальний, технологічний, результативний блоки) і експериментально впроваджено педагогічні умови підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв (створення акмеологічного середовища у закладі вищої освіти; використання виховного

потенціалу навчальних дисциплін; організація позааудиторної роботи у закладах вищої освіти, спрямованої на формування національної ідентичності молоді; розробка методичних рекомендацій для викладачів та кураторів академічних студентських груп щодо підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв).

Створене акмеологічне середовище було спрямоване на підготовку майбутніх учителів до формування національної ідентичності учнів ліцеїв через інтеріоризацію національних і моральних цінностей українського народу, через занурення у рідну культуру, застосування усієї палітри традиційних та інноваційних засобів педагогічного впливу.

Підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі здійснювалася під час вивчення таких дисциплін як «Людина і цивілізація», «Громадянська освіта», «Основи демократії», «Теорія та методика навчання суспільно-політичних дисциплін», «Біосоціогенез», «Інформаційні технології в суспільствознавстві» та спецкурсу «Україна у європейських студіях», проблемної групи «Проблеми змісту шкільного суспільствознавства».

Методика підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі передбачала використання лекційно-семінарських занять з актуальних проблем суспільствознавства, оновленого змісту шкільних програм; практико-орієнтованих занять; заняття-екскурсії; майстер класи; упровадження системи навчально-виховних заходів, спрямованих на формування громадянськості як інтегративної якості особистості; моделювання компетентнісно орієнтованих уроків з історії, правознавства, громадянської освіти.

У процесі виховної позааудиторної роботи свою ефективність довели кураторські години, години запитань і відповідей, етичні бесіди, дискусії («мозковий штурм», «круглі столи»), ситуації успіху, КТС, клубна, гурткова, секційна, науково-пошукова та самовиховна діяльність та ін., під час яких

майбутні учителі, як суб'єкти виховання, долучались до таких цінностей як: національна гідність, патріотизм, національна солідарність, толерантність, що визначало їхнє ставлення до себе, до людей, до суспільства.

Перевірка статистичної значущості одержаних результатів за допомогою критерію Пірсона (χ^2) підтвердила позитивні висновки щодо ефективності розробленої структурно-функціональної моделі та педагогічних умов підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше* обґрунтовано структурно-функціональну модель і створено педагогічні умови підготовки учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв (створення акмеологічного середовища у закладі вищої освіти; використання виховного потенціалу навчальних дисциплін; організація позааудиторної роботи у закладах вищої освіти, спрямованої на формування національної ідентичності молоді); розроблено методичні рекомендації щодо підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв; базові моральні цінності (національна гідність, патріотизм, національна консолідація, толерантність); психологічні механізми (національна свідомість і самосвідомість, національне самопізнання, національне самоствердження); ціннісно-сміслові поле підготовки майбутніх учителів (національна ідея, національна мова, національні інтереси, національна згода, національна культура, історія та традиції нації); компоненти (когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-практичний) та відповідні до них критерії, показники та рівні підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі (високий, середній, низький);

-*уточнено* сутність поняття «національна ідентичність» (як складова особистісної ідентичності людини, що характеризує усвідомлення власної

причетності до життя нації, солідарності стосовно захисту національних інтересів, територіальної цілісності, культурної спадщини, мови, прийняття моральних цінностей і національної ідеї) та сутність поняття «національна ідентичність майбутніх учителів суспільствознавчої галузі» (як внутрішнього інтегративного утворення, що відображає позитивне ставлення до української нації і сприйняття себе членом національної спільноти, значущість для особистості моральних цінностей українського народу, таких як: національна гідність, патріотизм, національна солідарність, толерантність, що задають спрямованість їхній майбутній професійній діяльності і виявляються у ставленні до себе, вихованців та України); *«підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв»* що є цілеспрямованим процесом навчання і виховання у закладі вищої освіти з метою набуття професійних компетентностей, здатних забезпечити ефективність педагогічного впливу.

Подальшого розвитку набули типи національної ідентичності, ідеї використання позааудиторної діяльності як важливого засобу професійного зростання майбутніх учителів, зміст, форми і методи підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв у позааудиторній діяльності.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробленні та впровадженні методики діагностування підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв; форм і методів організації та реалізації системи позааудиторній діяльності закладів вищої освіти (кураторські виховні години, студентське самоврядування, тренінг «Я громадянин України», спецкурс «Україна у європейських студіях», проблемна група «Проблеми змісту шкільного суспільствознавства»).

Результати дослідження можуть бути використані для формування навчально-методичних комплексів (навчальні програми, курси лекцій,

семінарських, практичних занять, методичних посібників і рекомендацій) навчальних дисциплін «Громадянська освіта», «Теорія і методика навчання суспільствознавчих дисциплін», «Основи демократії», «Біосоціогенез», «Інформаційні технології в суспільствознавстві», організаційно-методичного забезпечення позааудиторної діяльності закладів вищої освіти, а також у системі післядипломної освіти педагогічних працівників.

Ключові слова: майбутні учителі предметів суспільствознавчої галузі, національна ідентичність, учні ліцеїв, національна гідність, патріотизм, національна консолідація, толерантність, педагогічні умови.

ANNOTATION

Onyshchenko N.G. Training the future teachers of social sciences to form the lyceum students' national identity. – Qualifying scientific work as a manuscript.

A thesis for a Candidate of pedagogic sciences degree by speciality 13.00.04 – Theory and Methods of Vocational Education. M.P. Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2021.

In the thesis, the scientific comprehension of a problem of training the future teachers of social sciences to form the lyceum students' national identity has been presented for the first time.

Theoretical principles have been substantiated and it has been proved that training the future teachers of social sciences to form the lyceum students' national identity is a problem of national security of Ukraine, the solution of which is of paramount importance for both individuals and society as a whole.

Methodological approaches (person-centred approach, axiological, acmeological, competency-based) and principles (simulation of professional activity in the educational process of higher education, integrity, unity of socialization and professionalization, professional mobility, humanism,

conformity, mentality, subject-to-subject relations) as a basis for training the future teachers of social sciences to form the lyceum students' national identity.

Based on the theoretical analysis, the concept of “national identity” *as a component of personal identity, which characterizes the awareness of their own involvement in the life of the nation, solidarity in protecting national interests, territorial integrity, cultural heritage, language, endorsing moral values and national ideas and the concept of “national identity of future teachers of social sciences”* as an internal integrative entity that reflects a positive attitude to the Ukrainian nation and perception of themselves as members of the national community, significance moral values of the Ukrainian people for the individual, say: national dignity, patriotism, national solidarity, and tolerance that set the direction of their future professional activity and are manifested in the attitude to themselves, students and Ukraine.

The pairs of types of formation of national identity have been investigated: positive national identity/ negative national identity; hyper positive national identity/ hyper negative national identity; bicultural national identity/ mono-ethnic national identity; blurred national identity/ integral national identity; conscious national identity/ reidentity.

The structure of the formation of the national identity of future teachers of social sciences is represented by cognitive, emotional and value-based, activity-practical components that reveal the studied phenomenon in their unity and interconnection.

The *psychological mechanisms* of formation of national identity of future teachers of social sciences subjects are characterized, in particular: national consciousness and self-consciousness, national self-cognition, national self-actualization.

The value-semantic field of national identity of future teachers of social sciences, through the national language, national idea, national interests, national consent, national culture, history and traditions of the nation has been outlined.

The essence of basic moral values: national dignity, patriotism, national

solidarity, tolerance, which are crucial in training the future teachers of social sciences to form the lyceum students' national identity, has been characterized.

In accordance with the identified structural components, the criteria and indicators of the future teachers' of social sciences competence to form the lyceum students' national identity have been substantiated. The indicators of the cognitive criterion are: knowledge of the history, language, culture, traditions and customs of Ukraine, as well as freedom, rights and responsibilities of the citizen; ideas about public authorities and the socio-political and economic structure of the state; about democracy, modern civil society. Indicators of the emotional and value criterion: love for the Ukrainian people, desire to take an active part in the development of Ukraine as a sovereign, democratic and legal state, to protect its security and territorial integrity; sense of personal and national dignity and tolerance; respect for the laws and the Constitution of Ukraine, state symbols, language, all ethnic groups and peoples, interest in the historical past and cultural heritage of Ukraine. Indicators of activity-practical criterion: manifestation of moral qualities; observance of the laws of Ukraine; speech culture; professional skills and abilities aimed at formation of future citizens of Ukraine; educating of lyceum students promoting the spirit of patriotism, national dignity, and tolerance; self-regulation and self-improvement of professional and moral qualities and behaviour; active involvement in the social and political life of the educational institution, city, country.

On the basis of the indicated components, criteria and indicators, the *levels* of the future teachers' of social science competence to form the students of lyceums' national identity have been characterized: high, medium, and low.

The work substantiates the structural and functional model (conceptual, meaningful, diagnostic, technological, and effective blocks) and experimentally introduces pedagogical conditions for the future teachers' of social science competence to form the students of lyceums' national identity (creation of an acmeological environment in a higher education institution; use of educational potential of academic disciplines; organization of extracurricular work aimed at

forming the national identity of youth in higher education institutions; development of methodical recommendations for teachers and curators of academic student groups on training the future teachers of social sciences to form the students of lyceums' national identity).

The simulated acmeological environment was aimed at training the future teachers to form the students of lyceums' national identity through the internalization of national and moral values of the Ukrainian people, through immersion in native culture, the use of the full range of traditional and innovative means of pedagogical influence.

The training of the future teachers of social sciences was carried out during the study of such disciplines as "Man and Civilization", "Civic Education", "Fundamentals of Democracy", "Theory and Methods of Teaching Socio-Political Disciplines", "Biosociogenesis", "Information Technology in Social Sciences" and a special course "Ukraine in European Studies", as well as the problem group "Issues of school Social Science subjects contents".

Methods of training the future teachers of social sciences provided for the use of lectures and seminars on topical issues of social sciences, updated content of school curricula; practice-oriented classes; classes-excursions; master classes; introduction of a system of educational activities aimed at the formation of citizenship as an integrative quality of personality; simulating of competency-oriented lessons in history, law, and civic education.

In the process of educational extracurricular work, curatorial hours, question and answer hours, ethical conversations, discussions ("brainstorming", "round tables"), success situations, CCE, club, group, sectional, research and self-educational activities and etc., during which such values as national dignity, patriotism, national solidarity, tolerance were promoted among the future teachers, as those engaged in the education process, which determined their attitude to themselves, to people, and to society.

Testing the statistical significance of the results using Pearson's test (χ^2) confirmed the positive conclusions about the effectiveness of the developed

structural and functional model and pedagogical conditions for training the future teachers of social sciences to form the students of lyceums' national identity.

The scientific novelty of the obtained results is that the structural-functional model is substantiated and pedagogical conditions of training the teachers of social sciences to form the lyceum students' national identity have been created *for the first time* (simulation of acmeological environment in higher education institutions; use of educational potential of academic disciplines; organization of extracurricular work in higher education institutions aimed at forming the national identity of youth); methodical recommendations on training the future teachers of social sciences to form the lyceum students' national identity have been developed; basic moral values (national dignity, patriotism, national consolidation, tolerance); psychological mechanisms (national consciousness and self-consciousness, national self-cognition, national self-actualization); value-semantic field of training future teachers (national idea, national language, national interests, national consent, national culture, history and traditions of the nation); components (cognitive, emotional and value-based, activity-practical) and corresponding criteria, indicators and levels of competence of the future teachers of social sciences (high, medium, and low);

- the essence of the concept of “national identity” (as a component of personal identity, which characterizes the awareness of personal involvement in the life of the nation, solidarity in protecting national interests, territorial integrity, cultural heritage, language, moral values and national idea) and the essence of “national identity of the future teachers of social sciences” (as an internal integrative entity that reflects a positive attitude to the Ukrainian nation and self-perception as a member of the national community, the importance for the individual of the moral values of the Ukrainian people, such as national dignity, patriotism, national solidarity, and tolerance, that set the direction of their future professional activity and are manifested in the attitude to themselves, students and Ukraine) *have been clarified; “training the future teachers of social sciences to form the lyceum*

students' national identity" which is a purposeful process of teaching and education in a higher educational institution in order to acquire professional competencies that can provide for the effectiveness of pedagogical influence.

Types of national identity, the idea of using extracurricular activities as an important means of professional growth of the future teachers, the content, forms and methods of training the future teachers of social sciences to form the lyceum students' national identity in extracurricular activities *were further developed*.

The practical significance of the obtained results lies in the development and implementation of methods for diagnosing if the future teachers of social sciences are ready to form the lyceum students' national identity; forms and methods of organization and implementation of the system of extracurricular activities of higher educational institutions (curatorial educational hours, student government, training "I am a citizen of Ukraine", special course "Ukraine in European Studies", problem group "Issues of school Social Science subjects contents").

The results of the study can be used to form educational and methodological complexes (curricula, lecture courses, seminars, practical classes, manuals and recommendations) of the subjects "Civic Education", "Theory and Methods of Teaching Socio-Political Disciplines", "Fundamentals of Democracy", "Biosociogenesis", "Information Technology in Social Sciences", organizational and methodological support of extracurricular activities of higher educational institutions, as well as in the system of postgraduate education of teachers.

Key words: future teachers of social sciences, national identity, lyceum students, national dignity, patriotism, national consolidation, tolerance, pedagogical conditions.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1.Онищенко, Н. Г. (2019). Підготовка майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв як наукова проблема. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*, 2 (60), 19 – 23.

2.Онищенко, Н. Г. (2020). Стан підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв. *Наукові записки» Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Педагогічні науки*, СХХХХІХ(149), 47 – 54.

3. Онищенко, Н. Г. (2020). Методологічні засади підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв. *Інноватика у вихованні, Вип. 11. Т. 2*, 155-165.

4. Онищенко, Н. Г. (2020). Модель підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 10 (104),

5. Онищенко, Н. Г. (2020). Використання потенціалу навчальних дисциплін у підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності школярів. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Вип. 3 (44)*, 169 -176.

Статті у зарубіжних наукових виданнях

6. Онищенко, Н. Г. (2020). Формування національної ідентичності студентської молоді: психолого-педагогічний аспект. *Danish Scientific Journal*, 38,vol.2, 36-41.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дослідження

7. Онищенко, Н. Г. (2020). Готовність майбутнього вчителя суспільствознавчих предметів до формування національної ідентичності учнів ліцею. *Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи: Збірник матеріалів VII всеукраїнської науково-практичної конференції, Суми, 2020, 226-229.*

8. Онищенко, Н. Г. (2020). Збереження національної ідентичності в умовах глобалізації сучасного суспільства. *Сучасні тенденції міжнародних відносин: Збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 2020, 96 - 99.*

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ANNOTATION.....	8
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	18
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОЇ ГАЛУЗІ ДО ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УЧНІВ ЛІЦЕЇВ	
1.1. Ретроспективний аналіз проблеми національної ідентичності та теоретичні засади її формування у сучасної молоді.....	28
1.2. Методологічні засади формування у майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі активної національної ідентичності.....	54
1.3. Понятійний апарат дослідження.....	66
Висновки до першого розділу.....	79
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПРЕДМЕТІВ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОЇ ГАЛУЗІ ДО ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УЧНІВ ЛІЦЕЇВ	
2.1. Методика і організація дослідження підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.....	82
2.2. Аналіз констатувального етапу експерименту	90
Висновки до другого розділу.....	117
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПРЕДМЕТІВ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОЇ ГАЛУЗІ ДО ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УЧНІВ ЛІЦЕЇВ	
3.1 Обґрунтування моделі та педагогічних умов підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.....	119

3.2. Створення акмеологічного середовища у закладах вищої освіти спрямованого на підготовку майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.....	128
3.3. Реалізація потенціалу навчальних курсів у процесі підготовки майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.....	141
3.4. Організація позааудиторної діяльності у процесі підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.....	161
3.5. Узагальнення результатів експерименту.....	176
Висновки до третього розділу.....	208
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	211
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	217
ДОДАТКИ.....	239

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЕГ – експериментальна група

КГ – контрольна група

КТС - колективні творчі справи

ІКТ – інформаційно-комунікаційні технології

ЗВО – заклади вищої освіти

МОН – Міністерство освіти і науки

МЗС - Міністерство закордонних справ

ЗМІ – засоби масової інформації

СНД – Співдружність Незалежних Держав

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

РФ – Російська Федерація

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ЮНЕСКО - Організація Об'єднаних Націй з питань освіти
науки і культури

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Формування національної ідентичності у молоді є завданням надзвичайної ваги та умовою збереження незалежності та суверенності Української держави, де значна роль належить учителю і його професійній підготовленості до вирішення таких проблем. Це обумовлене політичною кризою; розмитістю національної ідентичності; відсутністю чіткої позиції щодо європейських чи євразійських стратегій і перспектив подальшого розвитку України; непостійністю розуміння історичного минулого; конфліктом демократичних та антидемократичних цінностей; глобалізаційними та імміграційними процесами, наслідками тоталітарного минулого, анексією Криму, військовими діями на Донбасі тощо.

Нормативним підґрунтям для вирішення проблеми підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів є міжнародні документи: Європейський пакт в інтересах молоді (2005), Всесвітня програма «Молодь у дії» (2007), Програма «Громада дружня до дітей та молоді» (1996); положення Конституції України, Законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про професійну (професійно-технічну) освіту», Укази президента України «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадянськості у цій сфері»; «Про стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2020-2025 роки»; Концепція українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в умовах сучасних модернізаційних змін; Програма «Нова українська школа».

Активними організаторами національної соціалізації молоді є вчителі предметів суспільствознавчої галузі, що володіють відповідними компетентностями, серед яких: готовність до формування національної

ідентичності учнів закладів загальної освіти та ліцеїв з урахуванням сучасних викликів.

Оскільки, процес формування світогляду людини, зокрема національної ідентичності, є досить складним, учителів суспільствознавчих дисциплін потрібно готувати до цього. Оптимально це можна здійснювати на рівні підготовки студентів у закладах вищої освіти під час організації освітнього процесу й актуалізації теоретичного обґрунтування формування національної ідентичності як наукової проблеми.

Проблема національно-культурної ідентичності висвітлена у філософських наукових джерелах, зокрема, у концепціях Б. Андерсона, Е. Гелнера, Е. Сміта, Ю. Хамбермаса, К. Хюбнера. Процеси нашарування історичних патернів комуністичної ідеології на національну ідентичність досліджували Р. Брубекер, Дж. Скопфлін; мінливу національну ідентичність Г. Гессе, Р. Музіль; роль національних героїв Є. Топольський. З точки зору С. Гантінгтона, З. Іванова, Г. Філіпчука, Ф. Фукуями, на національну ідентичність сучасної молоді найбільший вплив мають процеси глобалізації.

Внесок у філософське обґрунтування сутності національно-культурної ідентичності зроблений В. Андрущенком, В. Антоновичем, М. Драгомановим, В. Кременем, І. Огієнком, Г. Сковородою,

У психологічному дискурсі висвітлювалися різні сторони формування національної ідентичності, серед яких: проблеми державницького виховання, особистісної і національної ідентифікації (І. Бех), національної самосвідомості (М. Боришевський), етносоціальних уявлень (О. Васильченко), етнічної самосвідомості (Л. Дробижева), як трансчасового феномену (М. Ягупов), конструювання ідентичності засобами рефлексії (Н. Висоцька), ідеї культурно-гуманістичної психології (О. Росинський), учинкового осередку різних історико-культурних епох (В. Роменець).

У педагогіці окремі аспекти формування національної ідентичності у майбутнього вчителя досліджували В. Євтух, П. Кендзьор, А. Корнієнко, І. Шкільна. До питань підготовки майбутніх учителів зверталися О. Акімова,

В. Андрущенко, Г. Васянович, О. Дубасенюк, Л. Кравченко, С. Явхутська; розвитку професійних компетентностей майбутніх учителів суспільствознавчої галузі приділяли увагу Т. Бакка, Т. Ладиченко. Авторське бачення особливостей формування національної ідентичності та підготовки майбутніх фахівців представлено у дисертаційних дослідженнях Т. Потапчук, Р. Сойчук.

Однак нині проблема підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв ще недостатньо розроблена в теорії і практиці педагогічної науки. Це може спричинити небажані девіації і деформації у професійному становленні молодих людей, невміння використовувати виховний потенціал громадянської освіти. Отже потребують вирішення суперечності, що виникають:

- між усвідомленням сутності і завдань формування національної ідентичності молоді з точки зору національної безпеки і недостатнім впровадженням суспільствознавчих дисциплін у практику закладів загальної середньої освіти;

- між потребою в добре підготовлених учителях до формування національної ідентичності учнів та відсутністю цілісної системи такої підготовки у закладах вищої освіти;

- між необхідністю формування національної ідентичності учнів і нестачею комплексу теоретико-методологічних і методичних засад щодо забезпечення освітньо-виховного процесу у ліцеях. Це обумовило обрання теми нашого дослідження: *«Підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано у межах наукового напрямку Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та відноситься до науково-дослідницької проблематики кафедри методики навчання

суспільних дисциплін та гендерної освіти «Теорія та технологія навчання і виховання в системі освіти» з теми «Проблема змісту та методів навчання історії та суспільствознавчих дисциплін». Тема дисертаційної роботи затверджена вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол №8 від 7 квітня 2011 р.) та узгоджена рішенням бюро Ради з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол №4 від 25 червня 2019 р.).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні, створенні та експериментальній перевірці ефективних педагогічних умов підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Об'єкт дослідження: підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі у закладах вищої освіти.

Предмет дослідження : структурно-функціональна модель і педагогічні умови підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Гіпотеза дослідження полягала у припущенні, що підготовка учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв буде ефективною за дотримання таких педагогічних умов:

- створення акмеологічного середовища у закладі вищої освіти;
- використання виховного потенціалу навчальних дисциплін;
- організація позааудиторної роботи у закладах вищої освіти, спрямованої на формування національної ідентичності молоді;
- розроблення методичних рекомендацій щодо підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Відповідно до мети і гіпотези визначено такі **завдання дослідження:**

1. Охарактеризувати стан досліджуваної проблеми, розкрити методологічні засади, уточнити сутність понять «національна ідентичність», «національна ідентичність майбутніх учителів суспільствознавчої галузі», а також типи і психологічні механізми сформованості національної ідентичності молоді, визначити базові цінності підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

2. Визначити компоненти, критерії, показники та рівні підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

3. Обґрунтувати, розробити структурно-функціональну модель і експериментально перевірити педагогічні умови підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

4. Розробити методичні рекомендації щодо підготовки студентів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Теоретичну основу дослідження становлять наукові підходи (особистісно орієнтований, аксіологічний, акмеологічний, компетентнісний); положення про гуманістичну етику і мораль, погляд на людину як найвищу цінність (І. Бех, Е. Фромм), діалектичний зв'язок, взаємообумовленість і цілісність явищ та процесів в історії, взаємодію етносів і народів на теренах України (П. Вербицька, П. Кендзьор); положення про розвиток національної ідеї (К. Чорна), націєтворчі чинники та історичну пам'ять (Г. Філіпчук), трансформацію етнічної свідомості у національну (Т. Потапчук), взаємозв'язок Я-образу і Я-концепції з життям народу (В. Роменець), положення про національну самосвідомість, національну гідність (Г. Ващенко, Ю. Руденко), про вплив мови на формування національно-культурної ідентичності (І. Огієнко, С. Русова), формування національно-

культурної ідентичності в сучасних умовах (О. Вишневський), особливості виховання у юнацькому віці (І. Кон, Р. Сойчук).

Для визначення валідності та вірогідності добутих результатів, порівняння експериментальних даних із вихідними, для розв'язання поставлених завдань було використано такі **методи дослідження**: *теоретичні* – аналіз філософської, культурологічної, соціологічної, історичної, народознавчої, психологічної, педагогічної літератури; систематизація, зіставлення, класифікація, узагальнення одержаних фактів; обґрунтування вихідних положень експериментальної роботи з метою виявлення теоретичних засад підготовки майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв; *емпіричні* – педагогічне спостереження, бесіда, анкетування, інтерв'ювання, опитування, методи незакінченого речення, експертної оцінки, рефлексії, дискусії, проєктування й аналіз педагогічних ситуацій, творчих робіт; вивчення планів і програм виховної роботи закладів вищої освіти; *статистичні* – методи математичної статистики, критерій Пірсона χ^2 .

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*:

- обґрунтовано структурно-функціональну модель і створено педагогічні умови підготовки учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв (створення акмеологічного середовища у закладі вищої освіти; використання виховного потенціалу навчальних дисциплін; організація позааудиторної роботи у закладах вищої освіти, спрямованої на формування національної ідентичності молоді); розроблено методичні рекомендації щодо підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв; базові моральні цінності (національна гідність, патріотизм, національна консолідація, толерантність); психологічні механізми (національна свідомість і самосвідомість, національне самопізнання, національне самоствердження); ціннісно-сміслові поле

підготовки майбутніх учителів (національна ідея, національна мова, національні інтереси, національна згода, національна культура, історія та традиції нації); компоненти (когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-практичний) та відповідні до них критерії, показники та рівні підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі (високий, середній, низький);

-уточнено сутність поняття «національна ідентичність» (як складова особистісної ідентичності людини, що характеризує усвідомлення власної причетності до життя нації, солідарності стосовно захисту національних інтересів, територіальної цілісності, культурної спадщини, мови, прийняття моральних цінностей і національної ідеї) та сутність поняття «національна ідентичність майбутніх учителів суспільствознавчої галузі» (як внутрішнього інтегративного утворення, що відображає позитивне ставлення до української нації і сприйняття себе членом національної спільноти, значущість для особистості моральних цінностей українського народу, таких як: національна гідність, патріотизм, національна солідарність, толерантність, що задають спрямованість їхній майбутній професійній діяльності і виявляються у ставленні до себе, вихованців та України); *«підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв»* що є цілеспрямованим процесом навчання і виховання у закладі вищої освіти з метою набуття професійних компетентностей, здатних забезпечити ефективність педагогічного впливу.

Подальшого розвитку набули типи національної ідентичності, ідеї використання позааудиторної діяльності як важливого засобу професійного зростання майбутніх учителів, зміст, форми і методи підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв у позааудиторній діяльності.

Практичне значення одержаних результатів полягає у створенні та впровадженні методичних рекомендацій щодо підготовки студентів

суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв, робочих програм спецкурсу «Україна у європейських студіях», проблемної групи «Проблеми змісту шкільного суспільствознавства», методики діагностування підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв; змістового забезпечення, форм і методів організації та реалізації системи позааудиторній діяльності закладів вищої освіти (кураторські виховні години, студентське самоврядування, тренінг «Я громадянин України»).

Результати дослідження можуть бути використані для формування навчально-методичних комплексів (навчальні програми, курси лекцій, семінарських, практичних занять, методичних посібників і рекомендацій) навчальних дисциплін «Громадянська освіта», «Теорія і методика навчання суспільствознавчих дисциплін», «Основи демократії», «Біосоціогенез», «Інформаційні технології в суспільствознавстві», організаційно-методичного забезпечення позааудиторної діяльності закладів вищої освіти, а також у системі післядипломної освіти педагогічних працівників.

Наукові положення та результати дисертаційного дослідження **впроваджено:** у практику підготовки бакалаврів і магістрів історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова (довідка № 111 від 11.01.2021р.), Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (довідка № 01-15 від 04.03.2021р.), Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (довідка № 3135/01-60/57 від 07.12.2020 р.), Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (довідка № 805 від 11.03.2021р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення і практичні результати дослідження було представлено у виступах і повідомленнях на науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* - «Формування міжетнічної та міжконфесійної толерантності майбутніх учителів засобами громадянської освіти» (Київ, 2009); «Досвід та

перспективи впровадження громадянської освіти та методики її навчання у освітній процес для педагогічних спеціальностей закладів вищої освіти» (Київ, 2019); «Міжнародна наукова конференція «Національна політика комуністичного режиму СРСР в Україні у роки Другої світової війни. До 75-річчя вигнання нацистських загарбників з України» (Київ, 2019); V Міжнародній науково-практичній конференції «Право і суспільство: актуальні питання та перспективи розвитку» (Полтава, 2020); *всеукраїнських* – VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи» (Суми, 2020); «Українська мова вчора, сьогодні й завтра в Україні і світі» (Київ, 2020); «Сучасні тенденції міжнародних відносин» (Київ, 2020), на кафедрі методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова.

Публікації. Основні положення та результати дослідження висвітлено у 8 одноосібних публікаціях: з них 5 статей у вітчизняних фахових і 1 – у зарубіжних наукових виданнях, 2 статті у матеріалах наукових конференцій.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел. Дисертація містить 29 таблиць на 37 сторінках та 3 рисунки на 3 сторінках, 7 додатків на 9 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 237 сторінок, з них – 208 сторінок основного тексту. Список використаних джерел налічує 226 найменувань, з них – 23 іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОЇ ГАЛУЗІ ДО ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УЧНІВ ЛІЦЕЇВ

1.1. Ретроспективний аналіз проблеми національної ідентичності та теоретичні засади її формування у сучасної молоді

Формування національної ідентичності у молоді є завданням надзвичайної ваги та умовою збереження незалежності та суверенності Української держави, де значна роль належить учителю і його професійній підготовленості до вирішення таких проблем.

Оскільки питання формування національної ідентичності є надзвичайно важливим для існування кожної держави, воно перебувало у полі зору філософів, істориків, психологів, педагогів, які намагалися розв'язати його у контексті суспільних викликів та у контексті часу.

В основі сучасного розуміння поняття «національна ідентичність» лежить тлумачення Е. Сміта, за яким виокремлюються постійні процеси відтворення та осучаснення цінностей, символів, міфів, традицій, пам'яті, як спільної національної спадщини та ототожнення з нею індивіда.

Учений довів, що нація, як спільнота, що має спільну назву «живе у рідному краєві, має спільні міфи, спільну історію, спільну національну культуру, єдину економіку та єдині права й обов'язки для всіх її представників» [146, с.19]. Його розуміння національної ідентичності у зв'язку з етнокультурним самовизначенням та солідарністю (територіальною, правовою, політичною) [149, с.56] мало вплив на визначення поняття та його наукову характеристику. На думку ученого, нація існує тоді, коли має власну територію [148,с.39], де вона може розвивати власну культуру та створювати державні інституції, мати власну символіку (прапор, гімн, свята тощо).

Розвиваючи тезу Е. Сміта про стародавність націй як способу їх утвердження, Б. Андерсон пов'язує поширення друкованих книг з національними рухами та боротьбою за національну ідентичність, мову, культуру, національну ідею.

У своїй книзі «Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму» учений характеризує націю як певну реальність та уявлену спільноту (універсум), оскільки усі її члени не можуть бути знайомі між собою, а також обмежену (існують інші нації) та суверенну (кожна нація прагне бути автономною і мати суверенну державу). Звернення до найдавнішої історії, згадки про те як діяли предки у сиву давнину вказують на утвердження національної ідентичності. Водночас, автор критикує націоналізм, який опирається на міфотворчість [4, 2001].

Цікавими у контексті нашого дослідження видаються погляди англійських дослідників середини ХХ століття Р. Сітона-Вотсона і Г. Сітона-Вотсона на розвиток національної ідентичності різних народів, які перебували у складі різних імперій. Так, Р. Сітон-Вотсон, автор праць «Європа в переродженні», був переконаний, що кожна нація і народ мають право на свою окремішність і національне самовиявлення та доводив право на самостійний культурний розвиток українського народу, який не можливо спинити. Він також звернув увагу і на проблему ніби-то спорідненості українського та російського народів, зауваживши: «Дехто із слов'ян доводить – що русинська мова це лише діалект, і росіяни називають русинів малоросами, та русини самі себе найрадше називають українцями» [109, с.1724]. У своїй статті «Українська проблема» учений дав відповідь на появу самої назви «Україна», зауваживши, що вона не є модерним винаходом, а була добре відомою у ХVІІ столітті в англійських джерелах. Саме Р. Сітону-Вотсону належить ідея стримування імперських амбіцій Росії, яка була націлена на боротьбу за Україну напередодні Першої світової війни [223]. Однак реалії підтверджують справедливість доводів науковця і в сучасних умовах.

Його наступником став Г. Сітон-Вотсон, який продовжував вивчати український національний рух в Російській імперії. Результатом такого дослідження стала праця «Російська імперія від 1855 до 1914 р.». Фокусуючи увагу на соціалістичному будівництві в СРСР, автор дійшов висновку, що цей процес переважно зводився до русифікації різних народів, таких як українці, литовці, узбеки та ін., які під тиском радянсько-російського націоналізму змушені були переписувати та фальшувати власну історію. Наряду з цим, дослідник піднімав питання націоналізму, нації, пов'язуючи процеси націєтворення з національною ідентичністю, за яких переважна частина спільноти себе відносить до певної нації або поводить себе так ніби вона існує [222]. На думку вченого, задоволення національних вимог залежить від рівня сформованості національної свідомості, де державні структури мають працювати таким чином, щоб вчасно і адекватно відповідати на виклики, які постають перед нацією і забезпечувати її розвиток, що зберігає свою актуальність і сьогодні.

З точки зору німецьких вчених, нація є політичним поняттям, що співвідноситься з поняттям «громадянське суспільство» та розкривається через такі цінності, як демократія, відкритість, права, свобода тощо [219].

Взаємозв'язок націоналізму як чинника національної ідентичності простежується у працях Р. Брубекер, Дж. Скопфлін. Так Р. Брубекер доводить переважання етнокультурного аспекту в національній ідентичності пострадянських країн і несформованість там громадянської національної ідентичності, що вплинуло на зниження соціальної відповідальності влади. Поділяючи цю позицію, Д. Скопфлін, звертає увагу на зв'язок етнічного націоналізму та історичних патернів комуністичної ідеології як специфічної характеристики країн пострадянського простору. На його думку ідеологічні патерни комунізму стали причиною домінування етнічних патернів національної ідентичності, а не громадянських, спрямованих на збереження етнічного розмаїття. Окрім того, боротьба за території та ресурси сприяла руйнуванню громадянського суспільства та появі невизнаних світом

ізолюваних спільнот, етнічної упередженості. Наукова дискусія, що розгорнулася довкола досліджуваної проблеми показала сумніви у правомірності розуміння громадянської ідентичності як раціональної, а етнічної як емоційної (Б. Йек), ототожнення етнічного і культурного націоналізму (К. Нілсен, У. Кімлик), необхідність уточнення індикаторів національної ідентичності (Т. Найгут) [28; 220; 221; 226].

Серед актуальних проблем сучасності науковці (Г. Гессе, Ю. Ігрицький, С. Марійко, Р. Музіль) звертають увагу на нестабільну, «ситуативну», «мінливу», «мерехтливу», «фрагментарну» національну ідентичність, що є результатом виховання так званої «особистості без властивостей», на основі кліпового мислення. Інформатизація і віртуалізація життя створюють умови для множинної ідентичності, пропонуючи безліч варіантів для вибору. Говорячи про кризу ідентичності, учені відзначають можливості сучасного інформаційного простору у корекції і зміні ідентичності, соціального і громадянського самовизначення особистості, а разом з тим і розширення можливостей для вибору життєвих стратегій.

У розумінні Ю. Хабермаса національна ідентичність розглядається через призму життєвого світу як певної соціальної системи з відповідними характеристиками субсистем (адміністративні, військові, освітні, правові, громадські та ін. інституції), які знаходяться у взаємозв'язках та впливають на формування культурної ідентичності окремої особистості. Власне саму національну ідентичність Ю. Хабермас розумів як спільне колективне буття людей в рамках інституційно-регульованих стосунків (єдиним законом, правами, правилами і нормами моралі), в якому на першому плані міжлюдські комунікації, раціональні, ідейно-усвідомлені дії, спрямовані на згуртованість усього суспільства. Сам же життєвий світ розглядається вченим як смисловий горизонт самосвідомості особистості [210; 211].

За Ю. Хабермасом національна самостійність і самоствердження сприймаються іншими націями як певний вид свободи, яка може не співпадати з політичною чи громадянською свободою її представників. В

демократичній державі конституція відображає формальний консенсус, оскільки громадяни прагнуть регламентувати спільне життя відповідно до власних інтересів: захисту, недоторканості, поваги гідності [180, с.216-217].

У концепції філософа ідентичність поєднує особистісну і соціальну ідентичності, що виявляється у самототожності особистості, у тому, якою особистість бачить себе і якою її бачать інші люди [180, с.7].

Аналізуючи дві моделі активного громадянства як прояву національної ідентичності, учений виокремлює індивідуалістично-інструменталістську, засновану на ліберальній традиції Дж. Локка, в якій громадянство розглядається як членство в будь-якій організації, де важливим є внесок кожного у спільну справу. А також комунітаристсько-етичну модель, створену на основі республіканства Аристотеля, за якої громадянство розглядається як належність до етично-культурної спільноти, кожен член якої інтегрований у спільноту як частина цілого через традиції і політичні інституції.

В опублікованому у 1989 р. збірнику «Раса, нація, клас. Двозначність ідентичності», французькі дослідники Е. Балібар та І. Валлерстайн звертаються до проблеми історичної нації, таких національних форм (історія та ідеологія), що дозволило їм розглядати раси як генетичні, нації – соціально-політичні та етнічні як культурні групи.

Автори дійшли висновку, що «народ» не є якоюсь сталою конструкцією у чистому вигляді, а феноменом, який постійно змінюється і розвивається. Учені охарактеризували націю як соціально-політичну категорію, пов'язану з реальними чи можливими кордонами держави. Це дало підстави їм визначити національну ідентичність як стрижневий моральний елемент життєдіяльності нації, зумовлений свідомістю минулого, чинник групової солідарності та індивідуальної соціалізації. «Жодна нація не володіє етнічною базою від природи, нації набувають її у міру того, як соціальні формації націоналізуються, як населення, котре вони включають чи розподіляють, або ж над яким панують, «етнізується», тобто починає уявляти

себе в минулому чи майбутньому так, як нібито воно утворювало природне співтовариство, яке має ідентичність витоків, культури й інтересів, що стоїть вище індивідів та соціальних умов [20, с.112-113].

На роль національних героїв у формуванні національної ідентичності молоді, звертає увагу у своїх історичних нарадах польський учений Є. Топольський, характеризуючи їх як певні інтегратори у конструкції минулого, зауважуючи: «Елементи, що об'єднують людські спільноти, породжені очевидно, не лише індивідуумами (тобто героями), а також певними колективними системами мислення чи емоційного відчуття світу, як-от релігія чи націоналізм» [166, с.310]. Таким чином, Є. Топольський виділяє дві групи впливу на формування національної ідентичності, це колективні системи світовідчуття і мислення та особи. Серед героїв, від виділяє тих, яких визнають різні народи і країни, національні герої, що зробили важливий внесок у боротьбі за свободу та незалежність, герої ефемерного характеру або обмеженого у часі, яким вдалося в якийсь момент об'єднати націю і стати виразником її інтересів. Водночас визнання героїв значною мірою залежить від суспільного консенсусу і обмежено часом, що пов'язано з розвитком нації, зміною пріоритетів, ідеології тощо. У зазначеній концепції, саме ідеологія відіграє ключову роль у визначенні категорії ідентичності як спільнот, так і окремої людини. Актуальним є те, що учений розглядає категорію ідентичності у часі: «...Ідентичність – категорія теперішня, що постійно актуалізується, а формується в контексті програм майбутнього» [166, с.362].

Окремі аспекти проблеми розкриває стаття З. Іванової «Нації та національна ідентичність», де авторка аналізує вживання в наукових дослідженнях термінів «нація», «етнонація», «культурна нація», «державнація», які, на її погляд, характеризують різні етапи та рівні розвитку та життя кожної нації. Звертаючись до питань етносу і нації, учена переконливо доводить, що політична суб'єктність є не обов'язковою для етноса, різні представники якого можуть жити у різних країнах, зберігаючи свою

етнічність. Але політична суб'єктність є надзвичайно важливою для нації, яка об'єднує багато етносів у межах своєї держави. Це сприяє виробленню спільних інтересів, цінностей, норм.

Разом з тим, дослідниця стверджує, що «ідентичність епохи глобалізації є предметом вибору, характеризується гнучкістю, рухливістю, хоча цей вибір є не зовсім вільним» [71, с.41]. Вона звертає увагу на той факт, що національна ідентичність може змінюватися під тиском політичних, соціальних та економічних змін, різного роду обставин, які, на нашу думку, могли стосуватися й анексованих в Україні територій Криму і Донбасу. Актуальним є підтвердження З. Іванової того, що «досить велика кількість представників деяких етносів не ідентифікують себе з російським народом» [71, с.42] та сприймають країни бувшого СРСР, як зруйнований колись єдиний простір (ідеологічний, психологічний, економічний), чому сприяли агресивна шовіністична політика РФ. Як наслідок, у країні відсутня національна єдність та проявляється прагнення народів захистити свою автентичність.

Співвідношення етнічної, національної та регіональної ідентичностей через призму соціально-культурної антропології також розглядав філософ В. Півоев. На його думку, національна ідентичність особистості формується у процесі її соціалізації, яка передбачає певну інтеграцію до різних груп. За таких групової взаємодії особистість вчиться розрізняти своїх і чужих та ідентифікувати себе. Взаємодія з різними етносами і народами актуалізує виховання толерантності як найвищої цінності і умови існування різних ідентичностей у соціумі [122].

У теорії зіткнення цивілізацій С. Гатінгтона основна увага фокусується на політичних та соціальних особливостях модернізації націй, демократизації деколонізованих країн, розглядається роль країн, політичних інститутів, лідерів, партій у консолідації нації, вивчався вплив політичної кризи у занепаді нації через вирішення дилеми виживання чи руху до досягнення успіху через впровадження політичних інновацій і реформ, організаційних

імперативів розвитку модерної нації. Автор також вивчав вплив олігархії, радикальних змін (переворотів, революцій), активності громадян у процесах національного становлення [181].

В його основній праці «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності» підкреслюється провідна роль національної ідентичності та національної самосвідомості як умови розвитку країни, її визнання на міжнародній арені. Водночас автор простежує загрози і виклики національній ідентичності, зокрема американській, якими є глобалізація та формування глобалізаційної самосвідомості, завершення Холодної війни, політтехнології, зміни у поглядах на расу та етнічну приналежність, імміграція, денаціоналізована еліта, тощо [212].

Американський філософ Ф. Фукуяма вважає, що ідея ідентичності полягає у її внутрішній сутності. Ця внутрішня сутність може проявлятися у безлічі форм, а найчастіше у національній ідентичності [205;206]. Учений відмічає суперечливість у розумінні поняття «ідентичність», оскільки, на його думку, не існує однорідних націй, чому сприяли міграції, війни, торгівля і зазначає: «Будь-яка ідея нації неминуче тягне за собою зміну або виключення певних осіб, і, якщо вони не погоджуються із цим мирним шляхом, їх до цього змушують» [179, с. 201]. Як приклад наводить двадцять п'ять європейських держав, які виникли на місці п'ятисот середньовічних.

Аналізуючи політичну ситуацію в Україні, Ф. Фукуяма підкреслив значущість України для світу, яка прагне порвати з тоталітарним минулим і доєднатися до Європи. Учений охарактеризував як позитивні, так і негативні чинники, які позначаються на становленні і розвитку української ідентичності, серед яких виокремив військову агресію РФ, як таку що консолідувала український народ довкола спільних інтересів та посилила роль і значення національної ідентичності в українському суспільстві [49].

У сучасній філософії проблеми формування національної ідентичності пов'язані з питаннями людського капіталу. У працях Ф. Фукуяма йдеться про «соціальний капітал», розвиток якого можливий за умови суспільної довіри.

Втіленням «соціального капіталу» є Силіконова долина, де на сьогодні працює біля мільйона найкращих фахівців, що проходять підготовку у найкращих університетах світу.

Аналізуючи зазначені проблеми в Україні, В. Кремень, зазначає, що Україна, як постачальник дешевої робочої сили вичерпала себе і потребує сучасних технологій, інновацій та підготовлених спеціалістів, що є умовою збереження незалежності та уникнення її руйнування, економічного колапсу. Водночас В. Кремень погоджується із твердженням Ф. Фукуями стосовно відсутності у постколоніальній Україні верховенства закону та громадянської довіри та вважає, що «Україна має знайти свій власний шлях. Тут принципово важливою є ініціатива та роль держави, яка б могла б при необхідності реанімувати та стимулювати щонайкращі соціальні, самодіяльні, громадянські традиції свого народу» [88, с.11]. Обидва учених сходяться у думці, що освіта є потужним чинником розвитку людського капіталу, а професійне навчання у закладах вищої освіти і оволодіння компетентностями має ґрунтуватися на моральних цінностях.

У роботі «Ціннісні зміни етносу як чинник творення модерної ідентичності української нації» А. Єрмоленко загострює увагу на суперечностях між необхідністю розбудовувати національну державу і делегуванням держави деяких своїх повноважень міжнародним інституціям; формуванням громадянського суспільства і викликами національним демократіям; національним бізнесом і транснаціональними корпораціями [67, с.109], які мають значний вплив на національну ідентичність сучасної молоді. З точки зору філософа, світогляд та менталітет нації, її моральні цінності не можна розглядати позачасово. Стрижнем національної ідентичності є моральні цінності та моральна самосвідомість, як важливий фактор соціальної інтеграції суспільства, що слід враховувати при підготовці майбутніх учителів суспільствознавчої галузі.

Відомий український філософ С. Дацюк звертає увагу на такий важливий чинник національної ідентичності, як колективна пам'ять

(успільнене уявлення про спільне минуле або коммоерація). Вивчаючи емоціоналізацію колективної пам'яті, філософ, дійшов висновку, що колективна пам'ять найкраще розвинена у договірних, ідеологізованих та жорстко організованих спільнотах та визначає взаємозв'язок колективної пам'яті з вибором її носія (імперія, нація, народ, громада).

Аналіз різних моделей колективної пам'яті дав підстави для характеристики націоналістичної та комуно- соціалістичної коммеморації як трайбалістських, тобто здатних розколювати суспільство. Разом з тим, філософ виокремлює і рекоммеморацію та контр-коммеморацію як різновиди колективної пам'яті.

Добре розуміння проблем української національної ідентичності, дає змогу автору розглядати її у цивілізаційному поступі, за межами лише колективної пам'яті, у контексті колективної рефлексії, колективної уяви про майбутнє. «Рекоммеморація без уяви про майбутнє неможлива – пам'ять без уяви мертва [55, с.208], що має враховуватися майбутніми вчителями суспільствознавчої галузі у підготовці до професійної діяльності.

У формуванні національної ідентичності молоді не лише важливо пам'ятати героїв, підтримувати неперервність національної культури, а й розуміти певну небезпеку ретроспективних ідеалів. За словами Л. Костенко: «Щоб не минуло формувало сучасний тип українця, а щоб сучасний українець був здатен формувати майбутнє» [85, с.38].

Національна ідея як ключовий чинник формування національної ідентичності сучасної молоді має визначатися:

- інтегративністю, тобто відображати інтереси усіх етносів України;
- всезагальністю, бути привабливою для усіх громадян України, незалежно від їхньої етнічної приналежності;
- варіативністю, або здатністю реагувати на виклики, реалії та обставини;
- системністю (поєднувати спільні ідеї);
- динамічністю (постійний розвиток і збагачення національної ідеї);

- демократичністю (створення можливостей для розвитку усіх етносів);
- диверсифікованістю (зв'язок розвитку національної ідеї з розвитком усіх етносів);
- відкритістю (усі громадяни України можуть бути творцями національної ідеї);
- гнучкістю (узгодження, взаємодія усіх громадян та представників етнічних груп заради спільної мети);
- світоглядною цінністю (врахування потреб сьогодення і історичної спадщини нації, традицій);
- • прогностичністю (моделювання майбутнього нації);
- дуальністю (врахування об'єктивних (територія, історія, традиції, культура, мова) і суб'єктивних (національна самосвідомість, національний менталітет, національний характер, національна психологія) чинників) (Ліпкан, В., 2003).

Як фактор державної безпеки розглядав національну ідентичність Д. Сладкий, який звернув увагу на той факт, що за відсутності якогось універсального проєкту української національної ідентичності, актуалізуються окремі етнічні, регіональні, релігійні, мовні об'єднавчі ідеї, здатні спровокувати ряд негативних явищ для України, таких як регіоналізм, різного роду протистояння (політичні, міжрегіональні, міжконфесійні, міжетнічні, мовні), ксенофобія та сепаратизм.

«Проблема формування та існування національної ідентичності є серйозним фактором і міжнародної, і національної безпеки. Суперечки, що спалахують довкола цієї теми в світі та в Україні, свідчать про її нагальність та актуальність. Зволікання чи недостатня увага до неї з боку інституцій, що опікуються питаннями національної безпеки, може стати причиною розгортання деструктивних сценаріїв як в окремій державі, регіоні, так і у світі загалом» [144, с.118]. Водночас, держава та її інституції, які би мали виконувати об'єднуючу роль і формувати національну ідентичність, втратили

довіру у громадян, а тому пропонує вжити заходів для відновлення довіри до держави, провести назрілі конституційні реформи, проводити боротьбу з корупцією, посилити безпекову політику, створити та впровадити сучасну стратегію гуманітарного розвитку України.

Проблема національної ідентичності стала стрижневою у працях Г. Філіпчука «Громадянське суспільство: освіта, етнокультурна, етнополітика» (2012), «Національна ідентичність: культурно-освітній вимір» (2016), «Українськість: витоки, виклики, відповіді» (2018), де автор охоплює проблеми націє-творення та збереження Української державності, національно-патріотичного виховання та формування національно культурної ідентичності. Учений добре розуміє зовнішні і внутрішні виклики щодо збереження національної ідентичності, серед яких залежність політики ЗМІ від інтересів олігархічних кланів, не зацікавлених у зростанні громадянського суспільства та підвищенні ролі української мови, що безперечно є перепорою до консолідації української нації та однією з причин тимчасової втрати Криму і частини Донбасу. Водночас, особливе місце у розвитку модерної нації займають сучасні технології, інновації, ідеї, утверджуючи цінність людського ресурсу як перспективи розвитку нації. Ці погляди підтверджуються положеннями британських економістів [1]. З огляду на це політика і освіта повинні базуватися на визнанні людини найвищою цінністю, а держава і громадянське суспільство мають дбати про виховання та прогрес нації.

У його концепції особливе місце посідає процес передачі культурних цінностей із покоління в покоління, який не може бути перерваним чи існувати поза національним ґрунтом, національною культурою [176, с.186] і є основою збереження національно-культурної ідентичності.

У дисертаційному дослідженні Ж. Денисюк «Масова культура як чинник трансформування національно-культурної ідентичності в умовах глобалізації» досліджувався вплив процесів глобалізації і масової культури на національну ідентичність на прикладах реклами, що виявляється у

«розмитій» ідентичності та набутті нових ідентичностей. На думку дослідниці, реклама є інструментом ідентифікації особистості через її долучення до бажаної референтної групи у контексті споживання запропонованого товару чи послуги. Авторка наголошує на тому, що «значення ідентичності в суспільстві та ідентифікації як процесу сенсовизначення й співвідношень пов'язане з іманентною потребою людини в пошуку своєї приналежності до певного соціального взірця, групи, тощо» [57, с. 9]. У роботі акцентується увага на зв'язку національних і загальнолюдських цінностей. Водночас, поширення західної культури на пострадянському просторі обумовлює загострення проблеми формування національної ідентичності молоді та потребує адекватного вирішення.

Дисертаційне дослідження М. Єгупова було присвячено проблемі ідентичності як атрибута людини і суспільства, де автор серед різних типів ідентичності автор виокремлює етнічну і національну як трансчасовий феномен. Автор дійшов висновку, що територія, спільне походження, мова, історія, релігія, спосіб життя, традиції, віра виступають етноконсолідуючими чинниками, тоді як расові ознаки, особливості культури, етикет, звичаї, обряди, звички можуть виступати у якості етнодифференціюючих чинників. Автор простежує шляхи включення етнічної ідентичності у національну через економіку, політику, ідеологію. Серед концепцій національної ідентичності М. Єгупов виділяє засновані на спільному походженні («крові нації») і спільному минулому і на основі спільного договору.

З точки зору філософа «ідентичність істотно визначає контекст існування людини, горизонт її самосвідомості. Вона здійснює демаркацію буттєвих кордонів, сприяє усвідомленню і визначенню меж Свого та Чужого, реального та нереального, можливого та неможливого» [66, с.179]. Серед найпоширеніших розладів ідентичності автор вказує деперсоналізацію, дереалізацію особистості, дифузію ідентичності, які потребують уваги до їх вирішення на особистісному і на суспільному рівнях.

У психології питання національної ідентичності пов'язують із

ототожненням та потребою приналежності до певної спільноти.

У другій половині XIX ст. засновником етнопсихології М. Лацарусом («Про поняття і можливості психології народів як науки», «Про ідеї історії», «Про походження моралі») та мовознавцем Г. Штейнталем («Походження мови», «Граматика, логіка, психологія, їх принципи і взаємовідношення») була розроблена психологія народів, яка висвітлювалася на сторінках, заснованого ними журналу «Психологія народів і мовознавство».

Концепція психології народів, запропонована авторами, ґрунтувалася на положеннях ідеалістичної філософії Г. Гегеля і розкривала психологічну сутність народного духу, закони духовної діяльності народу, причини появи, становлення та зникнення народів, що знайшло відображення в етноісторичній психології та психологічній етнології, запропонованій ученими.

У спільній праці «Думки про народну психологію» М. Лацарус і Г. Штейнталь наполягають на тому, що кожен народ має свій світогляд, спосіб мислення, почуття, духовність (народність), які відображаються у мові, релігії, міфах, культурі, письмі, мистецтвах, народній творчості тощо.

Зазначена концепція знайшла підтримку у В. Вундта, який її намагався реалізувати, зосередившись на мові, міфах, звичаях. Важливим, з точки зору нашого дослідження, бачиться акцент на національній самосвідомості, розумінні значущості моралі, людської волі у вирішенні всіх проблем. Однак, попри теоретичну значущість праць В. Вундта, його часто критикували Р. Бенедикт, Ф. Боас, М. Міл за описовість; відсутність власного понятійного апарату для інтерпретації положень про мову, міфи, звичаї; проведення лише лабораторного дослідження та відхилення можливості застосування емпіричних методів, що на їхню думку призвело до звуження розуміння національної ідентичності лише до національної приналежності.

Саме поняття «ідентичність» набуло поширення лише у другій половині XX ст., тоді як вперше у психології воно було визначено

Е. Еріксоном у праці «Дитинство та суспільство» [199], як складне особистісне утворення, «відчуття людиною власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду, що задає певну тотожність самому собі» [200, с. 78–80] та проявляється на індивідному, особистісному і соціальному рівні й характеризує динамічний процес набуття життєвого досвіду, що триває усе життя. Завдяки ідентичності людина здатна зберігати власну індивідуальність та цілісність, визначати небезпеку зовнішню і внутрішню, узгоджувати особисті і соціальні потреби. Психолог відводив ідентичності центральну роль у формуванні особистості, звертав увагу на її адаптивну та автономну функції, здатність відрізняти своїх і чужих, приймати соціальні норми. До складових ідентичності Е. Еріксон відносив: особистісну тотожність, історичну неперервність особистості, самосвідомість [199], що має важливе значення для характеристики національної ідентичності.

Зокрема, Е. Еріксон, використовуючи психоісторичний аналіз, визначив стадії розвитку ідентичності, покликані розв'язати «малі кризи ідентичності» особистості, до яких відносив не лише втрату професійних чи життєвих перспектив, а й проблеми імміграції, еміграції тощо та шукав їх вирішення на особистісному рівні. Серед яких:

- базової довіри проти базової недовіри;
- автономії проти сорому та сумніву;
- ініціативності проти провини;
- працелюбності проти неповноцінності;
- ідентичності проти сплутаної ідентичності;
- близькості проти ізоляції;
- генеративності проти стагнації ;
- цілісності проти відчаю [199].

Продовжувачем ідей Е. Еріксона став Г. Стейн, який вивчав групові фантазії, що проявляються у якихось символічних формах і спонукають

націю до певних історичних дій. Психолог розробив методику психоаналітичної символіки і особливостей Self [225].

Уже в 1950-ті рр. А. Голднер вивчає питання зміни меж ідентичності суб'єкта й доходить думки про можливість вибору особистістю її ідентифікації

У другій половині ХХ ст. до питання ідентичності зверталися А. Адлер, А. Маслоу, Ж. Піаже, К. Роджерс, З. Фрейд, К. Юнг; соціальну ідентичність – Ч. Кулі, Г. Лебон, Г. Тард, Дж. Мід та ін.

Вплив етнічних архетипів (символів та образів) на процеси само ідентифікації та етнічної ідентифікації досліджував Г. Лебон, який виділив у їхній структурі кілька рівнів:

- емоційний (почуття, психічні стани, емоції);
- когнітивний (образи, стереотипи, установки, судження);
- поведінковий (єдність дій, патерни) [95, с.202].

Такий підхід знайшов широку підтримку і в українських учених, зокрема Л. Аза, Е. Афоніна, Л. Васильєвої, І. Винниченко, В. Євтуха, І. Титовського, М. Шульги [64;162], які характеризували етнічну ідентичність.

У психологічній концепції П. Рікера можна виділити два основних підходи у розумінні ідентичності: як самості («ipseite» – тотожність собі) і як «idem», «ipse» – схожого, подібного або того ж самого [133, с.20].

Психолог вважав, що особистість пізнає себе, власну ідентичність, коли розповідає про себе про історію свого життя (life story), тобто, мова йде про так звану розповідну ідентичність. Як правило, така історія характеризується єдністю і цілісністю, що поєднує стійкість і мінливість, а її ідентичність є тотожною автору [135]. Таким чином, розказана історія є інтерпретацією особистості власної ідентичності у різних проявах і за різних обставин.

До взаємозалежності національної ідентичності та психологічної культури, менталітету привертає увагу психолог Я. Чесноков, який у своєму

дослідженні розкриває роль образів (авто образів, інтрообразів) ідентичності, символів, які, на його погляд, дозволяють виявити та зрозуміти відмінності між своєю національною культурою та іншою. У цьому плані менталітет слугує важливою психологічною характеристикою такого феномену як нація й розкриває цілий спектр специфічних емоцій та їх проявів, притаманних народу [184].

З точки зору В. Татенко на формуванні національної ідентичності сучасної молоді негативно позначається конфлікт між політикою і мораллю, що обумовлено:

- несформованістю мотивів політичної діяльності;
- нерозбірливістю у засобах і способах діяльності;
- нерішучість, невпевненість у власних силах чи, навпаки, самовпененість, зарозумілість;
- акцентуованість характеру, комплекси, фобії, конфліктність;
- безвідповідальність;
- неадекватна самооцінка, безкарність, почуття вседозволеності;
- зловживання механізмами маніпулювання, санкціонування;
- нездатність робити правильні висновки, коригувати цілі майбутнього, враховувати уроки майбутнього [160,с.123].

Цей список можна доповнити клановістю, перекладання власної відповідальності на інших, корумпованість, лоббіювання інтересів олігархів.

Національна ідентичність пов'язана із національною рефлексією у розумінні М. Шугай, що виявляється у національному пізнанні й розумінні самовідчутті, самооцінці, самоспостережливості, самоаналізі, раціонально-емоційному осмисленні минулого, теперішнього, майбутнього, усвідомленні специфіки національного менталітету, що визначає відповідну поведінку особистості у національній спільноті. Важливим є здатність нації усвідомлювати себе, свої національні інтереси, цілі, спрямовані на самозбереження і розвиток за різних умов, що проявляються у національній

ідеї. Це дозволяє автору розглядати ідентичність як результат порівняння своєї нації з іншими, де позитивна ідентичність розглядається у ключі самовизначення та автономності [194, с.46].

Глибоке розуміння психологічної природи понять «ідентифікація», «само ідентифікація», «ідентичність», дозволили І. Беху звернути увагу на ряд суттєвих чинників, які обмежують вплив дорослих на їх формування і полягають у трансформації суспільної свідомості, ціннісній розгубленості усіх суб'єктів освітнього процесу, нездатності переорієнтуватися з тоталітарної на гуманістичну парадигму виховання, втрачені можливості ефективного комунікування з молоддю з метою передачі досвіду, цінностей, втрата дорослими авторитету для молоді. Згідно концепції психолога, ідентифікація «забезпечує міжособистісну й групову ідейно-ціннісну узгодженість, яка виступає механізмом подолання різноманітних конфліктів з метою збільшення ефективності спільної діяльності, підтримання духовно-моральних орієнтирів та певних змістових інновацій» [22, с.519].

У процесі виховання особистісної і національної ідентичності найбільш перспективними бачаться дві стратегії: суб'єкт-суб'єктна стратегія стратегія на основі смислоактуалізуючого діалогу та соціально педагогічна стратегія, що передбачає створення відповідного виховного простору та застосування проектів.

Когнітивний (знання про націю, приналежність до нації) та афективний (відчуття значущості, позитивне сприйняття своєї належності до нації) рівні національної ідентичності виділяє Д. Піонтковська у своєму дисертаційному дослідженні «Психологічні особливості розвитку національної ідентичності студентської молоді». Такий підхід дозволив розробити психологічну модель розвитку національної ідентичності студентської молоді, згідно якої «оптимізація розвитку національної ідентичності у студентської молоді розпочинається з активізації його психологічного механізму (національної ідентифікації) та інтенсифікації соціальних (професійна освіта, що здобувається у вищій школі; знання ознак своєї та інших націй, які одержані

самостійно та у взаємодіях із представниками своєї та інших націй; взаємодії зі значущими представниками своєї та інших націй) і психологічних (позитивне ставлення до представників своєї й толерантне до представників інших націй) чинників» [124, с.7]. Експериментальним дослідженням Д. Піонтковської було охоплено 52 студентів різних спеціальностей педагогічних, юридичних, медичних, і технічних закладів вищої освіти України. Результати дослідження показали, найвищий рівень розвиненості національної ідентичності у студентів історичних спеціальностей, що свідчить про актуальність нашого дослідження.

Білоруський соціальний психолог М. Фабрикант вивчав національну ідентичність у контексті крос-культурних впливів. У результаті наукових пошуків він дійшов висновку стосовно того, що національна ідентичність поки не зайняла належного місця у наукових крос-культурних дослідженнях через відсутність певної послідовності та зв'язку між дослідженнями, суперечливість положень, неувагу до багатьох актуальних проблем у цій царині. Зокрема, учений звертає увагу на той факт, що межі кордонів держави і національної ідентичності можуть не співпадати, оскільки на кордонах національна ідентичність часто є розмитою. До невирішених питань психолог також відносить зміну постійного національно-культурного оточення і спростовує однозначне визначення національної ідентичності лише через національну приналежність. На його думку, «національна ідентичність, як об'єкт соціально-психологічного дослідження, представляє собою нередуковані прояви макросоціальної реальності на рівні окремої особистості, недоступна безпосередньому зовнішньому спостереженню» [171, с.335-336].

Педагогічні розвідки проблеми формування національної ідентичності молоді, у першу чергу були спрямовані на пошук резервів та шляхів збереження і розвитку досліджуваного феномену у різних умовах.

Добре розуміючи значення освіти у збереженні національної ідентичності молоді, С. Сірополко глибоко аналізує процес українізації

освіти у 20-х ХХ століття через призму більшовицької боротьби з національними рухами.

Оголошений курс українізації більшовицької влади був продиктований як політичними міркуваннями, так і зацікавленістю українського суспільства. Автор виокремлює цілий ряд чинників, які перешкоджали українізації в освіті, серед яких: привілейоване становище російської мови; переважання російської мови на сході і півдні України, а також використання українсько-російської мови вчителями; брак підручників, нерозбірливість в українській термінології тощо.

«Останній аргумент вороже ставлення деякої частини професорів до українізації вищих шкіл і взагалі до української культури – зберігає свою силу і до сьогоднішнього дня. Цікаво, що гальмує справу українізації вищої школи не лише дехто з старих професорів, а навіть молоді...заявляють: Української мови не знаю, її не визнаю і вчитися не буду» [138, с.865].

Попри різного роду завади, українські учені і педагоги сприяли українізації не лише за формою, а за змістом, що спонукало більшовицьку владу згорнути українізацію та змінити курс на інтернаціональні цінності, вбачаючи у національній ідентичності загрозу для свого режиму.

Збереження, розвиток та впровадження української національної освітньо-виховної традиції у працях Г. Ващенка як умова збереження національної ідентичності українців, що тривалий час не мали власної держави, а також в умовах еміграції. Добре розуміючи проблеми національної пам'яті, як то: гіпермнезія (загострення окремих спогадів), гіпомнезія або амнезія (втрата пам'яті або її послаблення), парамнезія (перекручування спогадів), Г. Ващенко відводив особливу місію національній освіті і ролі самого педагога у формуванні національної ідентичності молоді. Критикуючи російський імперсько-більшовицький шовінізм по відношенню до українців, педагог зауважує, що вони навіть не припускають, що українці можуть жити незалежно від них: «більшовики провокаційними засобами підтримують диверсійні рухи в інших країнах,

виставляючи себе «визволителями» і «захисниками» свободи народів. Але ж така брехлива концепція не може триматися вічно. Всі народи світу поступово починають розуміти підступність Кремля, і вже недалекий той час, коли більшість людства перестане йому вірити» [31, с.187].

Формування національної ідентичності молоді має ґрунтуватися на повазі до себе та повазі до свого народу. Від цих двох чинників залежить і ставлення інших людей та етносів до української нації, у цьому полягає і покликання педагога.

Значущість збереження національної ідентичності добре усвідомлюють усі пострадянські країни, які намагаються мінімалізувати зростаючі впливи інших та ідеологій, консолідуючи молодь довкола національних інтересів, цінностей, розвитку громадянського суспільства, можливостей самореалізації, що протистоїть боротьбі ідентичностей, відтоку людського капіталу та поступовому стиранню національних ознак.

В Україні після здобуття незалежності ціла плеяда педагогів [83; 143; 153; 154] розробляли засади української етнопедагогіки, як основи збереження національної ідентичності школярів, студентської молоді та її більш ефективного використання у сучасних умовах. Така потреба назріла через відірваність навчання і виховання молоді від культурно-історичного контексту, відчуження від національних і духовних цінностей, втрату духовного зв'язку між поколіннями, стійкими проявами самосвідомості «радянської людини», тотальним зросійщенням, зорієнтованістю на низькопробну масову культуру тощо.

Причому автори сходяться у думці стосовно необхідності виховувати українську молодь на засадах етнопедагогіки, народознавства, українознавства як засобу формування національної ідентичності, протистояння історичній амнезії, денаціоналізації. З цього приводу В. Кононенко зазначає: «Підготувати юнаків і дівчат до умов ринкової економіки, самостійного пошуку свого місця в суспільстві означає водночас забезпечити усвідомлення кожним із них своєї національної приналежності

само ідентифікації як представників великої нації, народу з багатовіковою історією і славним минулим» [83,с.3-4]. Впроваджена ними система просвітницької і виховної роботи у практику закладів загальної середньої освіти та закладів вищої освіти довела свою ефективність у 90-ті роки ХХ ст.

Аналізуючи соціально-економічні та духовно-культурні процеси становлення української нації на тлі розвалу СРСР, О. Вишневський характеризує соціалістичний устрій як неофеодальний, «закритий» спосіб життя, що вкрай негативно позначився на національній ідентичності української молоді і став пусковим механізмом до проявів аморальності, злочинності, корумпованості, совковості в українському суспільстві.

Шляхом до перетворень, на думку автора, є національна освіта, що «відповідає потребам нації і держави, нашій виховній традиції і нашій ментальності» [33, с.29], демократизація особистості, державницький світогляд, традиційно-християнська стратегія, моральні цінності та ідеали. Зокрема, автор виділяє наступні цінності: абсолютні, вічні, національні, громадянські, сімейні, валео-екологічні та цінності особистого життя, що забезпечують формування якостей моральності, патріотизму, демократизму, родинності, характерності, природо свідомості [33, с.206].

У своїй праці «Основи сучасного українського виховання» Ю. Руденко переконливо доводить, що українська ідеологія є складовою європейського світобачення й відображена у етнософії, міфології, фольклорі, мистецтві, символіці виступає основою сучасного виховання молоді.

На думку ученого, українська етноідеологія «об'єднує різноманітні інтереси, прагнення всіх верств нашого народу, визначає етичні і загальнолюдські ідеали, пріоритети, вартості. Етнічна ідеологія утверджує те спільне, що об'єднує згуртовує народ у сучасну націю, зміцнює її стосунки з іншими націями» [136, с.273].

Авторська позиція щодо формування національної ідентичності молоді є чіткою і ґрунтується на історичному минулому українського народу, зокрема, козацькій педагогіці та врахуванні негативних чинників русифікації

української молоді. «Нині переживаємо нелегкий процес дерусифікації навчально-виховних закладів, істотною ознакою якого є повернення природного статусу українській мові, історії, культурі, національним традиціям і звичаям, відображеній у них українській ідеології [136, с.277].

Шляхами формування національної ідентичності студентської і шкільної молоді є виховання на основі ідей любові до рідної землі, оптимізму, краси, добра, справедливості, ідеалах козацької звитяги, честі, гідності. Також автор радить використовувати методи практично-дійові, навіювальні, переконувальні, попереджувальні, спонукальні, оцінювання, як найбільш ефективні.

У дослідженні І. Шкільної увага акцентується на вихованні національної ідентичності школярів в умовах пограниччя, що безперечно потребує розв'язання проблеми культурної дифузії, етнічних конфліктів, антиукраїнських настроїв та сепаратизму у пограничних регіонах.

Характеризуючи політичну, соціальну, економічну специфіку пограниччя, І. Шкільна визначає його як зону геополітичних маніпуляцій з боку різних держав з високим рівнем небезпеки різного роду конфліктів, невизначеності національно-культурної ідентичності молоді, асиміляції з іншими більш престижними культурами. Цю думку поділяють такі вчені як О. Просіна, О. Сухомлинов, О. Титар, К. Шестакова [131; 155; 161; 189].

У своєму дослідженні «Формування національно-культурної ідентичності студентів вищих педагогічних навчальних закладів» Т. Потапчук звертає увагу на вплив регіональних і міграційних особливостей у формуванні національно-культурної ідентичності молоді. Дослідниця визначає національно-культурну ідентичність як певну «сукупність культурних цінностей, почуттів, уявлень, поглядів, ідей, стереотипів та символів, завдяки яким певна нація усвідомлює свій унікальний, історично зумовлений соціально-культурний локалітет в системі етнодиференційованого людства, а індивіди – свою національно-культурну ідентичність» [128, с. 96]. Виходячи з цього, національна ідентичність

виявляється у належності до певного етнокультурного простору та визначає специфіку національних потреб, інтересів, особливості етнокультурного життя, відображених у нормах, традиціях, звичаях. Також національно-культурну ідентичність окреслюють як історія, так і перспективи розвитку спільноти.

У соціальній педагогіці до зазначеної проблеми зверталася Ж. Петрович у контексті національно-патріотичного виховання, яка звернула увагу на прояви песимізму, зневіри, розчарувань, корупції, соціальної несправедливості, ментальної строкатості, історичних суперечностей, що дало змогу визначити національно-культурну ідентичність як «уподібнення окремої особистості з певною нацією на основі оволодіння сукупністю національних та культурних цінностей, почуттів, уявлень, поглядів, ідей, зразків поведінки, завдяки яким індивід усвідомлює власне історично зумовлене соціально-культурне положення в системі людства» [121, с.21]. Дослідниця цілком слушно доходить висновку, що питання ідентичності є вкрай важливим у швидкозмінюваних умовах українського життя, оскільки орієнтує особистість перш за все у соціальному просторі. Виходячи з цього сучасне виховання має бути спрямованим на згуртування і консолідацію української нації, яка має право на свою незалежну державу, як суб'єкта зовнішньої і внутрішньої політики. Однак, є вкрай важливим визначення позитивної перспективи, шлях реформ та державотворення.

Найважливішими цінностями у формуванні національної ідентичності є соборність, воля, гідність і самобутність, що лежать в основі захисту гідності особистості і країни, відданості, цілепокладання, бізнес-орієнтованого мислення на користь України тощо.

Проблемі формування національної ідентичності присвячено ряд дисертаційних робіт, серед яких дисертаційне дослідження Р. Сойчук «Теоретико-методичні засади виховання національного самоствердження в учнівської молоді», де національна ідентичність є позитивно орієнтованою і розглядається у контексті національного самоствердження, що виявляється в

усвідомленні себе членом нації, готовності солідарно відстоювати незалежність та цілісність держави, компетентно сприяти розбудові України [151, с.167].

Дослідниця обстоює тезу, за якою сутність самодостатнього українця виявляються у наступних цінностях:

- утвердження гуманних засад у міжособистісних стосунках;
- шанобливе та відповідальне ставлення до рідних, близьких, інших;
- критичне та самокритичне мислення;
- любов та відданість Батьківщині, народові, гордість і прагнення захищати надбання народу, продовжувати збагачувати загальнолюдські й національні морально-духовні цінності;
- уболівання, відповідальність особистості за теперішнє й майбутнє української держави й нації як вияв громадянського обов'язку;
- усвідомлення та розуміння сенсу життя та покликання;
- розвиненість національної самосвідомості;
- усвідомлення значущості рідної мови;
- шанобливе ставлення до праці;
- усвідомлення себе частиною природи [151, 2017].

Зокрема, Р. Сойчук розробила модель та педагогічні умови, здатні забезпечити ефективність процесу національного самоствердження учнівської молоді, спрямовані в першу чергу на формування позитивної ідентичності.

У дисертаційному дослідженні П. Кендзьора «Полікультурне виховання учнів у системі діяльності загальноосвітнього навчального закладу теорія і методика» проблема національної ідентичності висвітлюється у контексті полікультурного виховання українських школярів та обґрунтовуються типи освітньо-виховного середовища сучасного закладу загальної середньої освіти. Зокрема автор виділяє культурно однорідне освітньо-виховне середовище; культурно неоднорідне освітньо-виховне

середовище із домінуючою культурою; культурно неоднорідне освітньо-виховне середовище без домінування певної культури, що свідчить про специфіку не лише полікультурного виховання, а й про особливості формування національної ідентичності дітей у середовищі кожного типу. Автор опирається на громадянський контекст виховання, спроможний забезпечити національну ідентифікацію особистості учня та його соціальну адаптацію. Важливим є те, що педагог серед різних видів компетентностей вказує компетентність міжрегіональної інтеграції, що полягає в осмисленні багатоманіття країни, регіональної самобутності, взаємозв'язку національної та локальної ідентичностей [78, с.20], що дозволяє простежити кореляційні зв'язки між національним і локальним, та національним і полікультурним.

Дисертаційне дослідження А. Корнієнко було присвячено проблемі виховання національної самосвідомості підлітків у позашкільних закладах, де дослідниця розкриває поняття національної самосвідомості через самоідентифікацію особистості, що проявляється в усвідомленні особистістю своєї «приналежності до поліетнічної нації, досягненні національних цінностей, історії, традицій, культури, мови і звичаїв свого народу, спільності історичної долі» [84, с.14].

У своєму дослідженні А. Корнієнко доводить значущість середовища, конкретної етнокультурної ситуації у вихованні національної самосвідомості особистості, націю ж характеризує як суспільне середовище. Серед показників вихованості національної самосвідомості авторка пропонує ідентифікацію себе як «представника нації, наявність національної гідності за приналежністю до українського народу, усвідомлення важливої ролі свого етносу в історії полі етнічного складу українського суспільства, толерантні відносини з представниками інших етносів» [84, с.14], що свідчить про розуміння значущості національної ідентичності у вихованні зростаючої особистості.

У дослідженнях феномену національної ідентичності зарубіжними вченими широку підтримку отримала теза щодо збереження і розвитку нації

та її розвитку, однак до уваги беруться різного роду негативні чинники. Серед яких литовські вчені виділяють міграційні та глобалізаційні процеси [216; 217], тоді як іранські досліджували вплив гаджетів та телебачення на національну ідентичність молоді [204].

Таким чином, аналіз наукових поглядів зарубіжних і вітчизняних філософів, психологів і педагогів на феномен формування національної ідентичності молоді дозволив визначити поняття **«національна ідентичність»** як складову особистісної ідентичності людини, що характеризує усвідомлення власної причетності до життя нації, солідарності стосовно захисту національних інтересів, територіальної цілісності, культурної спадщини, мови, прийняття моральних цінностей та національної ідеї.

Аналіз національної ідентичності вимагає чітких критеріїв та показників сформованості національної ідентичності, градації від пасивних форм ідентичності, коли особа визнає свою приналежність до певної нації, до активної та проявляє різноманітну активність у політичному і громадському житті своєї нації, сприяє її реалізації та консолідації.

1.2 Методологічні засади формування у майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі активної національної ідентичності

Здатність організувати процес формування національної ідентичності має включати дві важливі складові: учитель сам повинен бути носієм цінностей які він формує, тобто виявляти чітку національну ідентичність, та володіти комплексом методичних інструментів організації освітнього процесу. Іншими словами, поєднувати в собі «мати» і «бути» Е. Фромма. При цьому національна ідентичність учителя має бути активною.

Вивчення проблеми формування національної ідентичності потребує

інтеграції різних наукових знань, які би допомогли виявити багатоаспектність досліджуваного феномену. Особливо важливо чітко визначали наукові підходи дослідження підготовки майбутніх учителів суспільствознавчої галузі у сучасних умовах з огляду на виклики сучасного світу та системи вищої освіти.

Сучасні проблеми національної ідентичності потрібно розглядати у контексті процесів глобалізованого світу, де кожна національна спільнота вибудовує внутрішню і зовнішню стратегію розвитку на засадах універсалізму, міждержавної взаємодії, поваги до інших етносів і народів. Вироблені засади міжнародного права у діяльності міжнародних інститутів, зокрема ООН, спрямовані на забезпечення фундаментальних цінностей людства, таких як: свободи, гідності, справедливості, толерантності.

Українська держава має будувати таке суспільство, де рівноправними є усі ідентичності, що складають націю й відображено у Конституції, законах, державних структурах, у публічній сфері, зокрема ЗМІ. Виходячи з цього, національна ідентичність є умовою збереження, безпеки і розбудови України.

Водночас, усі кризи, що виникають у результаті ідентичних зрушень мають вирішуватися на основі спільних для всіх учасників цінностей, життєвих смислів та моральних засад. На сьогодні такими викликами є маргінальна або розмита національна ідентичність молоді, високі міграційні настрої і бажання самореалізуватися, відірваність від національної культури, ціннісна невизначеність і зорієнтованість на псевдоцінності, підміна смисложиттєвих цінностей тимчасовими цілями, бажання уникнути служби в армії, громадянська пасивність тощо.

Загрозою національної ідентичності, з точки зору О. Білого, Є. Бистрицького, Р. Зимовця, Р. Кобець, С. Лозниці, С. Пролеєва, є так звана «політика невизнання», де інша ідентичність визнається такою, що несе загрозу і їй приписуються найбільш негативні властивості. Політика невизнання «продовжує активно діяти як світогляд, політика, колективні

упередження тощо, навіть за умови бажаного інституційного закріплення спільних цінностей глобальної демократії ідентичностей» [106, с.26].

Наслідком політики невизнання можуть бути військові дії, локальні військові конфлікти, які завдають непоправної шкоди мирному співіснуванню різних країн і націй, залишаючи глибокий слід втрат в історії.

Негативно позначаються на національній ідентичності особистості упередження та негативні стереотипи, за яких увесь народ, як єдиний суб'єкт наділяється якимись негативними характеристиками, спрощеними карикатурними образами, які можуть підкріплюватися плітками, як інструментом пропаганди, висловлюваннями відомих іноземців та співгромадян, посилюватися інформаційною війною через ЗМІ, соцмережі, мистецтво тощо.

Методологічні засади підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв пронизують усю експериментальну роботу і визначають її результативність.

Методологічні засади – «сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети» [75, с. 374]. Оскільки педагогічні дослідження є складним і багатоаспектним процесом, тому їх проведення потребує встановлення системи міжгалузевих зав'язків з психологією, філософією, політологією, соціологією, наукознавством, історією.

Філософсько-педагогічними засадами підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі є синергетичний, герменевтичний.

Синергетика в сучасних умовах виступає умовою подолання однобічності у розв'язанні досліджуваної проблеми. Синергетична методологія поєднує закономірності сталості і розвитку, що є важливою умовою подолання кризи. Таким чином, синергетика виступає методологічною орієнтацією «в пізнавальній і практичній діяльності, котра

передбачає застосування сукупності ідей, понять, методів у дослідженні та управлінні відкритими нелінійними самодостатніми системами» [88, с.293]. Нині синергетика дозволяє розглядати питання підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності відповідно до сучасних вимог.

Герменевтична теорія сприяє кращому розумінню, інтерпретації, знаходженню нових смислів. Як філософсько-педагогічна засаднича теорія, герменевтика спонукає до пошуку і творення нових знань, а не до засвоєння уже готових, що сприяє формуванню професійних компетентностей у майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі. З позицій герменевтики діалогічна взаємодія студента і викладача є важливим видом діяльності, що має реалізовуватися на засадах взаєморозуміння, поваги, толерантності. Застосування герменевтичної методології сприяє розумінню між усіма учасниками освітнього процесу, розвиток у майбутніх учителів здатності до само ідентифікації.

Реалізація експериментального дослідження присвяченого підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв, опиралася на особистісно-орієнтований, аксіологічний, акмеологічний, компетентнісний методологічні підходи.

Особистісно-орієнтований підхід є основою сучасного гуманістичного виховання, що протистоїть директивній педагогіці, в центрі якого особистість майбутнього учителя здатного до саморозвитку, особистісної і професійної самореалізації. Є. Бондаревська розглядає особистісно-орієнтований підхід з точки зору його педагогічної керованості у соціальній адаптації, входженні в культуру, творчій самореалізації особистості відповідно до її вікових особливостей. Ставлення до вихованців як суб'єктів власного життя спонукає їх до розвитку моральної і національної самосвідомості, творення нових смислів, адекватного самооцінювання, відповідального вибору стратегії поведінки, самоствердження тощо.

Особистісно орієнтований підхід у підготовці майбутніх учителів суспільствознавчої галузі ґрунтується на врахуванні вікових та індивідуальних особливостей, професійної спрямованості та спеціалізації, диференціації у роботі зі студентами та використання навчальних програм різного рівня складності.

Особистісно орієнтований підхід передбачає розвиток індивідуальних і громадянських якостей, почуття гідності, національної ідентифікації особистості, на основі урахування її моральних потреб та запитів, що є надзвичайно важливим у формуванні національної ідентичності зростаючої особистості.

Аксіологічний підхід у педагогіці розкривали В. Андрущенко, С. Вітвіцька, І. Бех, О. Єфімова, А. Кир'якова, В. Лутай, Н. Ткачова [5; 35; 65; 79; 165], які підкреслили його роль у підготовці майбутніх учителів. На їхню думку, аксіологічний підхід є визначальним у формуванні фахових компетентностей, де враховуються бажання, мотивація, професійні інтереси, ціннісні орієнтири, які характеризують ціннісно-мотиваційну сферу особистості майбутнього учителя. Таким чином, процес підготовки майбутнього фахівця суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв має опиратися на моральні цінності, які є «методологією творчого перетворення світу» [195], що забезпечують професійне і особистісне становлення, розвиток особистості, та її самореалізацію.

Виходячи з цього аксіологічний підхід забезпечує:

- інтеріоризацію моральних цінностей та формування відповідних якостей;
- свободу вибору та відповідальність за результати діяльності;
- розвиток моральної і духовної сфери особистості майбутнього учителя суспільствознавчої галузі, який орієнтуватиметься у своїй професійній діяльності на вищі цінності ;
- соціальну адаптацію та громадянську активність;

– особистісне і професійне зростання.

Згідно аксіологічного підходу, майбутній учитель предметів суспільствознавчої галузі виступає суб'єктом національної культури і носієм національних цінностей. Задача вчителя полягає у тому, щоб національні цінності набули особистісної значущості для вихованців, тобто стали такими, що визначають характер їхньої поведінки і морального вибору.

У цьому контексті особлива увага звертається на випереджальний характер вищої освіти, «що передує еволюції суспільства» [137, с. 35-44]. На тлі реформ вищої освіти дедалі більшої ваги набуває виховання особистості на основі цінностей. А тому підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі має бути не вузькопрофільною, а готувати студентів до життя в умовах глобалізаційних впливів, швидкоплинних змін, з добре сформованим критичним і креативним мисленням, здатних проявляти активну громадянську позицію та приймати відповідальні рішення у різних життєвих ситуаціях.

Аксіологічний підхід у підготовці майбутніх учителів до формування національної ідентичності учнів ліцеїв передбачає формування моральних цінностей та ідеалів, усвідомлення своєї місії та призначення у житті, готовності до самоудосконалення.

Одним із найважливіших наукових підходів у процесі підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі є акмеологічний підхід (від «акме» з грецької «вершина» або «вища точка») характеризується як стратегічний, оскільки спрямовує педагогічний процес закладу вищої освіти на досягнення найвищих вершин у творчості, самоактуалізації та самореалізації. Ми поділяємо позицію О. Дубасенюк, щодо розуміння «акмеології», як науки, «що вивчає розвиток людини на ступені дорослості, досягнення нею вершин у розвитку її як природної істоти (індивіда), особистості і суб'єкта діяльності (головним чином професійної)» [61, с.25].

Акмеологічний підхід у педагогічній науці розробляли: В. Антонов, В. Гладкова, Т. Дибя, С. Пальчевський, С. Пожарський [6; 41; 59; 119], які

розглядали особистість у її динаміці.

Центральною категорією акмеологічного підходу є самоудосконалення як умова професійного зростання і необхідна умова у підготовці майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв.

Майбутній учитель є суб'єктом професійної підготовки і професійної діяльності, який має володіти навичками самоосвіти і самовиховання та добре розуміє свою роботу, здатен моделювати і проектувати власну професійну діяльність.

Акмеологічний підхід забезпечує професійне зростання, формування педагогічного досвіду та особистісних і професійних ресурсів для майбутньої педагогічної та інноваційної діяльності.

Компетентнісний підхід спрямований на досягнення інтегральних показників у підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі, що реалізується через формування загальних та професійних компетентностей. У ході навчання студентів у закладі вищої освіти ключові компетентності розвиваються, оновлюються та збагачуються новим досвідом, здатностями. На думку І. Беґа, зазначений підхід «репрезентується сформованістю у суб'єкта наукового поняття «компетентність» як єдності, де науково орієнтована основа дії визначає логіку її практичного використання» [21, с.30]. Компетентнісний підхід забезпечує професіоналізацію та соціалізацію студентської молоді, що є важливою умовою формування національної ідентичності учнів ліцеїв. Компетентнісний підхід протистоїть репродуктивному підходу у засвоєнні та відтворенні знань та орієнтує особистість на майбутню професійну діяльність у формуванні національної компетентності.

На наш погляд, слушною є характеристика педагогічних принципів С. Гончаренка, згідно якої вони розглядаються як «інструментальне, дане в категоріях діяльності вираження педагогічної концепції, це методичне вираження пізнаних законів і закономірностей, це знання про цілі, суть,

зміст, структуру навчання, виражене у формі, яка дає можливість використати їх як регулятивні норми практики» [44, с.101].

Найважливішими принципами підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв є:

- *принцип моделювання професійної діяльності у навчально-виховному процесі закладу вищої освіти* полягає у виявленні задач з формування національної ідентичності учнів ліцеїв та трансформацію їх у задачі підготовки майбутніх учителів суспільствознавчої галузі, що обумовлює вибір доцільних форм, методів і засобів навчання і виховання;
- *принцип інтегративності* дозволяє не лише залучати різних суб'єктів до навчально-виховного процесу закладу вищої освіти, а й також створювати інтегровані програми і курси для майбутніх учителів суспільствознавчої галузі;
- *принцип єдності соціалізації і професіоналізації* характеризує педагогічно керований процес розвитку і становлення особистості відповідно до обраної професійної діяльності та її соціальної значущості;
- *принцип професійної мобільності* забезпечує швидке реагування на виклики у сфері формування національної ідентичності, опанування нових технологій, методик, засобів з метою оптимізації виховного процесу ліцею;
- *принцип гуманізму* полягає у визнанні людини найвищою цінністю, пріоритетності її прав, інтересів та створення умов для самореалізації;
- *принцип природовідповідності* ґрунтується на врахуванні педагогічних та психологічних закономірностей, вікових та індивідуальних особливостей;
- *принцип ментальності* визначає розуміння етнопсихологічних особливостей вихованців, національної специфіки та характеру процесу виховання дітей, нейтралізації стереотипів;
- *принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії* згідно якого враховується позиція вихованця, який виступає не об'єктом, а суб'єктом виховного процесу.

Ціннісно-смісловне поле національної ідентичності підготовки

майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі характеризують національна мова, національна ідея, національні інтереси, національна згода, національна культура, історія та традиції нації.

Мова є одним з провідних чинників національної ідентичності, що вирізняє націю, народ з-поміж інших. Втрата мови призводить до втрати ідентичності та набуття іншої ідентичності.

Національна ідея, відображає устремління та національний характер, об'єднує різні покоління з метою прогресивного розвитку і реалізації місії України у світі. Чітко визначена національна ідея є свого роду стратегією національного самоствердження, що опирається на загальну підтримку і здатна консолідувати суспільство у реалізації національних перспектив. Національна ідея має об'єднувати усі етноси і народи, які складають українську націю і бути їм зрозумілою

Національні інтереси згуртовують усі етноси, що входять до поліетнічної нації як суб'єкта міжнародної діяльності довкола спільної мети, задач, устремлінь, бажання самоствердитися, посісти гідне місце серед інших народів. Водночас національні інтереси спрямовані на збереження і розвиток держави, людського капіталу, зростання рівня національної свідомості і самосвідомості.

Національна згода є певною домовленістю більшості населення стосовно самовизначення (конкретна назва нації, державні символи, спільні святині для всіх), національної ідентичності, територіальних кордонів та політичного устрою. Національну згоду можна розглядати як делегування повноважень владі, яка має відповідати очікуванням нації і відстоювати її право на суверенність. Національна згода пов'язана з процесами ідентифікації спільноти як нації, визначення спільних пріоритетів, завдань, коли другорядні цілі підпорядковуються головним.

Національна культура є середовищем у якому формується молодь на ґрунті найкращих зразків, вищих смислів, духовної і матеріальної спадщини та реалізуються контакти й обмін культурними здобутками з іншими

народами.

Історія включає національну пам'ять і на засадах історичної правди відображає основні віхи розвитку й життєдіяльності нації, її становлення, найважливіші досягнення, боротьбу за самозбереження, драматичні сторінки народу.

Традиції, відтворюючи певні культурні зразки відмінні від інших народів, відображають універсалії буття нації, є втіленням спільного досвіду для всіх.

Психологічними механізмами формування національної ідентичності особистості майбутніх учителів суспільствознавчої галузі є: національна свідомість і самосвідомість, національне самопізнання, національне самоствердження.

Національна свідомість і самосвідомість виступають психологічними механізмами формування національної ідентичності й відіграють консолідуючу роль, об'єднуючи різні етноси, що проживають на території однієї країни.

На складність цих процесів звертають увагу філософи і психологи [82, с.29], відмінності у проявах національної свідомості й самосвідомості різних соціальних груп [77, с.29], автономність феноменів свідомості і самосвідомості [185, с.63], зв'язок з мовою [152, с.83].

Національна свідомість і самосвідомість є взаємопов'язаними, де проявами національної (колективної) свідомості є знання нації про себе, національні цінності, національну ідею, національні ідеали, місію, тоді як національної (індивідуальної) самосвідомості – усвідомлення особливостей і відмінностей від інших націй та перспектив розвитку, усвідомлення власної причетності і приналежності до української нації.

Національна свідомість формується протягом усієї історії існування нації на різних рівнях: побутовому (традиції, норми, правила, етикет, стереотипи); духовному (вірування, ідеї, ідеали, зразки); державному (права, свободи, обов'язки).

Національна самосвідомість виявляється у національній ідентифікації. Так, у тлумаченні М. Боришевського вона виступає усвідомленням «особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінку себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності» [27, с.63].

Національне самопізнання ставить за мету усвідомлення специфічних національних рис, характеру, свого «Я»-національного через звернення до історичної пам'яті та засвоєння уроків історії. Національне самопізнання як механізм утвердження українськості та її відродження розглядав М. Грушевський, який вважав: «Вправді невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумніший може часом ніж інші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу. «Ув'яте истину, и истина свободитъ вы!» – сю девізу діячів нашого національного відродження можемо повторити й по пятьдесятьох літах, додавши тільки «волю» і «працю», як неминучих спутників знання в поході до забезпечення ліпшої будучности своєму народу» [48, с. LXXXII]. На переконання М. Грушевського, національне самопізнання має опиратися на національну освіту, мову, історію, етнологію та екологічну культуру.

Також національне самопізнання передбачає і ставлення до себе як представника нації, продовжувача певних традицій, соціальну взаємодію та комунікації. Ставлення до себе як представника нації впливає на самооцінку, яка може бути адекватною чи неадекватною.

Національне самоствердження є психологічним механізмом активної реалізації національної ідентичності особистості як позитивної за своїм характером, на основі мобілізації (етнонаціональної, політичної) та згуртування заради забезпечення національних інтересів чи досягнення значущих цілей. Найкраще національне самоствердження проявляється у втіленні національної ідеї. «Розглядаючи перспективи виховання

національного самоствердження учнівської молоді в Україні, варто спрямовувати цей процес на формування громадянської нації, де кожен член української спільноти у свою чергу повинен усвідомлювати власну причетність до утвердження української нації, громадянського суспільства, відповідати перед своєю національною державою й солідарно співпрацювати з іншими громадянами на користь громади, держави, нації» [151, с.23]. Національне самоствердження пов'язане також з відданістю Батьківщині, солідарністю у відстоюванні її інтересів, утвердженні позитивного іміджу України, готовністю добровільно служити громаді/суспільству, робити власний внесок на користь спільноти, конструктивно взаємодіяти з іншими, самоудосконалюватися.

Національна активність може проявлятися у різних ситуаціях. Так, особа із пасивною ідентичністю спілкується державною мовою, а з активною, вимагає дотримання мовного законодавства у спілкуванні із собою. Активна позиція національної ідентичності може проявлятися не лише в загальнонаціональних акціях, а і в локальних, адже бути господарем свого будинку, вулиці, міста є складовою відчуття себе господарем своєї країни.

Підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв в сучасних умовах має здійснюватися з опорою на Концепцію національно-патріотичного виховання в системі освіти України та Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2020-2025 рр., які передбачають активну взаємодію освітніх закладів, органів влади, місцевого самоврядування, ресурсних центрів. Їх особливістю є створення умов для реалізації «діяльнісного патріотизму», де серед завдань є формування національної ідентичності, розуміння історії і самобутності українського народу.

У «Програмі українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді» І. Беха, К. Чорної наголошується на єдності українського народу у його прагненні до миру, злагоди та вирішенні ряду проблем, таких як меншовартісність, зневіра у цивілізоване життя в Україні, відсутність етно-

національної консолідації, сепаратизм у ряді регіонів. Автори вважають, що виховання патріота-громадянина має здійснюватися в умовах полікультурності, на основі «взаємозв'язку етнокультур української політичної нації у минулому і майбутньому, спільної для всіх етносів долі та мети» [24, с.10]. Задачею Програми є виховання гідних громадян, готових розбудовувати і захищати Україну, здатних конструктивно взаємодіяти, цивілізовано відстоювати свої права і вирішувати конфліктні ситуації.

Особливістю Програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей є її практична цінність та добре розуміння сучасних викликів у вихованні дітей та молоді. Авторам вдалося окреслити внутрішні і зовнішні виклики. Серед зовнішніх викликів: ідеологічний, ціннісної убезпеченості, релігійний, історичної упередженості, маніпулювання свідомістю, екологічний, естетико-ціннісної спрямованості, інформаційного впливу, цінності здоров'язбереження молоді. Тоді як внутрішнім викликом для безпеки нації визначено національну ідентифікацію, «яка втілюється у почуттях-цінностях – «Я-Українець» – «ми – Українці» [130, с.4], які полягають у причетності до роду, нації. У програмі пропонуються традиційні та інноваційні форми і методи виховання моральних, патріотичних якостей та національної ідентичності особистості.

Таким чином, розглянуті методологічні підходи є основою підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв з урахуванням їх взаємозв'язків та взаємозалежностей.

1.3. Понятійний апарат дослідження

Зростання вимог до професійного рівня сучасного вчителя, його особистісного потенціалу, потребують високого рівня підготовки і формування активної національної ідентичності у майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі, які мають значний вплив на формування

світогляду у школярів. Це є важливим завданням освіти і держави, зацікавлених у вихованні майбутніх відповідальних громадян України, покликаних розбудовувати і розвивати Українську державу.

Теоретико-методичне осмислення зазначеної проблеми потребує чіткого розуміння понятійного апарату, зокрема понять «ідентифікація», «ідентичність», «національна ідентичність» та їх співвідношення.

У розумінні поняття «ідентифікація» ми поділяємо погляди І. Беха, який виділяв три основних підходи щодо його розуміння, зокрема, як:

- *копіювання чи наслідування* думок, моделей поведінки, моральних цінностей, ролей;
- процес *уподібнення* через засвоєння відповідних цінностей, настанов, патернів поведінки;
- процес *ототожнення* на основі емоційних зв'язків [22, с.509-510].

Ідентичність є результатом ідентифікації, що виявляється в ототожненні особистості з певною групою та усвідомленні власної приналежності і причетності до неї. Ідентичність особистості студента зокрема майбутнього учителя предметів суспільствознавчої галузі, не є статичною, вона весь час зазнає змін, оскільки має також і часовий вимір (минуле, сьогодення, майбутнє).

У розумінні М. Ігнат'єфа національна ідентичність може бути громадянською або етнічною за своїм характером. Так, громадянська національна ідентичність виявляється у спільних цінностях і політичних практиках рівноправних громадян та їх патріотичній прихильності, тоді як етнічна національна ідентичність детермінується довірою до свого етносу, спільністю мови, релігії, традиції, звичаїв, тощо.

Учений також пов'язує національну ідентичність із прагненням захистити національну ідентичність і державність у збройних конфліктах, у тому числі і громадянських на теренах СНД і країн бувшого соцтабору [213; 214; 215].

Концептуальні положення Г. Моргентау ґрунтуються на трансчасовій

специфіці національної ідентичності, згідно яких несформованість чи відсутність національної ідентичності є причиною невизначеності національних інтересів та нездатності їх захищати на рівні суспільства. На відміну від національної ідентичності, етнічна ідентичність апелює до спільного коріння, крові, а тому у найбільші кризові періоди виступає консолідуючим чинником історичних, культурних, духовних надбань.

За М. Єгуповим національна ідентичність є певною демаркацією буттєвих кордонів особистості й проявляється через конкретно-історичну данність і буттєво-екзистенційну визначеність. Дослідження національної і етнічної ідентичності через призму есенціалізму, примордіалізму, конструктивізму, інструменталізму, дало змогу схарактеризувати останню як категорію, що «віддзеркалює почуття генетичної спорідненості, невід’ємної приналежності до історико-культурного, духовного коріння певного соціокультурного середовища, усвідомлення своєї приналежності до певної етнічної спільноти. Етнічна ідентичність – де-факто багатовимірний конструкт, який включає в себе етнічні почуття, знання, установки та поведінкові реакції» [66, с.115-116]. Стабільність національної та етнічної ідентичностей залежить від узгодженості об’єктивної і суб’єктивної реальності, схвалення та підтвердження ідентичності у соціальному середовищі, збереження соціальної структури, за якої формувалася ідентичність.

У своєму визначенні поняття «національна ідентичність» М. Заковортна враховувала співвідношення термінів «ідентифікація» та «ідентичність» чи «ідентитет», як між процесом та результатом [68] та розглядала поняття «національна ідентичність» як певну модель, що містить дві сфери : «Я» та оточуючий світ та дозволяють особистості ідентифікувати себе у різних площинах.

Національна ідентичність як набір специфічних спільних ознак для окремої групи [124], такі як: територія, економіка, культура, історія, мова, а також рівні для усіх громадян юридичні права та обов’язки.

Національна і етнічна ідентичність за С. Артюновим є особистим переконанням індивіда, тобто суб'єктивною реальністю, яку людина створює для себе сама [8].

У визначенні національної ідентичності польської науковиці О. Гнатюк, увага зосереджена на політичній складовій, що дозволило їй визначити саме поняття як «комплекс спільних переконань, позицій і вірувань, вироблених у процесі формування окремішності спільноти, який поєднувався з акцептацією політичних прагнень певної політичної групи або акцептацією держави» [42, с. 56].

Цікавим видається визначення поняття «національна ідентичність» британської ученої М. Гібернау, яка характеризує його як сучасний феномен, з притаманною йому мінливістю та трансформаціями, що повною мірою відображає «колективне чуття, зіперте на віру в належність до однієї нації і в спільність більшості атрибутів, які роблять її відмінною від інших націй» [51, с. 20] на психологічному, культурному, територіальному, історичному і політичному рівнях.

Значна частина дослідників [103] тлумачать поняття «національна ідентичність» через дискурс збереження досвіду, відмінності від інших, та постійних змін, пояснюючи процесами розвитку, взаємодії з іншими націями і народами, а також історичними, культурними, політичними процесами. Такий підхід дозволяє визначати національну ідентичність як «пластичне утворення, здатне переносити зміни, при цьому зберігаючи неперервність досвіду» [103, с.43].

Часто у тлумаченні національної ідентичності ряд учених, починаючи з 70-х років XX ст. (М. Боришевський, І. Данилюк) ототожнюють зазначене поняття з етнічною ідентичністю, або вважають ті поняття близькоспорідненими.

У широкому розумінні поняття «національна ідентичність» виражає приналежність особистості до нації і держави та включає етнічну, громадянську, соціальну складові.

Національну ідентичність можна розглядати у таких вимірах:

- *територіальному* (територія країни, мала Батьківщина, дім);
- *політичному* (визвольні і національні рухи, політичні партії);
- *державному* (держава, бездержав'я, складова імперії);
- *ідеологічному* (національна ідея, національні інтереси, національні цілі);
- *культурному* (мова, національна спадщина, традиції, звичаї, символи);
- *історичному* (колективна пам'ять, історична пам'ять, життєвий та історичний досвід, наступність);
- *ментальному* (національний характер, національна психологія, національні почуття);
- *етичному* (моральні і духовні цінності, етикет, правила поведінки).

Національна ідентичність є умовою співіснування з іншими націями та рівноправного діалогу з ними.

Узагальнення наукових джерел дало змогу виділити такі пари типів національної ідентичності:

Позитивна національна ідентичність/ негативна національна ідентичність виявляє ставлення до національної ідентичності суб'єкта. Позитивна національна ідентичність підкреслює гармонію існування людини у суспільстві, певну стабільність, спадковість, зорієнтованість на національні цінності, є характеристикою соціальної зрілості. Позитивна національна ідентичність також забезпечує усвідомлення національно-культурних характеристик й приналежності індивіда до нації, держави, усвідомлення себе громадянином держави з відповідними політичними поглядами та переконаннями. Негативна національна ідентичність демонструє неприйняття національних цінностей, інтересів, ідей, прагнення відмежуватися, продемонструвати свою окремішність, незалежність від спільноти. Негативна національна ідентичність може асоціювати національне з меншовартісним, нецікавим, неактуальним та знижувати рівень самоповаги;

Гіперпозитивна національна ідентичність/ гіпернегативна національна ідентичність. Гіперпозитивна національна ідентичність характеризується як перебільшенням чеснот, заслуг, досягнень своєї нації, так і приписуванням різного роду їй існуючих і неіснуючих переваг та презирливому ставленні до інших національних спільнот, що є ґрунтом для утвердження своєї винятковості, місії, вищості, праві вирішувати долю інших народів та націй навіть шляхом військової агресії, нав'язування своїх цінностей як єдино вірних. Проявом гіперпозитивної національної ідентичності є етноцентризм, етнологізм, етнофанатизм. Тоді як гіпернегативна національна ідентичність визначається захопленням перевагами інших націй, визнання їхньої вищості порівняно зі своєю, переживанням почуття сорому, меншовартісності через причетність до своєї національної спільноти й виявляється у самоприпиненні, запереченні та відмові від національних цінностей, орієнтацією на національні цінності інших народів та бажанням асимілюватися з ними.

Бікультурна (множинна) національна ідентичність/ моноетнічна національна ідентичність з одного боку розширює можливості особистості і надає їй почуття до причетності життя двох і більше націй, водночас знижуючи рівень відповідальності за їхню долю. Людина переважно орієнтується на спільні або загальнолюдські цінності у національних культурах. Така бікультурна або множинна ідентичність за З. Фрейдом, К. Юнгом є способом виживання індивіда і свідчать про певні механізми захисту від втрати будь-якої з них та вибір тої національної ідентичності, яка є більш сприятливою для самореалізації індивіда на даний момент.

Розмита національна ідентичність / цілісна національна ідентичність. В епоху глобалізації спільною проблемою для багатьох країн є розмитість національної ідентичності. Однак, навіть розмита ідентичність, у латентній формі може в якісь гострі моменти життя нації активізуватися. Однак, помилково вважати, що розмиту форму національної ідентичності легко викорінити чи знищити, оскільки це може стати причиною активного

спротиву і дати поштовх до формування цілісної національної ідентичності. Цілісна національна ідентичність передбачає чітко виражену ідентифікацію із своєю національною групою, що ґрунтується на знанні історії, традицій, національній гідності особистості та повазі до всіх народів, що проживають на теренах України.

Усвідомлена ідентичність/ реідентичність національна. Усвідомлена ідентичність є результатом виховання і самовиховання особистості, досягнення нею розуміння хто вона, яка вона, визначення шляхів самореалізації у національному середовищі. Реідентичність є набуттям іншої національної ідентичності, як прояв консолідації з суспільством, розуміння необхідності зробити свій внесок у розвиток і становлення нації, з якою особистість себе почала ототожнювати та асиміляція.

Так, Ф. Майнеке розрізняв *Kulturnation* (пасивну) та *Staatsnation* (активну) національні ідентичності. Е. Сміт виділяв родову, територіальну (локальну, регіональну), соціоекономічну або класову, релігійну та етнічну ідентичності [147, с.5-6].

Підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв має опиратися на моральні цінності. Невизначеність чи несформованість моральних цінностей у цій сфері може бути причиною непорозумінь, конфліктів, конфронтації. У нашому дослідженні ми опиралися на твердження М. Кагана щодо розуміння сутності цінностей: «...Цінність постає перед нами саме як ставлення, причому специфічне ставлення, оскільки воно пов'язує об'єкт не з іншим об'єктом, а з суб'єктом, тобто носієм соціальних і культурних якостей, які й визначають надіндивідуальний зміст його духовної діяльності; діяльність людини і є реальним ставленням, де вона виступає як суб'єкт....» [76, с 67].

Цінності є визначальними у будь-якій діяльності, характеризуючи її мету та завдання, розмежовуючи їх на головні і другорядні. В основі національних цінностей лежить істина перевірена досвідом народу, що обумовлює її груповий, а то й колективний і соціальний характер.

Базовими моральними цінностями національної ідентичності визначено: національна гідність, патріотизм, толерантність.

Національна гідність є проявом національної самосвідомості особистості, що ґрунтується на визнанні людини найвищою цінністю, закріпленою Конституцією України, зокрема статтями 28 і 29; повагою до її прав і свобод. Людина з розвинутою національною гідністю, у своїй діяльності керується вищими моральними цінностями і принципами, якими не може поступитися. Національна гідність ґрунтується на відповідальності особистості не лише за свої вчинки, а й за долю України, здатністю цивілізовано захищати свої права, не принижуючи інших. Особистість з високим рівнем національної гідності є поборником історичної правди та готова відстоювати честь своєї країни на різних рівнях та захищати її від агресора та в інформаційному просторі.

Патріотизм є однією з базових цінностей, що характеризує приналежність до модерної політичної нації, а не до конкретного етносу. Україна об'єднує 136 етносів і народів, кожен з яких робить свій внесок у розбудову громадянського суспільства і захист України. «Патріотизм в умовах українського поліетнічного суспільства вимагає від громадянина не лише опанування культурними цінностями власного етносу, а й усвідомлення взаємозв'язку етнокультур української політичної нації у минулому і майбутньому, спільної для всіх етносів долі та мети» [24, с.16]. Патріотизм визначає громадянську і соціальну позицію студентської молоді, готової до служіння та самопожертви на благо Батьківщини. Характеризуючи патріотизм як дієве почуття любові до Батьківщини, слід звернути увагу на його інтегруючу роль у сучасних умовах, спільній діяльності та консолідації зусиль у боротьбі за територіальну цілісність та національні інтереси, де важлива роль відводиться учителям предметів суспільствознавчої галузі, які мають вплив на формування національної ідентичності школярів.

Національна солідарність є важливою цінністю, що об'єднує усіх громадян України задля спільної мети, цілей. Особливої значущості вона

набуває у часи загрози суверенності та територіальні цілісності держави, агресії з боку інших країн. Це дає підстави розглядати національну солідарність у контексті «індивідуальної суспільно-історичної активності особистості, визначає дійсний рівень її національної автентичності як наслідку процесу національної само ідентифікації» [91, с.288].

Національна солідарність гуртує молодь у спільному баченні вирішення назрілих проблем, активній громадянській позиції по відношенню до політичних і суспільних процесів, як шлях вирішення проблем, конфліктних ситуацій на основі взаємопідтримки і взаємодопомоги через переконання, вияв вольових зусиль, відповідальності кожного.

Толерантність (лат.*tolerantio* – *терпіння, терпимість*) є однією з найважливіших цінностей, що регулює взаємовідносини між різними етносами, що складають націю, тоді як відсутність толерантності може бути причиною міжнаціональних конфліктів, війни, негативного ставлення, ворожнечі, ксенофобії, утисків. Прояви толерантності потребують усвідомлення національної ідентичності. У Декларації ЮНЕСКО (1995р.) толерантність визначається як чеснота, громадянський обов'язок, утвердження прав людини, спрямована на утвердження культури миру, на протипагу культурі війни [56]. Тому на сьогодні формування національної ідентичності у молоді нерозривно пов'язано із такими завданнями, як уміння спілкуватися і конструктивно взаємодіяти з представниками різних етносів і народів, протидіяти ксенофобії і нетерпимості, долати міжкультурні бар'єри, запобігати конфліктам. Толерантність студентської молоді має базуватися на гуманістичних цінностях, повазі до кожної людини, визнанні її прав і свобод і сумісна з расизмом, сепаратизмом чи шовінізмом, не може суперечити національним цінностям чи інтересам держави.

Змістову структуру сформованості національно-культурної ідентичності у майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі розглядатимемо через такі взаємопов'язані компоненти, як: когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-практичний.

Когнітивний компонент передбачає знання про народ, націю, його історію, мову, культуру, звичаї, традиції, символи, героїв; усвідомлення себе представником нації, відповідальним громадянином; уявлення про національні цінності (національну гідність, патріотизм, національну солідарність, толерантність) та необхідність керуватися ними у повсякденному житті. Стійка громадянська позиція неможлива без усвідомлення власної місії і відповідальності за долю країни, національної самоідентифікації. У майбутніх учителів суспільствознавчої галузі під час навчання у закладах вищої освіти формується світобачення на основі глибокого вивчення історії, культури України, суспільних і політичних процесів, ідеології нації, боротьби за державність. Такі результати національного пізнання і самопізнання сприяють «формуванню різновиду образів (національний «образ-Я», національний «образ-Іншого», національний образ своєї нації та інших національних спільнот» [150, с.118]. Формування національної ідентичності здійснюється через засвоєння національних цінностей, ототожнення себе з нацією, оволодіння національним світобаченням, моральними якостями, а також порівняння себе з іншими народами та етносами та вироблення національної ідеї.

Когнітивний компонент національної ідентичності міцно пов'язаний з **емоційно-ціннісним компонентом**, який забезпечує позитивне ставлення до себе як представника нації, так і інших етносів, об'єктивної оцінки і самооцінки громадянських і національних процесів та відповідних почуттів, емоцій, мотивів. Спільні почуття і емоції відіграють важливу об'єднуючу і консолідуючу роль у житті нації. Формування національної ідентичності ґрунтується на інтересі до історії України, видатних постатей, почуттях любові до Батьківщини, краю, рідної мови, духовно-культурної спадщини, причетності до долі країни, національної гордості, що мотивують особистість до відповідної поведінки. Почуття і переживання особистості є умовою стійкості їхньої національної ідентичності. Мотиви поведінки характеризують ставлення особистості до України, нації (бажання до неї

належати), самого себе як члена національної спільноти. Підготовка майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів-ліцеїв потребує уваги до мотиваційної сфери, що характеризує їхню практичну діяльність.

Діяльнісно-практичний компонент передбачає втілення знань, цінностей, мотивів у реальну поведінку індивіда, у взаємодії з іншими людьми, готовності працювати на спільний результат та виявляти солідарність із національною спільнотою.

Також діяльнісно-практичний компонент передбачає оволодіння досвідом активної участі у житті колективу, громади, нації, умінні захищати свою особистісну і національну гідність, відповідально ставитися до своїх громадянських прав і обов'язків, працювати над собою, самоудосконалюватися.

Структура сформованості національної ідентичності у майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі є цілісною і динамічною системою, що визначає основні напрямки їх підготовки до реалізації цієї функції у їх взаємозв'язку і взаємоузгодженості усіх компонентів освітнього процесу.

Сучасна студентська молодь бере активну участь у національних і міжнаціональних процесах, що сприяє її національному самоствердженню та самореалізації. Така національна самореалізація передбачає розкриття та самоздійснення «національного-Я», активність, ініціативність, мобільність. У діяльності майбутніх учителів суспільствознавчої галузі важливою вбачається їхня громадянська позиція, яка свідчить про рівень компетентності та вмотивовану діяльність на основі національних і моральних цінностей та ставлення до держави, суспільства, нації.

Увага до учнів ліцеїв у нашому дослідженні обумовлена специфікою даних закладів загальної середньої освіти III ступеня акредитації, де здійснюється допрофесійна підготовка і профільне навчання, що дозволяє поглиблено вивчати предмети суспільствознавчої галузі і ефективно

впливати на процес формування національної ідентичності школярів. В ліцєях використовуються також деякі форми роботи як і вищих навчальних закладах, зокрема, лекції, практичні, семінарські заняття, інтегративні курси, проектна діяльність, тематичні екскурсії, спрямовані на розширення кругозору, поглиблення історичних і суспільствознавчих знань, спрямованих на формування національної ідентичності учнів.

Згідно Закону «Про освіту», Положення про ліцєї і Концепції «Нової української школи» ліцєї поділяються на академічного (орієнтуються на підготовку учнів до вступу до закладів вищої освіти і передбачають поглиблене вивчення ряду дисциплін) та професійного (орієнтовані на ринок професій і здобуття професії) спрямування.

Частина ліцєїв співпрацює з університетами, що дозволяє їм здійснювати профільну підготовку учнів ліцєїв, які готуються стати студентами закладів вищої освіти. Освітній процес у ліцєях будується на основі інноваційної діяльності, з урахуванням потреб і соціального замовлення. Увага до практичної складової в освітньому процесі ліцєїв дозволяє формувати відповідні компетентності. Як правило, учні самостійно обирають ліцєї для продовження навчання, що відповідає їхній професійній зорієнтованості та бажанню оволодіти конкретною професією.

Значна увага у ліцєях приділяється підготовці педагогів, які у своїй роботі орієнтуються на зв'язок викладання предметів суспільствознавчої галузі з навчальними курсами закладу вищої освіти. Таким чином на базі ліцєю створюються умови для навчання та оволодіння майбутньою професією на більш високому рівні.

Важливою є вмотивованість учителів, які працюють на конкурсних засадах. Такий підхід передбачає увагу до професійного зростання, підвищення кваліфікації, навчання протягом життя.

На наш погляд, використання потенціалу ліцєю, дозволить ефективно здійснювати процес формування національної ідентичності у школярів, які у майбутньому стануть українською елітою.

Ми розглядаємо формування національної ідентичності в учнів ліцеїв як спеціально організований виховний процес, спрямований на позитивне прийняття себе як представника народу, етносу, нації, причетності до його долі, що ґрунтується на засвоєнні таких моральних цінностей як національна гідність, патріотизм, національна консолідація і толерантність та прагнення керуватися ними у власному житті.

Виходячи з цього, національна ідентичність особистості не є іманентною властивістю особистості, а є її усвідомленим вибором. На відміну від етнічної ідентичності, національна ідентичність є значно ширшою, оскільки будується на основі громадянськості та прийнятті інших членів національної спільноти незалежно від етнічної та релігійної приналежності, що проявляється у таких функціях, як політична (створення державних інституцій, законів, що регулюють права і обов'язки усіх громадян, вибори), економічна (розвиток економіки, розподіл ресурсів); виживання (самовідновлення, збереження національної ідентичності в умовах етноциду, геноциду, лінгвоциду та передача досвіду, історична пам'ять), об'єднавча (згуртування довкола національних інтересів, почуття спорідненості з народом, вирішення проблем, вибір шляхів подальшого розвитку), захисна (захист територіальної цілісності, культурної та історичної спадщини, мови), автономності (реалізація незалежності, безпеки і свободи) тощо.

У наукових дослідженнях різняться підходи до визначення поняття «національна ідентичність», що можна пояснити різними дослідницькими завданнями та цілями. Виявлені базові цінності та структурні компоненти можна розглядати у їх взаємозв'язку та взаємопроникності. Водночас, актуальність дослідження та недостатня теоретико-методична забезпеченість у закладах вищої освіти потребує проведення констатувального зрізу та виявлення тенденцій у підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Висновки до першого розділу

Аналіз наукових джерел з філософії, психології, педагогіки дав змогу розкрити і узагальнити теоретичні засади підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв, виявити стан розробленості досліджуваної проблеми у сучасній науці і практиці.

Виявлено основні наукові підходи (особистісно орієнтований, аксіологічний, акмеологічний, компетентнісний) та принципів моделювання професійної діяльності у навчально-виховному процесі закладу вищої освіти, інтегративності, єдності соціалізації і професіоналізації, професійної мобільності, гуманізму, природо відповідності, ментальності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Окреслено ціннісно-сміслову поле національної ідентичності майбутніх учителів суспільствознавчої галузі характеризують національна мова, національна ідея, національні інтереси, національна згода, національна культура, історія та традиції нації.

Схарактеризовано психологічні механізми формування національної ідентичності майбутніх учителів суспільствознавчої галузі: національна свідомість і самосвідомість, національне самопізнання, національне самоствердження.

Процес підготовки майбутніх учителів суспільствознавчої галузі розглядаємо як складне і багатогранне педагогічне явище. Відповідно до мети й завдань дисертаційного дослідження у першому розділі здійснено аналіз філософської, психологічної та педагогічної літератури з досліджуваної проблеми та уточнено поняття «національна ідентичність» як *складову особистісної ідентичності людини, що характеризує усвідомлення власної причетності до життя нації, солідарності стосовно захисту національних інтересів, територіальної цілісності, культурної спадщини, мови, прийняття моральних цінностей та національної ідеї та поняття*

«національна ідентичність майбутніх учителів суспільствознавчої галузі», як внутрішнього інтегративного утворення, що відображає позитивне ставлення до української нації і сприйняття себе членом національної спільноти, значущість для особистості моральних цінностей українського народу, таких як: національна гідність, патріотизм, національна солідарність, толерантність, що задають спрямованість їхній майбутній професійній діяльності і виявляються у ставленні до себе, вихованців та України. *«Підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв»* є цілеспрямованим процесом навчання і виховання у закладі вищої освіти з метою набуття професійних компетентностей, здатних забезпечити ефективність педагогічного впливу.

Досліджено пари типів сформованості національної ідентичності: позитивна національна ідентичність/негативна національна ідентичність; гіперпозитивна національна ідентичність/гіпернегативна національна ідентичність; бікультурна національна ідентичність/моноетнічна національна ідентичність; розмита національна ідентичність/цілісна національна ідентичність; усвідомлена національна ідентичність/реідентичність.

Відповідно до результатів аналізу психолого-педагогічних праць нами розроблено структуру сформованості національної ідентичності майбутніх учителів суспільствознавчої галузі, що дозволило виділити компоненти: когнітивний (знання про народ, націю, його історію, мову, культуру, звичаї, традиції, символи, героїв; усвідомлення себе представником нації, відповідальним громадянином; уявлення про національні цінності (національну гідність, патріотизм, національну солідарність, толерантність) та необхідність керуватися ними у повсякденному житті), емоційно-ціннісний (позитивне ставлення до себе як представника нації, так і інших етносів, об'єктивної оцінки і самооцінки громадянських і національних процесів та відповідних почуттів, емоцій, мотивів) та діяльнісно-практичний (втілення знань, цінностей, мотивів у реальну поведінку індивіда, у взаємодії з іншими

людьми, готовності працювати на спільний результат та виявляти солідарність із національною спільнотою).

Охарактеризовано сутність базових моральних цінностей: національну гідність, патріотизм, національну солідарність, толерантність, які визначають пріоритетні ціннісні орієнтації української нації.

У дослідженні обґрунтовується сенситивність юнацького віку у процесі підготовки майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв на сучасному етапі.

Основні наукові результати, викладені в розділі, опубліковано в наукових працях авторки [111; 112; 114].

РОЗДІЛ 2.

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПРЕДМЕТІВ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОЇ ГАЛУЗІ ДО ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УЧНІВ ЛІЦЕЇВ

2.1. Методика і організація дослідження підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв

Аналіз сучасної теорії і практики підтвердив, що підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв в сучасних умовах є надзвичайно актуальною проблемою, затребуваною суспільством і демократичними змінами у ньому, утвердженню української державності на усіх рівнях життєдіяльності та боротьбою за національні інтереси як у самій країні, так і за її межами.

Для аналізу стану підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв потрібно провести дослідно-експериментальну роботу.

Проведений експеримент включав констатувальний, формувальний і контрольний етапи, кожен з яких передбачав вирішення певних дослідницьких завдань.

Констатувальний етап дослідження ставив за мету дослідження сучасного стану підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

З метою виявлення рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв нами була розроблена програма констатувального етапу експерименту та визначені експериментальна база, комплекс діагностувальних методик, критерії та показники. Програма визначала

завдання, логіку та поетапність дослідницьких процедур, їх взаємодоповнюваність та валідність.

Проведення констатувального етапу дослідження здійснювалося у кілька етапів. Зокрема:

- на першому етапі була розроблена діагностувальна методика, визначені критерії та показники підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв;
- на другому етапі досліджувалися знання і уявлення майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі про національну ідентичність, розуміння ними базових цінностей та усвідомлення їх ролі в особистому і суспільному житті;
- на третьому етапі основна увага приділялася виявленню емоцій, почуттів, мотивів респондентів, а також вивченню основних тенденцій і труднощів у підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв;
- на четвертому етапі досліджувалася поведінка майбутніх учителів та виявлялись їх рівні готовності до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Педагогічний експеримент проводився впродовж 2011–2020 рр. на базі Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (історичний факультет), Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (історико-юридичний факультет), Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (факультет історії та географії).

До участі в експериментальній роботі були залучені 398 майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі I-IV курсів та 54 викладачів закладів вищої освіти, при цьому до експериментальної групи (ЕГ) увійшов 201 студент та контрольної групи – 197 студентів I-IV курсів.

На констатувальному етапі дослідно-експериментальної роботи,

проведена педагогічна діагностика опиралась на критерії і показники, що були визначені, виходячи із розуміння ключових дефініцій та змістової структури феномену сформованості національної ідентичності. Відповідно до цього нами були визначені критерії і показники рівнів готовності майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

До показників *когнітивного критерію* відносяться: знання історії, мови, культури, традиції і звичаїв України, а також уявлення про свободи, права та обов'язки громадянина; органи державної влади та суспільно-політичний та економічний устрій держави; демократію, сучасне громадянське суспільство.

Показниками *емоційно-ціннісного критерію* є: любов до українського народу, бажання брати активну участь у розбудові України як суверенної, демократичної і правової держави, захищати її безпеку та територіальну цілісність; почуття особистої та національної гідності, толерантності; повага до законів та Конституції України, державних символів, мови, усіх етносів і народів, інтерес до історичного минулого та культурної спадщини України.

Показники *діяльнісно-практичного критерію*: прояв моральних якостей; дотримання законів України; мовленнєва культура; професійні уміння і навички спрямовані на формування майбутніх громадян України; виховання ліцеїстів у дусі патріотизму, національної гідності, толерантності; саморегуляція та самоудосконалення професійних і моральних якостей та поведінки; активна участь у громадському та політичному житті навчального закладу, міста, країни.

Зазначені критерії та показники сприяли об'єктивному дослідженню проблеми.

Метою педагогічної діагностики було визначення рівнів підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за допомогою визначених критеріїв і показників; виявлення тенденцій і проблем, з якими стикається майбутній

вчитель; встановлення кореляційних зв'язків між моральними і громадянськими якостями студентів і їх самореалізацією; впливу педагога на формування національної ідентичності у вихованців.

Визначення ефективних педагогічних умов підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв неможливе без глибокої педагогічної діагностики.

З метою вирішення завдань констатувального експерименту нами використовувався комплекс діагностувальних методів, зокрема: опитування, інтерв'ювання, анкетування [58; 186; 187], метод незакінченого речення, ранжування, експертної оцінки, незалежних характеристик, проблемних ситуацій, дискусії, творчих завдань, педагогічного спостереження, ділової гри, вивчення документів і матеріалів освітньої роботи закладів вищої освіти, що забезпечило достовірність і об'єктивність отриманих показників на констатувальному етапі експерименту.

Діагностування підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв передбачало використання таких емпіричних методів, як вивчення наукової літератури, спостереження, опитування, бесіди, вивчення продуктів діяльності і узагальнення педагогічного досвіду та безпосередньо експеримент [63, с. 491].

На наш погляд, різні методи опитування, такі як інтерв'ю, бесіди та анкети є універсальними засобами отримання інформації про уявлення, судження, знання майбутніх учителів суспільствознавчої галузі стосовно національної ідентичності, громадянської позиції, базових цінностей.

Бесіда є поширеним вербальним діагностувальним методом, що дозволяє краще зрозуміти внутрішні стани студентів, їхніх проблем в особистій і професійній сфері, що потребують вирішення чи підтримки педагога. Успіх бесіди значною мірою залежав від уміння викладача встановити довірливі стосунки зі студентами, чітко сформулювати і пояснити завдання, поставити запитання. На констатувальному етапі дослідження

проводилися як індивідуальні, так і групові бесіди, які, в залежності від завдань, могли бути репродуктивними, проблемними і дискусійними.

Ще одним інтерактивним методом, який використовувався на етапі констатувального експерименту було інтерв'ю з метою виявлення рівня професійної і соціальної компетентності, особистого досвіду, поглядів майбутніх учителів суспільствознавчої галузі з досліджуваної проблеми. Застосування інтерв'ю передбачало попередню підготовку запитань, які стосувалися національної ідентичності, використання звичної обстановки для викладачів і студентів, діалог, а також усунення впливу третіх осіб. У своїх відповідях на запитання студенти виражали своє бачення проблеми, давали оцінку різним явищам націєтворення та суспільного життя.

Анкетування як метод діагностики здійснювалося з метою виявлення рівня знань з проблеми, професійної компетентності, загальних тенденцій та інтересів майбутніх учителів суспільствознавчої галузі у контексті досліджуваної проблеми. Студентам пропонувалися анкети як із закритими (обирались варіанти відповідей), так і з відкритими (самостійно формулювались) відповідями, розроблені нами та й іншими дослідниками. Опитувальники так само, як і анкетування використовувалися з метою отримання широкої інформації і дозволяли виявити мотивацію майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до професійної діяльності та професійні установки. Зокрема нами використовувався модифікований опитувальник для учителів суспільствознавчої галузі [26] .

Метод незакінчених речень є проєктивним, що потребував від респондентів доповнення, продовження чи завершення думки, а також був спрямований на виявлення асоціацій, емоцій, мотивів, почуттів. Використаний метод незакінчених речень дав змогу виявити ставлення майбутніх учителів до Батьківщини, національних і громадянських цінностей майбутніх учителів суспільствознавчої галузі (Додаток А).

На констатувальному етапі дослідно-експериментальної роботи також використовувався аналіз творчих робіт та тести.

Так, аналіз творчих робіт дає змогу більш детально ознайомитися з поглядами майбутніх учителів суспільствознавчої галузі на національну ідентичність, інтерес до роботи такого спрямування, власне бачення проблем, які стосуються формування національної ідентичності в учнів ліцеїв, значущість. Запропоновані нами творчі роботи для майбутніх учителів відповідали специфіці їхній професійній специфіці.

Педагогічне спостереження, методи проблемних ситуацій, дискусії допомагали виявити поведінку майбутніх учителів дисциплін суспільствознавчої галузі.

Педагогічне спостереження (пряме й опосередковане) здійснювалося за розробленою програмою, що дозволяло дослідити процес підготовки учителів дисциплін суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв, на основі визначеної мети, об'єкта і предмета дослідження. Перевагою педагогічного спостереження була природність дослідження з систематичною фіксацією проявів поведінки майбутніх учителів в різних ситуаціях

З метою вияву специфіки поведінки майбутніх учителів використовувалися проблемні ситуації, змодельовані чи взяті з життя, які можна розглядати як «співвідношення обставин і умов, у яких розгортається діяльність людини або групи, що містить протиріччя і не має однозначного вирішення. Пошук призводить до вирішення протиріччя та продуктивного розвитку того, хто здійснював пошукову діяльність» [7, с.70]. Аналізуючи проблемні ситуації, майбутні вчителі суспільствознавчої галузі використовували власні життєві спостереження, досвід, здобуті знання, відповідні компетентності, виявляли самостійність, здатність правильно оцінювати ситуацію, обирати правильне рішення, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, вибудовувати стратегію поведінки.

Метод експертних оцінок здійснювався за допомогою залучення висококваліфікованих фахівців з досліджуваної проблеми, зокрема, викладачів НПУ імені М.П.Драгоманова, з метою всебічного об'єктивного

вивчення проблеми, виявлення різного роду чинників, що впливають на рівень підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Узагальнення результатів констатувального етапу експерименту здійснювалося за допомогою методів описової статистики (медіани, відсотки, середнього арифметичного) та кореляційного аналізу (між рівнями підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв та педагогічними умовами підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв), експертних оцінок.

Відповідно до визначених нами компонентів, критеріїв та показників було з'ясовано рівні підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв: високий, середній, низький.

Високий рівень підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв передбачає: наявність активної власної національної ідентичності, що включає ґрунтовні знання про національну ідентичність, суспільно-політичну структуру й економічний устрій України, її історію і культуру, суспільні цінності; уміння користуватися правами і свободами, дотримуються законів та виконують обов'язки громадянина, уміють відстоювати громадську позицію; наявність особистої і національної гідності, патріотизму, національної солідарності, толерантності; готовність захищати незалежність Батьківщини; підтримка демократії, європейської інтеграції, соціальних ініціатив, громадянської, правової, суверенної держави; засудження тоталітаризму, шовінізму етнічної нетерпимості; здатність давати об'єктивну оцінку ситуацій, подій тощо, аргументують, наводять приклади з історії чи практики інших країн, вільно використовувати політичні терміни у професійній діяльності, розмові чи дискусії; здатність організувати процес формування національної ідентичності, в повній мірі володіють комплексом

методичних інструментів організації освітнього процесу; усвідомлення власної відповідальності за формування національної ідентичності учнів ліцеїв; уміння удосконалювати свої професійні і громадянські компетентності.

Майбутні учителі предметів суспільствознавчої галузі із *середнім рівнем* підготовленості до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв: мають достатні знання про національну ідентичність та суспільно-політичну структуру й економічний устрій України; в обговореннях чи дискусіях проблем національної ідентичності намагаються бути виваженими і толерантними, однак, аналіз подій, явищ часто залежить від думки авторитетних друзів, викладачів чи джерел; попри широту лексики спеціальні терміни застосовуються рідко; майже завжди у своїй життєдіяльності дотримуються законів, як правило володіють моральними якостями, такими як патріотизм, національна гідність, толерантність до інших народів і етносів, хоча не завжди здатні відстоювати свої права і гідність; беруть участь у суспільно-корисній діяльності; здатні організувати процес формування національної ідентичності, комплексом методичних інструментів організації освітнього процесу володіють не в повній мірі; не завжди послідовні у самовихованні і самоудосконаленні професійних якостей і компетентностей.

Низький рівень підготовленості учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв характеризують: розмита або несформована національна ідентичність; фрагментарні уявлення про культуру, історію, традиції, звичаї українського народу, слабкі знання про суспільно-політичну структуру та економічний устрій України, демократичні і соціальні процеси в Україні, органи державної влади, сучасне громадянське суспільство не дають змоги зрозуміти і перспектив для розвитку України; нездатність аргументувати та відстоювати власну позицію, поверхові уявлення про свої громадянські права, свободи, обов'язки; неготовність захищати свої громадянські права і свободи; нестійкий інтерес

до суспільно-громадської і соціальної роботи; безвідповідальність, бажання покинути Батьківщину та будувати своє життя в іншій національній спільноті; нездатність організувати процес формування національної ідентичності, не володіють інструментами організації освітнього процесу.

Отже, використана нами педагогічна діагностика у комплексі різних взаємодоповнюючих методів дозволила виявити основні тенденції та проблеми організації навчально-виховного процесу підготовки майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв.

Таким чином, на основі схарактеризованих нами критеріїв (когнітивного, емоційно-ціннісного, діяльнісно-практичного) та відповідних показників, завдяки використанню комплексу діагностувальних методів були визначені рівні (високий, середній, низький) підготовленості майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв.

2.2. Аналіз констатувального етапу експерименту

У структурі підготовки майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв важлива роль відводиться когнітивній сфері: зокрема формуванню відповідних знань, які передбачають особистісне прийняття, засвоєння та застосування їх на практиці, а також умінням адекватно оцінювати і аналізувати конкретну ситуацію, відстоювати і захищати власну позицію, виявляти ставлення до неї, уміння уважно слухати і розуміти інші погляди на явище чи проблему, поважати опонентів, знаходити спільне рішення наболілих питань.

Часто майбутні учителі посиляються на авторитетну думку громадських діячів, політиків чи учених, що не може бути якимось підтвердженням моральності вчинків і мотивів. Реальний стан підготовки

майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі можна виявити через здатність самостійно аналізувати різні факти, проблеми, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, доводити правильність власних суджень, висновків за допомогою зважених аргументів. Уміння давати оцінку різним моральним, національним, правовим, громадським, економічним явищам відображає когнітивний елемент феномену національної ідентичності.

Проведене інтерв'ювання «Хто ми?» показало, що більшість майбутніх учителів суспільствознавчої галузі (70,9%) вважають себе українцями, 17,9% - відносять себе до двох і більше народів (етносів), включаючи український, 8,0% - відносять себе до інших народів (етносів); 1,9% - не співвідносять себе з жодним народом (етносом), 1,3% прагнуть набути ознак і якостей інших народів (етносів).

Отримані нами дані корелюються дослідженням Центру Разумкова (2017 р.) за сприяння МЗС Нідерландів та Фонду Конрада Аденауера, де вказується, що молоді українці «найчастіше відчують свою належність одразу до двох або кількох національностей жителі Донбасу (27%), Південного (24%) та Східного (19%) регіонів (на Заході та в Центрі – лише по 6%). Так само як частіше саме жителі цих регіонів не відчують себе належними до жодної національності (відповідно 20%, 10%, 2% і 1%)» [118, с.6].

У дослідженні ми звертали увагу на те, якою мовою послуговуються майбутні учителі суспільствознавчої галузі дома, в громадських місцях і закладах вищої освіти. Узагальнені дані наведено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

**Мова користування майбутніх учителів суспільствознавчої галузі
(у %)**

№	Мова користування	Дома	В громадських місцях	У закладах вищої освіти
1	Українською мовою	54,5	47,8	78,4

2	Російською мовою	17,5	18,8	11,4
3	Обома мовами	25,5	31,2	8,5
4	Іншою мовою	2,5	2,2	1,7

Таким, чином, отримані дані свідчать про те, що українською мовою майбутні учителі суспільствознавчих дисциплін переважно послуговуються у закладах вищої освіти, тоді як у побуті та у громадських місцях використовують обидві мови чи російську. Майбутні учителі добре усвідомлюють значення української мови як державної та її роль у збереженні національної ідентичності українського народу. До проблем спілкування у побуті респонденти відносять суржик, який заважає їм почуватися упевнено, як у міжособистісному спілкуванні, так і у роботі з дітьми.

Таким чином, професійна і загальна культура майбутніх учителів суспільствознавчої галузі значною мірою визначається рівнем опанування державної української мови, що полягає у спроможності не лише розуміти мову, а й висловлювати думки, ставлення до різних життєвих явищ, уміння захоплююче викладати матеріал шкільного курсу, будувати діалог з вихованцями.

Окрім того, майбутні учителі суспільствознавчої галузі вважають за необхідне вивчати й інші мови, такі як англійська (75,2%), польська (45,0%), китайська (18,1%), німецька (17,5%), корейська (12,6%), російська (5,2%) тощо.

Для з'ясування розуміння майбутніми учителями суспільствознавчої галузі сутності поняття «національна ідентичність» було проведено пілотажну бесіду. Результати якої дозволили виявити декілька груп майбутніх учителів, що знайшло відображення у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

**Розуміння майбутніми учителями суспільствознавчої галузі сутності
поняття «національна ідентичність»**

№	Характеристика відповідей	К-сть	У %
1	Грунтовна правильна відповідь	28	7,1
2	Правильна неповна відповідь	282	70,8
3	Неправильна відповідь	52	13,1
4	Не відповіли	36	9,0
	Всього:	398	100

Дані представлені в таблиці 2.2 показують, що 77,9% майбутніх учителів суспільствознавчої галузі мають загалом правильні уявлення про національну ідентичність. Однак, більшість майбутніх учителів (70,8%) дали однобічні відповіді та 9,0% – не змогли відповісти на запитання. Так, серед відповідей першої групи, найбільш типовими були наступні: «Усвідомлене прийняття та ототожнення себе з українською нацією. Свідоме просування української культури», «Стійка самоідентифікація з українським народом, його минулим, теперішнім і майбутнім».

У правильних, але неповних відповідях зазвичай домінували окремі характеристики чи ознаки зазначеного поняття. Як приклад: «Причетність до долі українського народу та відповідальність», «Етнічне походження та гордість за свій народ», «Мовна і культурна приналежність особистості».

Серед невірних визначень, як правило: «Залученість до українського простору», «Етнічне самовираження і прагнення домінування». Також, 9,0% майбутніх учителів суспільствознавчої галузі не відповіли на запитання, що потребує уваги викладачів закладів вищої освіти до проблеми.

Процес підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі протікає більш ефективно, за умови розуміння ними сутності базових цінностей, необхідності формування національної ідентичності у молоді, прояву інтересу до історії, культури, мистецтва, традицій, звичаїв, уявлення про етноси і народи, які проживають на теренах України; знань про Конституцію України, права і обов'язки громадянина, державний устрій, внутрішню і зовнішню політику, здатності аналізувати сучасні суспільні проблеми, моделювати можливе розгортання подій тощо.

З метою виявлення знань майбутніх учителів про патріотизм, нами було запропонована методика незакінчених речень: «Україна для мене - це...», «Патріотизм у моєму розумінні – це...», «Національна гордість в:...».

Аналіз отриманих відповідей показав, що для більшості майбутніх учителів Україна – це рідна країна (31,5%), рідна домівка (21,9%), древня земля, Київська Русь (19,8%), земля предків (13,4%), земля страждань (8,9%), велична історія (4,5%).

Студенти переважно правильно розуміють патріотизм як любов до Батьківщини (45,2%), готовність захищати її і навіть жертвувати собою заради Батьківщини (25,9%), протистояти антиукраїнській пропаганді (15,3%), розбудовувати демократичну країну (13,6%). Водночас лише 4,9% зауважили, що патріотизм – це необхідна умова для виживання і збереження країни, 2,5% - рушійна сила прогресу українського суспільства. Також значна частина майбутніх учителів (33,5%) негативно сприймають будь-яку критику труднощів демократичного розвитку України і помилок різних політичних сил, не можуть встановити зв'язків між патріотизмом і громадянською активністю. Така некритичність свідчить про поверховість у розумінні зазначеної цінності. Також майбутні вчителі (12,7%) попри розуміння значущості захисту Батьківщини, вважають, що цей обов'язок мають виконувати інші.

Національна гордість, на думку студентів полягає в умінні захищати власних громадян і власні кордони (26,8%); славі предків і багатій спадщині українського народу (23,5%); захисті національних інтересів (18,9%); в наукових відкриттях і досягненнях українців усього світу (12,9%); демократичних засадах життя українського суспільства (10,4%) і зростання добробуту громадян (7,5%).

У своїй роботі ми також використали опитування, одне з питань якого, було сформульоване наступним чином: «З чим насамперед пов'язане Ваше уявлення про Батьківщину?» [186, с. 91]. Відповіді наводяться у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

**З чим пов'язують своє уявлення майбутні учителів предметів
суспільствознавчої галузі про Батьківщину (у %)**

№	ВІДПОВІДЬ	У %
1	Місце, де народився і виріс	82,3
2	Моя земля, територія	58,4
3	Рідна природа	47,5
4	Держава, громадянином якої я є	39,9
5	Історичне минуле	28,7
6	Народні звичаї, обряди, пісні	19,6
7	Видатні діячі мого народу	15,4

Переважає частина майбутніх учителів суспільствознавчої галузі пов'язують своє уявлення про Батьківщину з місцем, де народився і виріс, рідною землею, територією, природою, державою, історичним минулим тощо. Однак, порівняння з даними Чілачави, Р. Ш. & Пелипенка за 2003 рік вказують на певні зміни в уявленнях сучасної молоді. Майбутні учителі суспільствознавчої галузі краще розуміють значущість територіальної цілісності, свою національну ідентичність. Попри те, що і в першому, і другому випадку респонденти могли робити декілька відповідей, сучасні студенти мають більш чіткі уявлення, що пояснюється боротьбою України за територіальну цілісність і збереження себе як держави, націленість на професійну кар'єру.

У нашому дослідженні ми звертали увагу і на шанобливе, толерантне ставлення до інших народів, їх культур, традицій, віри, які також збагачують українську культуру. Підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі має включати роботу спрямовану на підвищення культури міжнаціонального спілкування, повагу до етнічної ідентичності вихованців, де особлива роль відводиться вчителю, як провідника ідей злагоди і миру в поліетнічному полі України. «У зв'язку з тим, що глобалізація породжує міжцивілізаційні, міжнаціональні та міжрегіональні виклики, система державного управління має бути спрямована на забезпечення цивілізаційної, міжнаціональної, міжконфесійної та міжетнічної

толерантності як між державами, так і всередині кожної держави. Толерантність має культивувати в суспільстві державна еліта, яка має ілюструвати усім своїм єством розмаїтість в єдності» [58, с. 69]. Педагогічне спостереження показало, що лише 16,4% респондентів виявляли толерантність у різних життєвих і спеціально змодельованих ситуаціях, 35,6% майбутніх учителів демонстрували вибірковість у прояві толерантності, обґрунтовуючи свою поведінку політичними уподобаннями, боротьбою України на міжнародній арені, відстоюванням територіальної цілісності тощо. Ще 44,4% респондентів проявляли ситуативну толерантність, а то й нетерпимість – 3,6%.

Розмірковуючи про громадянське суспільство, 58,2% майбутніх учителів зазначили, що, найперше, його визначають люди, як найбільший капітал будь-якої країни. Кожна людина є найбільшою цінністю суспільства. Умовою існування громадянського суспільства є свобода, гарантовані Конституцією права, які гарантують забезпечення потреб і запитів громадян. У своїх відповідях студенти вказали різні інститути, такі як: сім'я, різні групи, об'єднанні спільною діяльністю (колективи, товариства, об'єднання, підприємства), релігією, незалежне і незаангажоване судочинство тощо.

Водночас, майбутні вчителі не змогли чітко розмежувати демократичне, тоталітарне і олігархічне суспільство. Громадянське суспільство можливе лише за наявності демократії, гарантії прав і свобод, тоді як порушення принципів демократії у суспільстві є ознакою тоталітарної держави.

Також студенти не змогли чітко розкрити механізми функціонування громадянського суспільства, а також умови, які забезпечують ефективну діяльність громадянського суспільства, самоорганізованість і саморегульованість відносин у суспільстві.

Більш 21,9% майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі не змогли чітко охарактеризувати громадянське суспільство, хоча це поняття висвітлювалося як у шкільному курсі з громадянської освіти, так і при

вивченні ряду навчальних курсів в університеті.

Водночас, майбутні учителі вірно визначають демократію як владу народу чи народовладдя (20,1%), активну участь громадян у житті країни (20,1%); форму політичного життя суспільства (19,2%), як підтримку і схвалення громадянами політичного курсу країни (12,9%), утвердження ідей свободи (9,5%). Лише для невеликої кількості респондентів (8,5%) демократія є визнаною загальнолюдською цінністю, шляхом розвитку для Української держави у євроінтеграційному курсі. Такі принципи демократизму, як вільні вибори, плюралізм, контроль влади з боку народу, розподіл влади між різними її гілками, свобода слова, віросповідання, доступу до інформації були названі переважно студентами старших курсів (7,2%). Також не відповіли на запитання 2,5% опитаних майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі.

Більшість майбутніх учителів (54,2%) не змогли переконливо охарактеризувати правову державу. Намагаючись довести пріоритет права і його значення для людей у різних сферах життя, майбутні учителі наводили приклади, коли громадянам або громаді вдавалося добитися справедливості, відстояти свої законні інтереси. Однак, уточнюючі запитання показали, що респонденти вважали такі випадки виключенням із загальної практики, а також відмічали певні труднощі і перепони у боротьбі за рівність і справедливість кожного громадянина перед законом України у найближчій перспективі.

Рівень знань майбутніх учителів суспільствознавчої галузі про українську історію, культуру, національні ідеали, символи нації (народу, рідного краю), національний характер, етикет, звичаї, традиції, національні інтереси, права і обов'язки громадян, ми досліджували завдяки відвідуванням лекційних і практичних занять суспільствознавчого спрямування, на основі аналізу творчих, реферативних, контрольних і самостійних робіт та усних відповідей студентів.

Спостереження підтвердили, що лише незначна частина майбутніх

учителів предметів суспільствознавчої галузі (8,5%) здатні аналізувати історичні та політичні факти, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, простежувати вплив наслідків окремих законів, указів, персоналій на формування громадянського суспільства в Україні та за її межами. Ми пояснюємо це переважно репродуктивною системою освіти у закладах вищої освіти, за якої викладачі ставлять за мету дати студенту якомога більше знань та презентувати своє бачення як виважене і єдине правильне. Часто такий застарілий підхід, без урахування сучасних можливостей освіти є причиною несформованості активної життєвої позиції, нездатності захищати свої переконання, поважати думку опонентів тощо.

Вивчення висловлювань, суджень і уявлень майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі, дозволило виявити як вони розуміють поняття «національна ідентичність» і власну місію як вчителів предметів суспільствознавчої галузі у цьому процесі. Узагальнені дані наводяться у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Рівні підготовленості майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв за показниками когнітивного критерію (у %)

Рівні	Контрольна група		Експериментальна група	
	К-сть	%	К-сть	%
Високий	26	13,2	27	13,4
Середній	130	66,0	131	65,2
Низький	41	20,8	43	21,4
Всього:	197	100	201	100

Отже, майбутні вчителі суспільствознавчої галузі загалом правильно розуміють поняття «національна ідентичність» та його прояви у суспільному і особистому житті. Втім, відповіді майбутніх учителів переважно обмежувалися якимись окремими характеристиками, що свідчить про брак знань у цій царині, що має значний вплив на життя, поведінку, громадянську

активність.

У дослідженні особливостей національної ідентичності майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі слід враховувати їхнє ставлення та інтерес до суспільно-політичного життя в Україні та поза її межами.

Дослідження інтересу майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до суспільно-політичного життя показало, що студенти 92,5% переважно використовують різні гаджети з метою швидкого отримання інформації, простежується стійка тенденція до зменшення часу та перегляду телепередач у прайм-тайм (32,1%), з метою перегляду новин чи телепередач відповідного змісту. Загалом, студенти відмічають поліфункціональність гаджетів в отриманні необхідної інформації, можливість вільно дискутувати різні події у соціальних мережах та групах. Водночас, студенти відмітили, що для серйозних дискусій їм поки що бракує досвіду і аргументів, проте їм цікаво стежити за змістовними дискусіями, які зрідка трапляються. Також студенти зазначили, що вони є учасниками різних патріотичних груп у соціальних мережах і вбачають свою функцію у боротьбі за національну гідність, відстоюванні правди в інформаційній війні проти України, розвінчуванні фейків, протистоянні розповсюдженню неправдивої інформації, а також з метою консолідації з усім прогресивним українством.

І викладачі, і студенти добре розуміють переваги гаджетів, хмарних сервісів та інших технологій у роботі сучасного педагога, так само як і їх негативні сторони. У своїй роботі студенти намагаються відшукати усі документи чи публікації у цифровому вигляді, що значно полегшує їхній пошук з одної сторони, а з іншої дещо обмежує їхні навички роботи зі справжніми документами. Порівняння відповідей різних курсів показало, що сучасні студенти менше дивляться телевізор, читають газети чи слухають радіо. А також обирають більше розважальні формати такі, як ток шоу, гумористичні новини тощо.

Уточнюючі запитання також показали, що сучасні студенти менше проводять часу у бібліотеках, читальних залах, менше працюють з архівними

документами, що негативно позначається на якості їхньої підготовки до професійної діяльності, це можна пояснити тим, що стипендії для студентів перестали бути такими доступними як раніше, що стимулює їх до пошуків стабільних підробітків. На нашу думку, це є ще одним чинником, що негативно позначається на якості підготовки майбутнього педагога.

Відповіді на запитання анкети «Які проблеми, з тих що найчастіше обговорюються у ЗМІ і соцмережах вас найбільше цікавлять?» було узагальнено і представлено у таблиці 2.5. Слід відмітити, що респонденти могли дати декілька відповідей на запитання.

Таблиця 2.5.

**Тематика, яка найбільше цікавить майбутніх учителів
суспільствознавчої галузі в ЗМІ і соцмережах**

№	Відповіді	Кількість	У %
1.	Питання приватного характеру	321	80,6
2.	Зростання цін, погіршення умов життя	302	75,8
3.	Робота, кар'єра	293	73,6
4	Корупція, боротьба олігархічних кланів	276	69,4
5	Міжнародні події	221	55,5
6	Проблема батьків і дітей	195	48,9
7	Діяльність Верховної Ради, Президента	187	46,9
8	Спорт	155	38,9
9	Реформи	132	33,2
10	Кримінальні новини	130	32,7
11	Пандемія	119	29,8
12	Культура, мистецтво	105	26,4
13	Питання мови	99	24,8
14	Мода	74	18,6
15	Іжа	58	14,6

Як свідчать дані, найбільше майбутніх учителів цікавлять питання інтимного життя, події, які розгортаються у суспільстві і можуть позначитися на якості їхнього життя, майбутня робота і кар'єра, очікування щодо змін на краще у подоланні корупції, політичних реформ тощо.

Відповіді майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі на наступне запитання анкети: «З ким Ви зазвичай обговорюєте інформацію ЗМІ чи соцмереж?» розподілилися наступним чином. Своїми співбесідниками студенти як правило називають кохану (коханого) – 68,2%, однокурсників – 64,7%; шкільних друзів – 54,9%; батьків – 32,2%, знайомих, сусідів – 21,6%, випадкових людей – 7,4%. Дуже рідко ці проблеми обговорюються з викладачами – 6,7%, що студенти пояснюють власними побоюваннями виглядати «не на висоті», припустити помилку, мати протилежні погляди, наразитися на критику

Таким чином, отримані дані доводять необхідність доцільного використання сучасних засобів масової інформації у процесі підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі з метою його покращення.

Засоби масової інформації мають значний вплив на формування національної свідомості і національної ідентичності сучасної молоді. Однак, з огляду на їх різну якість, спрямованість, політичне забарвлення такий вплив є стихійним, а то й негативним. Більшість засобів масової інформації намагаються висвітлити факти негативного забарвлення (конфлікти, політичні скандали, вбивства, жорстокості, булінгу), що негативно позначається на моральній сфері сучасної молоді, розмитості меж між добром і злом, цінностями і контрцінностями.

Несформованість ціннісної сфери студентів є причиною різного роду девіацій і відхилень у поведінці, у нерозбірливості засобів задля досягнення мети, прояву байдужості до чужих проблем, відмежованості від спільних задач та ін. Такі проблеми потребують нагального вирішення і зростанні ролі педагога, який на сьогодні повинен володіти різними технічними засобами і володіти методиками формування навичок роботи у студентів з інформацією, здатності її оцінювати, сприймати, правильно добирати необхідну інформацію. Сучасний викладач має допомагати майбутнім фахівцям будувати своє кар'єру у сучасному цифровому середовищі і

будувати освітній процес таким чином, щоб він сприяв розвитку особистості, національної ідентичності у майбутніх учителів.

Ще одним аспектом впливу ЗМІ на свідомість і самосвідомість сучасної молоді є ідеї глобалізму. Бесіда показала, що 64,5% майбутніх учителів мріють подорожувати різними країнами, знайомитися з національними культурами, традиціями, 34,2% - хотіли би навчатися чи стажуватися у зарубіжних університетах, удосконалювати навички комунікації, 26,7% - хотіли би спробувати працювати за межами України, але разом з тим частина респондентів (12,9%) хотіли би представляти Україну у різних куточках світу, 10,5% - хотіли би пишатися Україною, 8,4% - хотіли, щоб Україна заняла гідне місце серед європейських країн, 3,7% - стала світовим центром культури і науки.

Підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв має включати об'єктивну оцінку реальної ситуації в країні у взаємозв'язках з міжнародними подіями. З цією метою зі студентам була проведена дискусія «Хто є господарем України». Проведення дискусії передбачало зіткнення думок, використання аргументів та контраргументів. Відповіді майбутніх учителів суспільствознавчої галузі наводяться у таблиці 2.6.

Таблиця 2 .6.

Хто, на думку майбутніх учителів, є господарем України

№	Відповіді	К-сть	У %
1	Олігархи	156	39,2
2	Політичні сили	128	32,2
3	Геополітичні впливи	35	8,7
4	Президент	32	8,0
5	Парламент	27	6,8
6	Народ	16	4,1
7	Органи самоврядування	4	1,0
	Всього:	398	100

Відповіді показали, що, на думку студентів, господарями України на

сьогодні є олігархи та політичні сили. Ряд студентів відмітили, що більш сильні країни намагаються також вести свою геополітичну гру, контролювати Україну і нав'язувати їй свою стратегію, впливати на її розвиток. Також парламент і президент розглядаються як очільники країни, які мають усі важелі впливу на ситуацію в країні, але не завжди їх використовують на благо народу. Народ в органи самоврядування вказали незначна кількість респондентів, що свідчить про високий рівень корумпованості українського політикуму.

У ході дискусії піднімалося питання ролі і можливостей Верховної Ради України, яка у різні періоди відігравала ключову роль у національній консолідації українського суспільства. «Чи задоволені ви діяльністю Верховної Ради України?» Майбутні учителі суспільствознавчої галузі виразили задоволеність від роботи ВР наступним чином: «так» – 1,5%, «ні» – 86,4%, «не зовсім» – 3,5%, не відповіли – 8,6%.

Таке ставлення до Верховної Ради обумовлене тим, що депутати займаються кнопкодавством (56,9%), голосують за вказівками (53,5%), прислуговують олігархам (42,1%), приймають закони під себе (32,8%), попирають закони своєї країни, зокрема принципово не розмовляють українською мовою (19,8%), висловлюють симпатії країні-агресору (11,6%), погано освічені і не здатні запропонувати нічого прогресивного (8,7%), швидко збагачуються за свою каденцію (4,5%) .

Отримані дані характеризують ставлення молоді (88,2%) до владних інститутів, несприйняття імітації реформ, боротьбу олігархічних кланів за сфери впливу і ресурси, а також відсутність певної національної ідеї, національної стратегії розвитку української державності, нездатність відстоювати національні інтереси, економічний добробут. Студенти (56,9%) занепокоєні зростанням безробіття, злочинності, проблемами пошуку роботи. Також студентів (39,7%) хвилюють питання зменшення бюджетних місць при вступі до закладу вищої освіти, малою ймовірністю отримувати стипендію, брак коштів для життя і навчання, постійним зростанням плати за

навчання, відсутністю перспектив.

Використаний нами метод експертної оцінки показав, що зменшення уваги до молоді і питань національної ідентичності з боку влади також негативно позначається на громадянській активності студентів, виключаючи їх громадського життя та переводить їх із розряду активних суб'єктів до пасивних спостерігачів. Прорахунки у роботі зі студентською молоддю та недостатня їх залученість до громадських процесів є причиною недовіри молоді до влади, невдоволення політиками і політичними рухами. За неможливості бути активним суб'єктом суспільства молодь радикалізується, що можна пояснити віковими особливостями юнацького віку, схильністю до максималізму, баченням подій у чорно-білому зображенні, небажанні довго чекати кращих часів, прагненні пришвидшити розв'язання будь-яких проблем. Експерти (Н. Загребельна, Я. Камбалова (кафедра методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти), С Візер (кафедра історії України)), зауважили, що такі процеси є небезпечними на фоні соціальної кризи, криміналізації життя, розмитості моральних цінностей. Втрата владою підтримки молоді неминуче веде до політичної поразки. А тому співпраця та взаємодія владних інститутів зі студентською молоддю є важливим чинником розвитку демократії, громадянських ініціатив в Україні. Водночас, політична і громадянська пасивність молоді є також досить небезпечною, з огляду на її наслідки, що виявляються в ігноруванні політичного, громадянського життя своєї країни і орієнтацією на громадянські цінності інших держав, у намірах емігрувати, змінити країну проживання тощо. За таких умов молодь позбавлена перспектив замученості до громадянського життя не зацікавлена у збереженні своєї національної ідентичності.

Це підтверджують і результати опитування. Так на запитання «Чи чекаєте Ви якихось суспільних змін?» відповіді розділилися наступним чином: 64,6% опитаних відповіли: «Чекаю чергової політичної чи, економічної кризи», «Нічого доброго для пересічних громадян», «тільки погіршення життя в Україні», «підвищення цін і зменшення перспектив», «чергових

домовленостей між монополістами», «покладаюся лише на себе».

З метою виявлення невирішених проблем в Україні з точки зору майбутніх учителів суспільствознавчої галузі ми використали анкету, питання якої ставили за мету виявити соціальні переживання. Серед питань були наступні: «Як ви оцінюєте ситуацію в Україні? Що Вас тривожить?», «Куди рухається українське суспільство?» Студентам дозволялося дати декілька відповідей. Узагальненні відповіді на перше запитання наводяться у Таблиці 2.7.

Таблиця 2.7.

Невирішені проблеми в Україні (у %)

Відповіді	У %
Невпевненість у завтрашньому дні	75,4%
Погіршення рівня життя українців	66,9%
Корумпованість суспільства	56,4%
Незадоволення зовнішньою і внутрішньою політикою	51,7%
Зростання злочинності	36,2%
Безробіття	27,1%
Соціальна і правова незахищеність громадян	16,2%
Псевдореформи	12,5%

Серед відповідей на запитання перспективи українського суспільства найчастіше зустрічалися наступні: «Українське суспільство обрало євроінтеграцію»; «Українське суспільство розділене ідеями руху назад до совка і уперед до Європи»; «Українське суспільство не має якоїсь національної стратегії і це сумно»; «Відсутність національного лідера є причиною прозябання України».

Узагальнення відповідей майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі стосовно перспектив розвитку українського суспільства навидиться у Таблиці 2.8.

Таблиця 2.8.

Перспективи розвитку українського суспільства (%)

Відповіді	%
Інтеграція до ЄС	43,3%
Новий Майдан	27,6%
Розбудова правової незалежної Української держави	22,9%
Буфер між Європою і Росією	5,7%
Повернення до СНД, але в якомусь іншому форматі	0,5%
Всього:	100%

Таким чином, більша частина майбутніх учителів переконана у європейській перспективі України, розбудові незалежної і правової держави. Водночас, третина респондентів зтурбована тим, що у найближчій перспективі Україну може очікувати новий Майдан, а також вона буде виконувати роль буфера між Росією і Європою. Також, 0,5% висловили побоювання щодо повернення України до формату СНД чи ще якогось як відмови від європейської перспективи. Що свідчить про певне напруження та відсутності консолідації довкола спільних цінностей у суспільстві.

Водночас, майбутні учителі предметів суспільствознавчої галузі відмітили, що необхідною умовою формування національної ідентичності є національна гідність. На думку майбутніх учителів, відсутність знань з історії України негативно позначається на національній гідності учнів ліцеїв, які не володіючи правдивою інформацією, не здатні протистояти негативним інформаційним впливам (65,3%), не можуть відрізнити інформаційні вкиди від реальних історичних подій (38,5%), не можуть підтримувати дискусію, а тому мусять погоджуватися із більш досвідченими опонентами (27,4%), проявляють меншовартісність (21,7%), не готові відстоювати честь країни (17,8%), послуговуються українською мовою тільки на уроках чи за нагадування (15,2%), надмірно захоплюються цінностями інших народів та критикують усе українське (5,5%).

Підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв значною мірою

залежить від розвитку у них рефлексії як здатності до самоаналізу, самопізнання, самоузагальнення.

Упродовж життя виникають різні ситуації, з якими особистість має справлятися самостійно. Такі ситуації спонукають особистість до саморозвитку в особистісній і професійній сфері. На думку І. Беґа рефлексія може здійснюватися у горизонтальному (стосується розвитку духовної цінності та її прояву) і вертикальному (осмислення власного духовного світу як індивідуально-історичного явища) напрямках. «Рефлексія зосереджено відтворює події, ситуації, вчинки як складові її життя. Тривалість запам'ятовування цих подій і вчинків залежить від вражень від них, тобто від того, у яких емоційно насичених образах вони закарбувалися у психіці людини» [22, с.303].

Здатність до рефлексії допомагає особистості піднятися на вищий щабель у своєму розвитку, правильно оцінювати свої вчинки і поведінку. Дослідження рефлексії майбутніх учителів проводилося у співбесіді та індивідуальних бесідах, при виконанні творчого завдання «Філософські роздуми», що дозволило виявити рівні рефлексії (Таблиця 2.9).

Таблиця 2.9

**Здатність до рефлексії у майбутніх учителів предметів
суспільствознавчої галузі (у%)**

№	Тип рефлексії	У %
1	Безпосередня рефлексія	12,3
2	Пасивна рефлексія	64,7
3	Розвинена рефлексія	23,0

З метою вивчення рівня розвитку рефлексії майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі в контексті формування національної ідентичності ми запропонували творче завдання, що складалося з філософських роздумів з елементами рефлексії

Знайомлячись з роздумами студенти мали вказати наскільки їм властиво так думати чи, навпаки, не властиво. Така робота була свого роду самодослідженням власних міркувань та порівняння їх із запропонованими роздумами. Студенти могли не обмежуватися однією відповіддю, щоб краще розкрити свої міркування в різних життєвих ситуаціях.

Таким чином, одержані дані засвідчили лише у 23,0% майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі добре розвинуту рефлексію у плані національної ідентичності, яку ми розглядаємо як важливу умову самовиховання особистості та формування якостей активних громадян України. Тоді як у 12,3% студентів рефлексія є несформованою, що потребує уваги викладачів та кураторів студентських груп.

Складовою емоційно-ціннісного критерію підготовки майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв є усвідомлення студентами своєї приналежності до українського народу. З цією метою студентам запропонували анкету «Я і Україна».

Так на запитання «Чи вважаєш ти себе патріотом України?» майбутні учителі відповіли - «так» (38,9%); щасливі народитися в Україні (23,8%), готові до консолідації заради національних інтересів, перемоги, захисту Батьківщини (17,4%), хотіли би бачити розквіт України (14,5%), хотілось би щось зробити для України, громади, міста, села (4,9%), а просто тут поки що живу (0,5%).

Усі відповіді на запитання «Якою Ти бачиш Україну через 10 років» можна умовно розділити на оптимістичні і песимістичні. Серед оптимістичних відповідей найчастіше траплялися такі: «Україні вдалося відстояти свою територіальну цілісність і повернути окуповані території», «Україна нарешті стала українською», «Україна – частина Європи», «Настали часи, коли бути українцем престижно, розмовляти українською модно», «Україні вдалося подолати корупцію». Серед песимістичних типовими є наступні: «Україну заповнили емігранти і українці знову борються за свою

землю і цінності», «Українською землею заволоділи іноземці і українці батрачать у своїй країні», «Україна дедалі більше спустошується, ресурсами володіють олігархічні клани, які підтримують різні міжетнічні конфлікти», «Добре українці живуть лише закордоном».

У процесі обговорення різних історичних подій і політичних ситуацій, а також уточнюючого опитування визначалося ставлення майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до України за методикою К.Чорної. Узагальнені результати наводяться у таблиці 2.10

Таблиця 2.10.

**Ціннісне ставлення майбутніх учителів предметів
суспільствознавчої галузі до України (за методикою К.Чорної)**

Зміст твердження	Так	Ні	Важко визначити ся
Я завжди відчуваю глибокий зв'язок із Батьківщиною та приналежність до українського народу	17, 5%	75,7%	6,8%
Я пишаюсь досягненнями українців в Україні і за її межами	81,4%	16,1%	2,5%
Мене хвилює майбутнє України	79,6%	18,5%	1,9%
Я хочу жити і працювати в Україні	34,9%	57,6%	7,5%
Мені неприємно чути негативні висловлювання на адресу України чи її громадян	82,4%	15,0%	2,6%
Я готова (ий) захищати Україну у випадку загрози її територіальної цілісності	37,8%	30,5%	31,7%
Я хочу бути корисним Україні та українському народу	16,4%	9,2%	74,4%
Я вважаю себе відповідальним патріотом і громадянином	34,5%	4,5%	61,0%
Мої друзі вважають мене знавцем культури народів і етносів, що проживають в Україні	24,6%	65,9%	9,5%
Мої друзі вважають мене патріотом України	43,6%	3,5%	52,9%

Мої друзі переконані у моїх знаннях та дотриманні прав та обов'язків громадянина і готовності їх відстоювати	24,9%	18,9%	56,2%
Мої друзі впевнені у моїй здатності добиватися демократичного забезпечення прав людини в Україні	7,5%	27,3%	65,2%
Мої друзі переконані, що я завжди буду підтримувати авторитет Батьківщини і українського народу	34,2%	9,9%	55,9%

Пряме й опосередковане педагогічне спостереження в аудиторній і позааудиторній роботі дозволило виявити почуття, переживання та поведінку майбутніх учителів суспільствознавчої галузі, які характеризують їхню національну ідентичність. Психологи і педагоги звернули увагу на роль у формуванні національної ідентичності таких якостей як національна гідність, національна консолідація, причетність до життя громади, групи і друзів, прагнення допомогти, переживання за спільну справу, за результати спільної праці, бажання долучитися до громадсько-корисної роботи, здійснити відповідальний вчинок.

Серед мотивів національної ідентичності, з точки зору експертів, у майбутніх учителів суспільствознавчої галузі у формуванні національної ідентичності в учнів ліцеїв переважають:

- *соціальні* мотиви (36,8%) майбутніх учителів суспільствознавчої галузі, що визначають життя у групі, колективі, громаді, соціумі позначаються на характері співпраці і взаємодії з іншими людьми;
- *професійні* мотиви (20,4%) майбутніх учителів характеризують бажання особистості освоїти майбутню педагогічну професію та набути якостей, необхідних роботи з учнями ліцеїв;
- мотиви *самоствердження* (15,2%) також відіграють значну роль в особистісному зростанні, намаганні утвердитися у якості лідерів, фасилітаторів, здобути авторитет і визнання в учнів ліцеїв і колег;
- *моральні мотиви* (11,9%), які визначають ціннісне ставлення до себе та

інших людей, нації, інших етносів і народів, визнання їх прав, свобод, поваги до особистої і національної гідності;

- *асиміляційні* мотиви (9,3%) характеризують поведінку майбутніх учителів суспільствознавчої галузі, які намагаються прийняти іншу культуру, злитися з нею, не виділятися, бути як усі;

– *егоцентричні* мотиви (6,4%) передбачають отримання якихось переваг, заохочення, уваги тощо.

Рівні підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності за показниками емоційно-ціннісного критерію наводяться у таблиці 2.11.

Таблиця 2.11.

Рівні підготовленості майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв за показниками емоційно-ціннісного критерію (у %)

Рівні	Контрольна група		Експериментальна група	
	К-сть	%	К-сть	%
Високий	25	12,7	24	11,9
Середній	128	64,9	130	64,7
Низький	44	22,4	47	23,4
Всього:	197	100	201	100

Порівняно з показниками когнітивного критерію визначений рівень підготовленості майбутніх учителів до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв за емоційно-ціннісним критерієм є дещо нижчим, що пояснюється тим, що знання і уявлення про національну ідентичність і мотиви та почуття можуть суттєво різнитися. Всього у роботі було задіяно 398 студентів, що складає 100%.

Робота над проблемними ситуаціями дозволила виявити думку студентів з приводу основних причин несформованості національної ідентичності в учнів ліцеїв і їхнє бачення тих проблем, які їм доведеться вирішувати. Узагальнені дані наводяться у таблиці 2.12.

Таблиця 2.12.

Причини несформованості національної ідентичності в учнів ліцеїв

№	Назва	У %
1	Родина, думка авторитетних дорослих	25,0
2	Вплив оточуючого середовища	17,1
3	Обмеженість кругозору та брак знань	15,2
4	Нехтування Законами України про державну мову	13,4
5	Формальне виконання педагогом своїх обов'язків	7,6
6	Невизначеність національної ідеї	6,1
7	Байдужість	4,6
8	Відсутність реформ і програми національного розвитку	3,5
9	Низький рівень життя населення, неможливість самореалізуватися	2,5
11	Високий рівень еміграції в країні	2,5
12	Відірваність від народного ґрунту, культури і традицій	1,5
13	Відсутність відповідних практичних програм для дітей і педагогів	1,0
	Всього:	100

Використані нами ігрові методики (ділова гра «Вчимося бути громадянами») дозволили майбутнім учителям суспільствознавчої галузі визначити сутність формування національної ідентичності в учнів ліцеїв як спеціально організований виховний процес, спрямований на позитивне прийняття себе як представника народу, етносу, нації, причетності до його долі, що ґрунтується на засвоєнні таких моральних цінностей як національна гідність, патріотизм, національна консолідація і толерантність та прагнення керуватися ними у власному житті.

Вивчення ставлення майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до професії з використанням опитувальника (Додаток Б) на підсумковому етапі показало, що у своїй майбутній діяльності студенти орієнтуватимуться у першу чергу на технологію навчання і виховання (26,9%), на дітей (25,8%), на своїх колег (15,9%), адміністрацію (15,7%), на батьків (10,2%), на самих себе (5,5%).

Рівні підготовленості майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності за показниками діяльнісно-практичного критерію відображено у таблиці 2.13.

Таблиця 2.13.

Рівні підготовленості майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв за показниками діяльнісно-практичного критерію (у %)

Рівні	Контрольна група		Експериментальна група	
	К-сть	%	К-сть	%
Високий	20	10,2	21	10,4
Середній	132	67,0	134	66,7
Низький	45	22,8	46	22,9
Всього:	197	100	201	100

Підрахунок сумарних результатів за показниками діяльнісно-практичного критерію, дав змогу віднести до високого рівня підготовленості майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв 10,2 % КГ та 10,4% ЕГ, до середнього рівня – 67,0 % майбутніх учителів КГ та 66,7% - ЕГ, до низького 22,8% КГ та 22,9% ЕГ.

Таким чином, аналіз опитування, анкетування, бесід, творчих робіт, проблемних ситуацій, педагогічного спостереження дав можливість зробити висновок про наявність у майбутніх учителів суспільствознавчої галузі трьох рівнів підготовленості до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв: високого, середнього, низького.

У підготовці майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв має акцентуватися увага на ініціативності, самостійності, громадській активності та розвитку навичок консолідації, самоорганізації, саморегуляції у різноманітних сферах життєдіяльності і комунікації.

Визначення рівнів підготовленості майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів

ліцеїв здійснювалося з урахуванням отриманих даних за когнітивним, емоційно-ціннісним та діяльнісно-практичним критеріями, що відображено у таблиці 2.14.

Таблиця 2.14.

Рівні підготовленості майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв у контрольних та експериментальних групах(у %)

Рівні	Контрольна група		Експериментальна група	
	К-сть	%	К-сть	%
Високий	24	12,2	24	11,9
Середній	130	66,0	131	65,2
Низький	43	21,8	46	22,9
Всього:	197	100	201	100

Аналіз даних за визначеними нами критеріями підготовленості майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв показав певні пробіли у знаннях із зазначеної проблеми, несформованість мотиваційної сфери, невпевненість у своїх професійних якостях та поведінці. Варто зазначати, що загалом переважає середній і низький рівень підготовленості майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв.

Діагностика рівнів підготовленості майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв передбачала вивчення педагогічного досвіду викладачів закладів вищої освіти. Проведені співбесіди, опитування підтвердили достатні знання та уявлення з формування національної ідентичності, сучасного змісту підготовки майбутніх учителів, сучасні освітні технології у педагогічно-викладацького складу. Однак, викладачі переважно зосереджені на розв'язанні навчальних питань. З метою зацікавлення викладацько-педагогічного складу до зазначеної проблеми, було запропоновано

літературу для самостійного опрацювання, проведено круглі столи, обговорення, методологічні семінари.

Викладачі у підготовці майбутніх учителів суспільствознавчої галузі використовують в освітньому процесі такі методи як: обговорення, дискусії, бесіди, коллоквиуми, кураторські години, флешмоби, консультації, рідше згадували аналітичну і проєктну роботу, зустрічі, екскурсії, заходи на рівні факультету (університету), пояснюючи тим, що ці проблеми розглядаються у ході лекційних і семінарських занять, де приділяється їм набагато більше уваги.

Узагальнені дані проведеного інтерв'ю для викладачів «Якими є шляхи покращення підготовки майбутніх учителів до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв» неведено у таблиці 2.15.

Таблиця 2 .15.

Якими є шляхи покращення підготовки майбутніх учителів до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв

№	Назва	К-сть	У %
1.	Упровадження сучасного змістового і методичного забезпечення	41	75,9
2.	Вивчення передового зарубіжного і вітчизняного досвіду	37	68,5
3.	Оволодіння сучасними методиками і технологіями	29	53,7
4.	Підготовка до педагогічної практики на базі ліцеїв	27	50,0
5.	Ознайомлення з нормативними документами та сучасними програмами і концепціями з проблеми	20	37,0
6.	Участь у наукових гуртках, проблемних групах і спецкурсах	15	27,8
7.	Обговорення зазначеної проблеми на науково-практичних конференціях і методологічних семінарах	9	16,7
8.	Залучення студентів до активної громадської діяльності	7	12,9
9.	Сприяння роботі студентського самоврядування та стимулювання студентських ініціатив	5	9,3

У ході інтерв'ю, викладачі мали змогу відверто висловити свою думку,

поділитися своїм баченням проблеми, що дозволило їм робити не одне висловлювання, а декілька, що наводяться у вигляді ранжування. Зокрема, викладачі закладів вищої освіти, обгрунтовуючи свої відповіді, звернули увагу на ряд проблем, які потребують вирішення. Це в першу чергу:

- відсутність єдиної спільної позиції у цьому питанні українських закладів вищої освіти;
- невідповідність деяких освітніх програм сучасним викликам;
- формалізм в організації освітнього процесу в закладах вищої освіти;
- несформованість компетентностей у майбутніх учителів суспільствознавчої галузі для формування національної ідентичності в учнів ліцеїв;
- несформованість національної ідеї та національної консолідації у суспільстві;
- не вирішені регіональні протиріччя;
- незацікавленість студентів, які не збираються працювати у закладах загальної середньої освіти;
- життєва і громадянська пасивність молоді.

Насамперед, викладачі звертають увагу на необхідність сучасного змістово-методичного забезпечення, необхідність вивчення кращого вітчизняного і зарубіжного досвіду, запровадження сучасних методик і технологій, підготовки до педагогічної практики і набуття професійного досвіду, які би дали змогу дати відповідь на сучасні виклики, які стоять перед суспільством. Також викладачі закладів вищої освіти вважають важливим для підготовки майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв участь у наукових гуртках, проблемних групах, спецкурсах, наукових конференціях і методологічних семінарах, що би значно підвищило їхній фаховий рівень, методичну і методологічну культуру. На думку педагогів потрібно всіляко підтримувати студентські ініціативи та створювати сприятливі умови для участі майбутніх учителів у студентському самоврядуванні, громадській діяльності тощо.

Інтерв'юванням було охоплено 54 викладачі закладів вищої освіти, що становить 100%.

Застосування діагностувальних методик дозволило виявити недостатній рівень підготовленості майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв, що виявляється у поверховості знань про сутність національної ідентичності, базових моральних цінностей, несформовану мотивацію та поведінку, неадаптацію до сучасних форм і методів організації освітнього процесу.

Висновки до другого розділу

Аналіз стану підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв, дозволив нам зробити ряд висновків.

Доведено, що заклад вищої освіти є осередком формування майбутнього педагога, з високим рівнем національної ідентичності та професійної підготовленості, здатного забезпечити освіту і виховання майбутніх громадян України на основі національної гідності, патріотизму, національної консолідації і толерантності.

У результаті зіставлення і порівняння реальних показників поведінки майбутніх учителів суспільствознавчої галузі з визначеними нами критеріями (когнітивний, емоційно-ціннісний і діяльнісно-практичний) було виділено три групи майбутніх педагогів з високим, середнім і низьким рівнем підготовленості до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

З'ясовано, що причинами низького рівня підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв є :

- відсутність акмеологічного середовища, систематичної і

цілеспрямованої роботи у цьому напрямі в закладі вищої освіти;

- недостатній рівень знань студентів про сутність національної ідентичності, усвідомлення її значущості у власному житті і майбутній професійній діяльності,
- одноманітність і неефективність змістового і методичного забезпечення закладу вищої освіти є причиною фрагментарних знань у майбутніх учителів та несформованості у них мотиваційної і поведінкової сфери;
- викладачі закладів вищої освіти загалом вірно розуміють сутність формування національної ідентичності в учнів ліцеїв, однак потребують допомоги та відповідної підготовки.

Основні наукові результати, викладені в розділі, опубліковано в наукових працях авторки [116; 117].

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПРЕДМЕТІВ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОЇ ГАЛУЗІ ДО ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УЧНІВ ЛІЦЕЇВ

3.1. Обґрунтування моделі та педагогічних умов підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв

В сучасних умовах тривалого зростають вимоги до вчителя і рівня його професійної підготовленості у формуванні національної ідентичності молоді, якій доведеться брати активну участь у громадському житті країни, керуватися правовими нормами, відстоювати громадянські і національні цінності.

Ефективність підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв залежить від педагогічних умов, які б могли забезпечити високий рівень сформованості національної ідентичності у всіх суб'єктів освітнього процесу. Формувальний етап експерименту проводився на базі Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Умови, в яких знаходилися експериментальні і контрольні групи суттєво не відрізнялися.

Ми поділяємо погляди О. Дурманенко, котра визначає педагогічні умови, як «особливості організації навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі, що детермінують результати виховання, освіти та розвитку особистості студента, об'єктивно забезпечують можливість їх досягнення» [62, с.135].

Професійну підготовку майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі можна охарактеризувати як цілеспрямовану інтегративну навчально-виховну діяльність, що здійснюється на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії студентів і викладачів, спрямовану на забезпечення формування національної ідентичності в учнів ліцеїв.

Формувальний етап експерименту передбачав створення таких педагогічних умов:

- створення акмеологічного середовища у закладі вищої освіти;
- використання виховного потенціалу навчальних дисциплін;
- організація позааудиторної роботи у закладах вищої освіти, спрямованої на формування національної ідентичності молоді;
- підготовка науково-педагогічних працівників щодо підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Таким чином, визначені педагогічні умови охоплюють провідні напрямки освітньої діяльності закладів вищої освіти, що забезпечують вирішення поставлених дослідницьких завдань через використання доцільного змістово-методичного забезпечення.

В організації роботи з майбутніми учителями предметів суспільствознавчої галузі ми опиралися на Конституцію України, Закони України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про професійну освіту», Укази президента України «Про стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2021 роки», «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадянськості у цій сфері», «Про стратегію розвитку державної молодіжної політики на період до 2020 року», «Про національну програму правової освіти населення», Національну стратегію розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки, Концепцію виховання особистості в умовах розвитку української державності, Концепції українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в умовах сучасних модернізаційних

змін; Концептуальні засади реформування середньої школи «Нова українська школа», Програму «Нова українська школа» у поступі до цінностей.

Організація і проведення формувального етапу дослідно-експериментальної роботи передбачала обґрунтування структурно-функціональної моделі підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

У розумінні сутності і змістового наповнення моделі, ми виходили з того, що модель (від лат. *modelus* – зразок, міра, норма), певний образ, схема, спрощений опис складного явища [29], що відображає увесь комплекс взаємозв'язків, властивостей, елементів.

Найбільш поширеними є погляди на модель як засіб наукового пізнання та специфічну, якісно-своєрідну форму [193, с. 87]; засіб модернізації педагогіки [53; 54]; певна система з відповідною структурою і функцією, що відображає особливості оригіналу [3, с.7]; педагогічна ідея у її розвитку та реалізації [32].

Моделювання спрощує і схематизує педагогічне явище, що дозволяє наочно представити досить складні наукові положення чи ідеї, підкреслити основне, суттєве. [87, с.98].

З точки зору О. Слободянюк модель допомагає презентувати процес підготовки майбутніх учителів «не як дискретне педагогічне явище, спрямоване на локальні зміни окремих аспектів освітнього процесу, а як цілісну сутність — від постановки мети до отримання кінцевого результату» [145, с.146].

За В. Штоффом, моделі притаманні наступні ознаки: визначений об'єкт дослідження, наявність інформації про об'єкт, система, представлена увно чи матеріально [193, с. 7].

Результативність педагогічних моделей залежить від використання сучасних технологій їх проєктування. Німецькі учені С. Гласер, С. Заманоу, А. Хакер виділяють декілька етапів такого проєктування:

- евристичний пошук моделі на основі чуття та інтуїції дослідника;

- перевірка моделі через понятійний апарат;
- прагматична перевірка моделі;
- впровадження та застосування моделі [207].

Як слушно зазначає В. Пікельна, модель дає змогу інтерпретувати складні теоретичні положення і відповідно до дослідницьких завдань модель має бути не лише джерелом інформації, а й розкривати параметри усієї системи. Дослідниця звертає увагу на найсуттєвіші ознаки моделі, якими є: об'єктивна аналогія і відтворення оригіналу [123, с. 191].

Узагальнення положень про модель дає підстави розглядати її як систему, призначену для дослідження педагогічного явища, що відтворює сутність та найважливіші характеристики оригіналу, закономірності і зв'язки. Модель має поєднувати мету, завдання, різні види діяльності, критерії, форми, що забезпечують функціонування окремих підсистем і системи в цілому [107, с. 285].

Так, В. Краєвський, О. Бережнова звертають увагу на те, що у підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі зберігається тенденція до вузькопредметної підготовки, з формуванням вузькопредметних компетентностей та відсутністю світоглядних орієнтирів. Також зміст і методи викладання у закладах вищої освіти, хоча і формують певні уявлення і поняття у майбутніх учителів, однак не зачіпають їхню емоційно-творчу сферу, ставлення. І, насамкінець, зберігається необхідність осмислення і об'єктивного оцінювання педагогом власного педагогічного досвіду [87, с.100].

Розробка моделі системи підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв включала концептуальний блок (мета, наукові підходи, принципи, базові цінності, психологічні механізми, ціннісно-смісловне поле національної ідентичності), змістовий блок (структурні компоненти, критерії, показники, рівні), практичний (педагогічні умови, форми, методи) та результативний (результати експериментальної роботи, динаміка рівнів

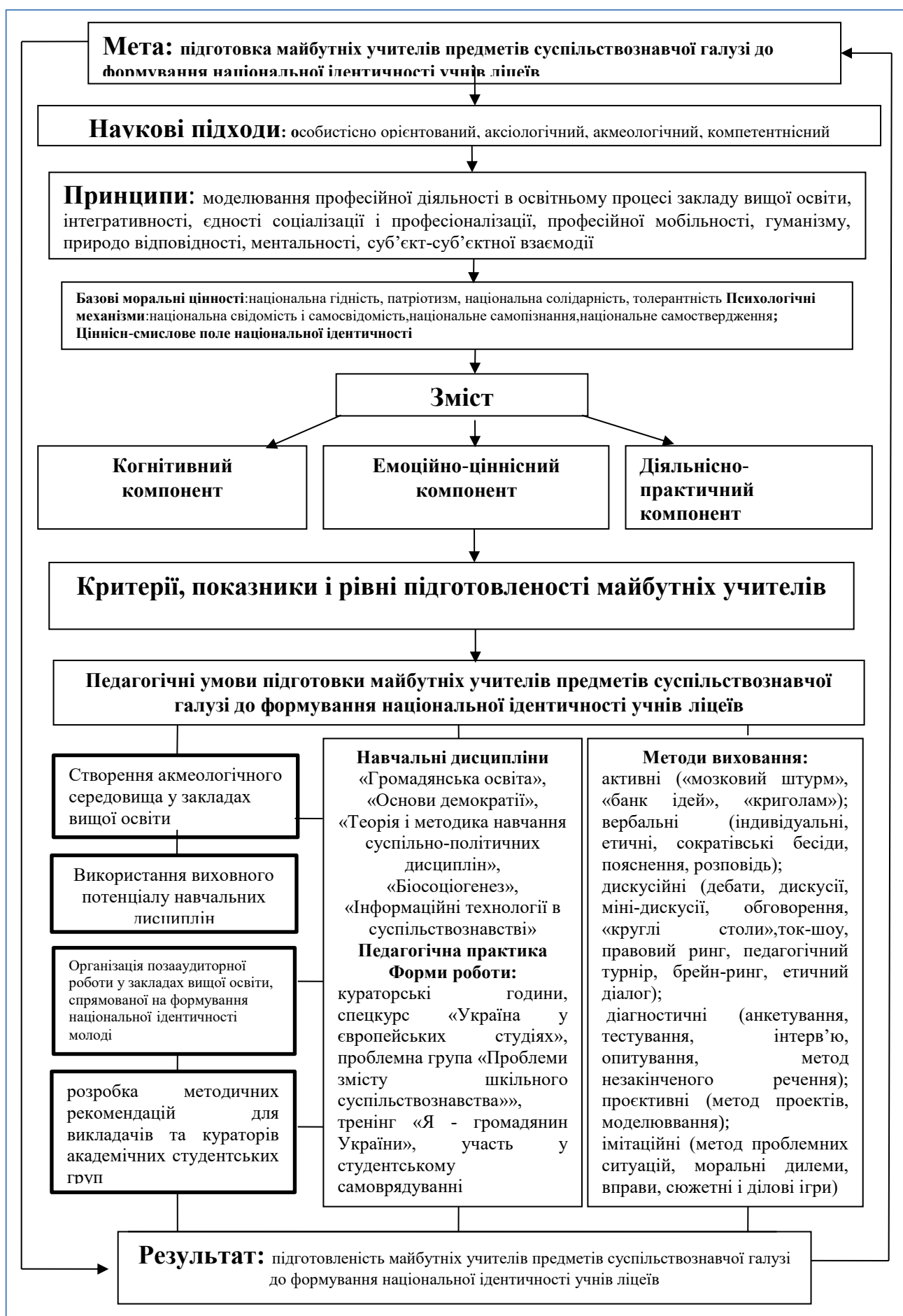
підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв).

Структурно-функціональна модель підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв відображає цілісність, системність, конструктивність, практичну спрямованість, динамічність, що знайшло своє відображення на рис. 3.1.

Ми вважаємо, що процес підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв є мобільним, динамічним процесом, втіленим у структурно-функціональній моделі через:

- особистісну і професійну реалізацію усіх суб'єктів освітнього процесу;
- врахування вікових та індивідуальних особливостей у підготовці майбутніх учителів та учнів ліцеїв;
- алгоритм, поетапність та інтегрованість освітнього процесу;
- дискретність освітніх впливів на учасників експериментальної роботи на різних етапах;
- гнучкість і практична спрямованість та валідність.

Концептуальний блок структурно-функціональної моделі поєднує мету, наукові підходи, принципи, базові моральні цінності, психологічні механізми, ціннісно-сміслову поле національної ідентичності. Виходячи з логіки нашого дослідження, метою є підготовка майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв. Реалізація мети потребує цілеспрямованої і систематичної освітньої діяльності, створення ефективних умов для підготовки майбутніх учителів суспільствознавчої галузі.

Змістовий блок представлено структурними компонентами, пов'язаними зі критеріями, показниками та рівнями вихованості.

Представлені у практичному блоці структурно-функціональної моделі педагогічні умови відображають основні напрямки роботи, які охоплюють усіх суб'єктів освітнього процесу та передбачають застосування різноманітних форм і методів роботи у навчальній і позааудиторній діяльності, педагогічній практиці, що забезпечували високий рівень результативності і забезпечували позитивну динаміку.

Результати проведеного дослідження і його динаміку відображено у результативному блоці.

Розроблена нами структурно-функціональна модель відображає логіку і послідовність освітнього процесу на усіх визначених нами етапах роботи, а його складові забезпечують позитивну динаміку.

Проведена дослідно-експериментальна робота передбачала формування професійної культури майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі у процесі підготовки, що включала такі чинники:

- мотиваційний (бажання, особистісні і професійні інтереси, мотиви), що визначає зацікавлення майбутніх фахівців суспільствознавчої галузі до проблеми формування національної ідентичності в учнів ліцеїв;
- зворотного зв'язку, орієнтація на отримання зворотної інформації про перебіг експериментальної роботи та порівняння результатів діяльності з виконання завдань в рамках професійної культури майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі;
- технологічний, що поєднує систему професійних (педагогічних) знань, концепцій, теорій, закономірностей та засобів навчання і виховання;
- професійний, відіграє важливу роль у розумінні майбутнім учителем предметів суспільствознавчої галузі мети професійної діяльності, організації, планування і прогнозування педагогічного процесу, особистісного і професійного зростання і удосконалення;
- вольової спонуки, як прояв волі, уваги, докладання зусиль з освоєння

національних і загальнолюдських цінностей.

Ефективному формуванню професійної культури майбутнього вчителя предметів суспільствознавчої галузі сприяли інтегрованість навчальних дисциплін суспільствознавчої галузі; зв'язок між ними, що мають вплив на формування національної ідентичності майбутніх учителів; створення в освітній системі закладу вищої освіти акмеологічного середовища, засвоєння передового педагогічного досвіду; формування та розвиток національної свідомості і самосвідомості, що базується на усвідомленні національних цінностей. Формування особистості майбутнього педагога, розвиток його світогляду, особистих і професійних якостей, педагогічної етичної поведінки є умовою його професійної успішності.

Усе це обумовлює організацію освітнього процесу закладу вищої освіти на засадах акмеології таким чином, щоб стимулювати майбутніх фахівців до професійної діяльності на засадах педагогічної етики та професійного самовдосконалення і навчання протягом життя.

Метою підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі є підготовка інтелектуальної еліти, конкурентно здатного фахівця, з розвиненим критичним мисленням, здатного активно впливати на процеси формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Підготовленість майбутніх учителів до формування національної ідентичності учнів ліцеїв передбачає:

- уміння поєднувати навчання, виховання, творчий і соціальний розвиток зростаючої особистості;
- здатність застосовувати інноваційні форми і методи у роботі з учнями ліцеїв;
- враховувати причинно-наслідкові зв'язки, приймати професійні рішення і нести за них відповідальність;
- готовність відстоювати і захищати національні, професійні і моральні цінності;

- виконувати суспільний і громадянський обов'язок, мати активну громадянську позицію.

Таким чином, формування професійної культури майбутнього вчителя забезпечує усвідомлене позитивне ставлення до обраної професії студентами суспільствознавчих дисциплін, що реалізується через систему освітньо-виховних впливів, доцільно підібраних форм, і методів. Виходячи з цього, освіта орієнтована на особистість майбутнього вчителя дозволяє створити умови для прояву таких якостей як гідність (особистісна і національна), патріотизм, національно консолідація, толерантність, здатність приймати усвідомлені рішення, обґрунтовувати власні дії, працювати над собою. Ефективна підготовка майбутнього учителя предметів суспільствознавчої галузі в сучасних умовах потребу глибокого розуміння суспільних процесів, явищ сучасної системи вищої педагогічної освіти, виявлення виховного потенціалу для посилення підготовки до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв. Формування професійної культури майбутніх учителів суспільствознавчої галузі вимагає розвитку не лише відповідних знань, а й уваги до -моральної та соціальної сфери майбутніх фахівців як основи їхньої майбутньої педагогічної діяльності.

Ефективність формування професійної культури майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі в освітньому процесі закладу вищої освіти також залежала від змісту вищої професійної освіти, ґрунтового вивчення національної культури, засвоєння національних цінностей, що + сприяло професійному й особистісному становленню майбутніх фахівців, формуванню відповідних професійних компетентностей в обраній сфері діяльності.

Таким чином, розроблена нами модель орієнтована на професійне становлення і особистісний розвиток майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі та відображає процес їхньої підготовки до формування національної ідентичності учнів ліцеїв у взаємозв'язках та

динаміці. Структурно-функціональна модель може бути ефективною за умови її реалізації з урахуванням сучасних викликів та обставин.

3.2. Створення акмеологічного середовища у закладах вищої освіти спрямованого на підготовку майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв

Однією з педагогічних умов підготовки майбутніх учителів суспільствознавчої галузі було створення акмеологічного середовища, яке б забезпечувало ефективність і високий результат освітнього процесу засвоєння освітніх компонентів. Акмеологічне середовище – сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для розкриття професійних здібностей і здатностей майбутніх учителів предметів суспільствознавчої, освіти, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей.

Акмеологічне середовище закладу вищої освіти спонукає майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до професійного зростання, досягнення успіхів і бажання працювати з дітьми, а також розвитку Я-концепції майбутнього учителя.

Створення акмеологічного середовища у закладі вищої освіти мало на меті створення сприятливих умов для організації освітнього процесу, професійного розвитку і саморозвитку майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі та усунення негативних чинників.

Згідно акмеологічного підходу ми розглядали особистість майбутнього учителя як суб'єкта освітнього процесу, з притаманними йому здібностями, особистісним і професійним потенціалом, здатного вирішувати різного роду задачі, як особисті, так і професійні.

Акмеологічне середовище характеризують: гуманізація освітнього

процесу, партнерська взаємодія професорсько-викладацького складу та майбутніх учителів, обґрунтованість педагогічних впливів, зв'язок сучасної освіти з реальним життям та майбутньою педагогічною діяльністю, розкриття зовнішніх і внутрішніх ресурсів майбутніх учителів, створення умов для професійної самореалізації та мотивація досягнень у професійної діяльності.

Ознаками акмеологічного середовища закладу вищої освіти є:

- розвиток професійної зацікавленості та ініціативності майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі;
- зорієнтованість на передовий педагогічний досвід і зразки у педагогічній професії;
- здатність визначати цілі і планувати свою діяльність;
- залученість до професійної діяльності через освітній процес і педагогічну практику;
- орієнтація на саморозвиток і творчу самореалізацію у педагогічній професії;
- набуття необхідного педагогічного досвіду.

Процес підготовки майбутнього педагога пов'язаний зі становленням його педагогічної Я-концепції, формування самосвідомості, усвідомлення власного покликання, відповідальності за результати своєї діяльності.

Створене нами акмеологічне середовище націлювало майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі на навчання протягом життя, досягнення вершин у професійному і особистому житті.

У своїй роботі ми прагнули створити акмеологічне середовище, спрямоване на підготовку майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв через засвоєння професійних, національних моральних цінностей, найкращих зразків і досвіду українського народу, застосування відповідних форм і методів, які б забезпечували гідне ставлення до професії, до Батьківщини, до вихованців.

У створенні акмеологічного середовища вищого педагогічного навчального закладу ми керувалися положеннями «Концепції національного

виховання студентської молоді», де чітко окреслені завдання щодо виховання майбутніх фахівців, зокрема формування у них «національної свідомості, гідності громадянина, виховання поваги й любові до рідної землі й українських традицій; підготовка свідомої інтелігенції України, збереження інтелектуального генофонду нації; вироблення чіткої громадянської позиції, прищеплення молодим людям віри у верховенство закону, який є єдиною гарантією свободи; підняття престижу української мови в академічному середовищі, забезпечення і розвиток українськомовного освітнього простору; формування у суспільній свідомості переваг здорового способу життя, культу соціально активної, фізично здорової та духовно багатой особистості; створення необхідних умов для ефективного розвитку студентського самоврядування, виявлення його потенційних лідерів та організаторів; забезпечення високого рівня професійності та вихованості молодой людини, сприяння розвитку індивідуальних здібностей, таланту та самореалізації; плекання поваги до своєї alma mater, дотримання і розвиток демократичних та академічних традицій вищого навчального закладу.» [129, с.23], що обумовило використання психологічних механізмів та функцій формування національної ідентичності молоді.

Акмеологічне середовище, є складовою освітнього простору закладу вищої освіти, що характеризує особистісне та професійне самовизначення майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності. Таким чином, акмеологічне середовище є продовженням і складовою національного соціокультурного простору, такою собі міні-громадянською спільнотою.

Слід відмітити двонаправленість акмеологічного середовища сучасного закладу вищої освіти, яке одного боку, впливає на формування особистості майбутнього вчителя, а з іншого – зазнає певних змін.

Акмеологічне середовище дозволяє інтегрувати особистість у професійну діяльність завдяки педагогічній практиці «як полігону застосування засвоєних знань, критерію істинності» [24, с.31], що сприяло

набуттю професійних умінь і навичок, усвідомленню професійних задач і обов'язків. Педагогічна практика для майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі виступала важливим аспектом їхньої діяльності і охоплювала «потребу, ціль, мотив, предмет, на який спрямована ця діяльність, засоби, за допомогою яких досягається мета, і результат діяльності» [24, с.31].

Використання різноманітних традиційних та інноваційних методів і засобів освітньої діяльності мотивувало майбутніх учителів до глибокого вивчення української історії, культури, суспільних процесів, громадських рухів, особистісного переосмислення маловідомих фактів минулого України, збагаченню емоційної сфери, що знаходило свій вияв у моральних мотивах, почуттях, прагненні проявити свою громадянську позицію.

Ефективність акмеологічного середовища вищого закладу освіти значною мірою залежала від залученості усіх суб'єктів освітнього процесу до спільної діяльності, чіткого розподілу обов'язків, функцій, усвідомлення відповідальності за виконання завдань.

У нашому дослідженні акмеологічне середовище було наскрізною педагогічною умовою, що пронизувала весь освітній процес підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі.

Створення акмеологічного середовища у закладі вищої освіти передбачало *підвищення професійного рівня науково-педагогічних працівників щодо підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв*, що включала:

- формування акмеологічної позиції викладача;
- гуманізацію освітнього процесу на засадах людиноцентризму;
- створення умов для підвищення професійного рівня усіх суб'єктів освітнього процесу
- розширення смислового поля майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі;

- взаємодію закладу вищої освіти з партнерами і різними соціальними інститутами;
- мотивування педагогічно-викладацького складу до вивчення передового зарубіжного і українського досвіду;
- зорієнтованість на національні цінності та створення україномовного контенту у ЗВО;
- спрямування освітнього процесу на формування національної ідентичності молоді в умовах викликів і загроз українському суспільству;
- мотивування майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до участі студентському самоуправлінні, волонтерському русі, виховних заходах закладу вищої освіти;
- використання сучасних методик і технологій в освітньому процесі, здатних забезпечити високий рівень підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв;
- використання інформаційних, історичних, архівних ресурсів у підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

У роботі з науково-педагогічними працівниками, ми опирались на положення Європейського пакту в інтересах молоді (2005), Всесвітню програму «Молодь у дії» (2007), Програму «Громада дружна до дітей та молоді» (1996), Державну цільову соціальну програму «Молодь України» на 2021—2025 рр, Концепцію виховання особистості в умовах розвитку української державності, Концепцію українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в умовах сучасних модернізаційних змін; Концептуальні засади реформування середньої школи «Нова українська школа», Програму «Нова українська школа» у поступі до цінностей.

Підвищення професійного рівня науково-педагогічних працівників до здійснювалася систематично у певній послідовності, що забезпечувало її ефективний вплив на професійний рівень викладачів та та включало такі

блоки:

- *знаннєвий* характеризував процес формування загальних та професійних знань майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі;
- *особистісний* – створення власного професійного іміджу, Я-концепції, моделей поведінки в акмеологічному середовищі;
- *ціннісний* – усвідомлення значущості професійних, моральних, національних цінностей та національної ідентичності у власному житті;
- *мотиваційний* – інтерес до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв, бажання оволодіти сучасними методиками виховання та доцільного використання традиційних та інноваційних форм і методів навчання і виховання;
- *психологічний* – визначався позитивною налаштованістю щодо підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв, прагненням досягти високих результатів, зацікавленістю в оволодінні сучасними акметехнологіями;
- *діяльнісний* – застосування практики акмеологічних технологій та впровадження інноваційних методик у підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв;
- *аналітичний* реалізовувався через аналіз/самоаналіз, контроль/самоконтроль власної освітньої діяльності з метою покращання та внесення корективів у процес підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв.

Підвищення професійного рівня науково-педагогічних працівників ЗВО здійснювалася через участь у тренінгах, круглих столах, методологічних семінарах, відкритих заняттях викладачів, засідань кафедри, засіданнях ради факультету, педагогічних консилиумів, днів професійної майстерності, днів

відкритих дверей, наставництво, консультації, бесіди, «майстер-класи», самоосвітньої діяльності викладачів тощо.

Значний вплив на фаховий рівень науково-педагогічних працівників мав тренінг «Вчитель майбутнього». Нижче наводимо тематику занять.

Тематика тренінгових занять

1. Педагогічна культура і цінності викладача у сучасних умовах.
2. Розвиток інноваційного творчого потенціалу майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі у формуванні національної ідентичності в учнів ліцеїв.
3. Залучення майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до науково-дослідчої діяльності з питань формування національної ідентичності учнів ліцеїв.
4. Сучасні моделі підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв.
5. Самоосвітня діяльність і цілі самоудосконалення майбутнього педагога..
6. Формування професійної стійкості педагога та запобігання професійному вигорянню в умовах пандемії.
7. Адаптація до професійної діяльності майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі.
8. Сучасні технології виховання національної ідентичності майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі.
9. Організація позааудиторної виховної роботи закладу вищої освіти з підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв.
10. Громадянська освіта як чинник формування національної ідентичності молоді.
11. Роль історичних знань у підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності в учнів ліцеїв.

12. Використання власного досвіду майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі у формуванні національної ідентичності учнів ліцеїв у ході педагогічної практики.

13. Вирішення задач з формування національної ідентичності учнів ліцеїв у ході педагогічної практики.

14. Моделювання освітньо-виховного процесу з формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Підготовча робота з науково-педагогічними працівниками передбачала їхню участь у семінарах-практикумах, де увага зверталась на формування і шліфування педагогічних умінь і навичок. Наводимо тематику семінарів-практикумів, які проводились на формувальному етапі експерименту у Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя.

1. Основні чинники сучасної підготовки учителя суспільствознавчих дисциплін з формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

2. Формування національної ідентичності у молоді: національний і зарубіжний досвід.

3. Інформаційні технології в освітньому середовищі закладу вищої освіти.

4. Формування професійної компетентності особистості майбутнього учителя суспільствознавчих дисциплін.

5. Роль національної культури і мови у підготовці майбутнього вчителя до формування національної ідентичності.

6. Оволодіння сучасними засобами формування національної ідентичності учнів ліцеїв у процесі підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі.

Інтерес у науково-педагогічних працівників викликало обговорення основних чинників сучасної підготовки учителя суспільствознавчих дисциплін з формування національної ідентичності учнів ліцеїв. Використаний метод «відкритої трибуни» дозволив кожному учаснику висловити свою думку. Більшість викладачів зійшлися у думці, що найважливішими чинниками є: постать педагога, інформаційний простір,

акмеологічне середовище закладу вищої освіти, ресурсне забезпечення, культура, мова, історія, соціальні мережі, родина, неформальне спілкування. Зокрема, науково-педагогічні працівники звернули увагу на те, що виклики, перед якими стоїть Україна актуалізували такі цінності, як патріотизм, національна гідність, національна солідарність, толерантність. Виходячи з цього педагоги розробили рекомендації щодо оптимізації підготовки майбутнього учителя предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

На занятті «Формування національної ідентичності у молоді: національний і зарубіжний досвід» науково-педагогічні працівники презентували вітчизняний і зарубіжний досвід з формування національної ідентичності молоді, обговорювали сильні і слабкі сторони різних педагогічних шкіл і технологій, їх актуальності у наш час, зв'язку з реаліями. На думку викладачів, процес формування національної ідентичності є завданням державної ваги і потребує системної роботи у цьому напрямі.

Під час ділової гри «Що може сучасний педагог», яка проводилась на занятті «Інформаційні технології в освітньому середовищі закладу вищої освіти», викладачі обмалювали портрет педагога різних історичних епох, що дозволило простежити еволюцію образу педагога та трансформацію особистісних і професійних якостей. З точки зору учасників гри вчитель має бути добрим психологом, добре розуміти дітей і знаходити з ними спільну мову. Також важливим вбачається різнобічний розвиток вчителя та ерудованість. Особливу увагу звернули також і на культуру мови вчителя, його словниковий запас, здатність використовувати нові технології в освітньому процесі, поєднувати дружелюбність, відкритість і вимогливість

Проведене опитування показало доцільність та ефективність проведення таких занять на думку викладачів (30,1%), їх практикоорієнтованість (24,2%), результативність (12,5%), ознайомлення з новими тенденціями (8,6%), збагачення новим досвідом (7,8%), розширення арсеналу форм і методів роботи (4,7%), колегіальне розв'язання проблем

(4,1%), узгодження виховних дій (3,6%), визначення перспективних ідей для їх наступної реалізації у практику (2,8%), краще розуміння тенденцій в освіті (1,2%), моральне підкріплення (0,4%).

Значний вплив на підвищення професійного рівня викладачів мала участь в організації та проведенні міжкафедральних засідань, присвячених проблемам підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі в умовах сучасних викликів, формуванню національної ідентичності у зростаючої особистості. З цією метою у 2019 р. в Національному університеті імені М.П.Драгоманова було проведене міжкафедральне засідання (кафедра цивілізаційної історії та археології Центрально-Східної Європи, кафедра міжрегіональних студій, кафедра історії України) на тему: «Особистість майбутнього вчителя предметів суспільствознавчої галузі: ціннісні виміри та орієнтації». Викладачі, які брали участь у роботі між кафедрального засідання висвітлювали власне коло проблематики та обговорювали їх. Результати представлені на між кафедральних засіданнях публікувалися у збірниках наукових праць та наукових журналах категорії Б.

Також на базі факультету історичної освіти НПУ імені Драгоманова був проведений круглий стіл «Проблема формування національної ідентичності у процесі підготовки майбутніх учителів». Робота круглого столу передбачала участь у секціях. Секція 1. «Роль закладу вищої освіти у підготовці майбутніх учителів до формування національної ідентичності учнів ліцеїв» Секція 2. «Взаємодія з громадськими організаціями та соціальними інститутами у підготовці майбутніх учителів суспільствознавчих дисциплін до формування національної ідентичності у школярів»; Секція 3. «Українознавчий аспект підготовки до професійної діяльності майбутніх учителів суспільствознавчої галузі», Секція 4. «Студентське самоврядування та громадська активність студентської молоді у закладах вищої освіти».

У роботі круглого столу піднімалися питання теоретичного і практичного змісту, ставилися задачі, які потребують нагального вирішення,

а також визначення шляхів оптимізації освітнього процесу у закладі вищої освіти.

До проведення круглих столів на теми: «Україна в епоху глобалізації: збереження національної аутентичності », «Процеси національної консолідації у молодіжному середовищі», «Минуле і сучасне України: інформаційно-освітні рефлексії», залучали не лише викладачів, педагогів , а також майбутніх учителів до обговорення проблем підготовки майбутнього учителя предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв, шляхів модернізації освітнього процесу у закладі вищої освіти, які на сьогодні є найбільш актуальними, у виробленні спільної резолюції учасників щодо організації освітньої роботи у закладі вищої освіти, створення ефективних умов для професійного розвитку і саморозвитку майбутнього педагога.

Педагогами в рамках підготовки до педагогічної практики була розроблена програма «Успішний педагог».

Пріоритетними напрямками підготовки майбутніх учителів були:

- створення умов для оволодіння національними і культурними цінностями;
- розширення громадянських інтересів;
- формування національного світогляду у майбутніх учителів;
- формування громадянської і правової компетентності молоді;
- створення інформаційних ресурсів.

Згідно розроблених рекомендацій науково-педагогічним працівникам підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв здійснювалася на основі:

- визначеного змісту навчання та технологій професійної підготовки майбутніх учителів;
- виховання моральних цінностей, ціннісних ставлень, що визначають майбутню діяльність;

- розширення варіативної складової професійної підготовки майбутніх учителів;
- попередження професійного вигорання;
- розвиток соціального партнерства з різними інститутами і громадськими організаціями;
- створення виховної системи закладу вищої освіти відповідно до освітніх стандартів;
- удосконалення загальнокультурного і професійного рівня майбутніх педагогів;
- виховання конкурентоспроможного фахівця в сучасних умовах.

З метою обміну педагогічним досвідом та підвищення фахового рівня педагогічно-викладацьким складом проводилися відкриті заняття, зокрема, де педагогічно-науковий склад міг ознайомитися з напрацюваннями колег, методичними і методологічними підходами щодо викладання суспільствознавчих дисциплін.

Різні аспекти підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв розглядалися при вивченні різних дисциплін. На заняттях з української мови піднімалися теми: «Український мовленнєвий етикет», «Вживання пошанівних слів в українській мові», «Від суржика до мови», «Архаїчна лексика українців». У курсі педагогіки студенти знайомилися з українською народною педагогікою, народними методами виховання дітей. Студенти долучалися до роботи над проєктами «Традиції козацької педагогіки» «Педагогіка миру в сучасній українській школі», «Громадянська освіта у період становлення Української держави» та ін., де розкривалися різні аспекти формування національної ідентичності, національні та моральні цінності, система ставлень тощо.

У ході формувального етапу дослідження викладачі експериментальних закладів брали участь у конференціях, де висвітлювали проблематику підготовки майбутнього учителя предметів суспільствознавчої

галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Аналітичні доповіді на тему: «Сучасні підходи до підготовки майбутнього учителя предметів суспільствознавчої галузі з формування національної ідентичності учнів ліцеїв у викликах часу», «Змістове та методичне забезпечення виховного процесу ліцеїв українознавчим змістом» були представлені на спільній нараді із співробітниками закладів післядипломної педагогічної освіти, де також аналізувалися усі підручники та програми предметів суспільствознавчої галузі.

Важливим аспектом підготовчої роботи з науково-педагогічними працівниками було створення ресурсного центру «Берегиня», де викладачі мали змогу представити у своїх портфоліо напрацювання з підготовки майбутнього учителя предметів суспільствознавчої галузі, включаючи матеріали занять, власні погляди на проблему з формування національної ідентичності молоді, а також запропонувати активності. Зокрема, інтерес педагогів викликало обговорення проблеми «Українізація та декомунізація українського суспільства», де піднімалися питання негативних наслідків тотальної русифікації українського суспільства, фальшування історії, знищення та репресії українського народу та необхідності декомунізації усіх сфер українського суспільства як важливої умови для збереження суверенності і незалежності України. Важливим аспектом роботи з майбутніми учителями була робота в архівах та збирання документів, які підтверджували злочини радянської влади проти українського населення.

Живий інтерес викликала проблема «Якою має бути вища освіта в Україні?» З точки зору викладачів, сучасна вища освіта в Україні відкриває величезні можливості для самореалізації українським студентам. Це також обумовлено процесами демократизації українського суспільства, створення можливостей вибору, доступу до інформації, технологічним розвитком, що потребує від сучасних студентів здатності швидко навчатися і навчатися протягом життя.

Опитування проведене після завершення формувального етапу

експерименту, підтвердило ефективність проведеної роботи з науково-педагогічними працівниками експериментальних закладів, про що свідчать їхні відповіді. На думку педагогів проведена робота була своєчасною і сприяла підвищенню їхнього фахового рівня (25,5%), набуттю нових корисних для роботи навичок (22,6%), удосконаленню педагогічної майстерності (19,9%), вирішенню актуальних задач, які сьогодні потрібно враховувати у підготовці майбутніх учителів (17,4%), спонукала до нових досліджень у цій царині (16,1%); активної роботи над собою (14,2%), удосконаленню навчальних програм (11,2%), формуванню громадянських компетентностей у всіх суб'єктів освітнього процесу (9,5%), використанню активних та інтерактивних форм і методів роботи (8,7%), залученню студентів до громадського життя факультету (7,5%), переосмисленню власних здобутків і напрацювань (6,6%), залученню студентів до наукової і пошукової діяльності (5,2%), участі у наукових проектах (3,4%), всебічній підтримці майбутніх учителів, їхніх професійних інтересів (2,7%).

Таким чином, створене нами акмеологічне середовище як інтегративна педагогічна умова, яка є наскрізною для інших визначених нами педагогічних умов, забезпечує підвищення ефективності і якості підготовки майбутнього учителя предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

3.3. Реалізація потенціалу навчальних курсів у процесі підготовки майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв

Підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі в сучасних умовах передбачає, формування у випускників закладів вищої освіти професійні компетентності, досвіду практичної педагогічної діяльності, навички критичного і креативного мислення, уміння взаємодіяти з

усіма суб'єктами освітньо-виховного процесу, різних педагогічних ситуаціях, планувати і будувати власну педагогічну кар'єру, навчатися протягом життя.

На сьогодні компетентність у сфері суспільствознавчих наук виступає запорукою збереження національної ідентичності, захисту єдності і територіальної цілісності України, розвитку громадянських інститутів, демократичних і гуманістичних цінностей модерного суспільства.

Метою підготовки майбутнього учителя предметів суспільствознавчої галузі є підготовка висококваліфікованого і компетентного фахівця, здатного виховувати майбутніх громадян України. Сучасний випускник закладу вищої освіти повинен не лише мати високий рівень загальної і професійної культури, а й володіти педагогічними, психологічними, правовими, історичними, громадянськими, цифровими знаннями, уміннями і навичками.

Ми погоджуємося з Д. Чернілевським щодо характеристик конкурентоздатного фахівця, якими є:

- «-професійна компетентність, висока професійна майстерність і якість праці;

- здатність самостійно планувати, здійснювати і контролювати свою трудову діяльність, особливо з використанням сучасної обчислювальної та інформаційної техніки;

- уміння самостійно приймати рішення, передбачати їх можливий економічний і соціальний результат і нести відповідальність за прийняті рішення, результати своєї діяльності» [183, с.70-71].

Ми виходили з того, що навчальна діяльність є провідною у підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі, то використання виховного потенціалу є педагогічною умовою їхньої підготовки до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Ми поділяємо думку В. Свистун, В. Ягупова щодо рівнів оволодіння студентами знаннями, де репродуктивний рівень є простим відтворенням базових знань, умінь і навичок; продуктивний визначає прагнення до самостійного розширення власного світогляду та професійних

компетентностей; креативний як творче застосування здобутих компетентностей у практичній діяльності.

Виходячи з цього провідними напрямками освітньої діяльності є її фундаменталізація, гуманітаризація, гуманізація, демократизація, суб'єктна, професійна, культурна ідентифікація, діалогізація [202, с.37-38].

Сучасне розуміння освітнього процесу у закладі вищої освіти дозволяє розглядати студента як найвищу цінність, суб'єкта освіти, людський капітал, що вимагає уваги до його внутрішнього світу, гідності, особистих і професійних запитів.

Аналіз програм навчальних дисциплін («Методика громадянського виховання», «Громадянська освіта», «Основи демократії», «Теорія і методика навчання суспільно-політичних дисциплін», «Біосоціогенез», «Інформаційні технології в суспільствознавстві») закладів вищої освіти підтвердив значний виховний потенціал закладений в них.

Навчальна дисципліна «Методика громадянського виховання» відігравала важливу роль у підготовці студентів II курсу до викладання у школі дисциплін суспільствознавчого циклу та реалізації громадянознавчого матеріалу освітньої галузі «Суспільствознавство». Перш за все курс допомагав майбутнім учителям усвідомити і зрозуміти такі поняття як «громадянин», «громадянство», «громадянськість», «громадянська компетентність», освоїти сучасні форми і методи громадянського виховання, ознайомитися із зарубіжним і вітчизняним досвідом громадянського виховання та специфікою громадянського виховання у процесі освітньої діяльності.

Відповідно до змістового модуля було проведено лекції наступної тематики з наступним обговоренням:

1. Теоретичні засади курсу «Методика громадянського виховання».
2. Громадянські чесноти і шкільна освіта.
3. Громадянське виховання учнів закладів загальної середньої освіти у позаурочній діяльності.

4. Громадянське виховання учнів через призму шкільних предметів та навчальних курсів.

5. Формування громадянина засобами шкільних суспільствознавчих курсів.

На семінарських заняттях з майбутніми учителями предметів суспільствознавчих дисциплін обговорювалися наступні питання:

Тема 1. Теоретичні засади курсу «Методика громадянського виховання».

1. Сутність і зміст громадянського виховання в сучасних умовах.
2. Мета й завдання громадянського виховання.
3. Наукові підходи і принципи громадянського виховання.
4. Концепції і програми громадянського виховання в Україні.

Тема 2. Форми і методи громадянського виховання.

1. Класифікація форм громадянського виховання.
2. Традиційні та інноваційні технології і методи громадянського виховання.

Тема 3. Досвід громадянського виховання у зарубіжній школі.

1. Громадянське виховання у шкільній практиці США і Канади.
2. Європейський досвід громадянського виховання.
3. Особливості громадянського виховання в країнах на пострадянському просторі.

Тема 4. Громадянська компетентність.

1. Громадянськість. Формування громадянина –патріота в українській педагогіці.
2. Діагностичні методики, критерії, показники і рівні громадянської вихованості.
3. Методика формування громадянської компетентності зростаючої особистості.

Тема 5. Громадянське виховання через призму шкільних предметів та навчальних курсів.

- 1.Громадянське виховання на уроках точних дисциплін.
- 2.Громадянське виховання на уроках природничого циклу.
3. Громадянське виховання на уроках гуманітарного спрямування.

Тема 6. Формування громадянина засобами предметів суспільствознавчого циклу.

1.Галузь Людина і світ у початковій школі як засіб формування громадянськості.

2.Формування громадянина на уроках суспільствознавчого циклу в основній школі.

3.Формування громадянина на уроках суспільствознавчого циклу у старшій школі.

На заняттях широко використовувалися такі методи як «акваріум», «подвійне і потрійне коло», «снігова лавина», «дерево рішень», «світове кафе», «броунівський рух» та ін.

Свою ефективність на заняттях довів метод дискусії деліберації, який залучав студентів до культури дискусії, здатності почути своїх опонентів та опиратися на їхні доводи та аргументи. Здатність знаходити спільне бачення з опонентами є важливим шляхом до порозуміння і вироблення спільної позиції. Зокрема, для майбутніх учителів предметів суспільствознавчого спрямування були проведені дискусії деліберації наступної тематики:

- «Електронні вибори в Україні»
- «Національне розмаїття України»
- «Мовне питання чи камінь спотикання»
- «Громадянські свободи і обов'язки»
- «Служба у війську та альтернатива»
- «Політична культура українського суспільства».

Також в рамках навчального курсу студенти працювали над проєктом «Патріотичне виховання: проблеми та перспективи».

Результати роботи показали, що майбутні вчителі предметів суспільствознавчої галузі добре розуміють актуальність патріотичного

виховання у сучасних умовах та виокремлюють ряд викликів, до яких відносять потужну інформаційну війну з боку РФ, зацікавленість інших держав у розхитуванні ситуації усередині країни, сепаратистські настрої, псевдо реформи, кризові явища у суспільному і політичному житті.

Водночас майбутні вчителі вважають патріотичне виховання засадою збереження і розвитку Української державності, а значить таким що потребує інноваційних підходів, дієвості, кожен майбутній громадянин має відчувати свою відповідальність за майбутнє країни.

Курс «Громадянська освіта» для студентів III курсу спеціальності «014 – «Середня освіта (історія)» історичного факультету НПУ імені М.П.Драгоманова передбачав проведення лекційних і семінарських занять, індивідуальної і самостійної роботи.

Важливою особливістю зазначеного курсу було те, що він був побудований таким чином, щоб студенти не отримували готові знання, а самі здобували їх. Сам курс своїм змістом і спрямованістю ставив за мету не лише підготувати майбутнього вчителя предметів суспільствознавчої галузі до професійної діяльності, а й також формувати громадянськість як особистісну якість, розвивати громадянську компетентність.

Завдання курсу передбачали:

- систематизацію, поглиблення та розвиток знань про громадянське суспільство, громадянські інститути та демократію;
- ознайомлення з вітчизняним та зарубіжним досвідом громадянської освіти;
- впровадження особистісно орієнтованого, компетентнісного і акмеологічного підходів до навчання майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі;
- створення умов для набуття майбутніми учителями досвіду конструктивної взаємодії у групі, колективі, громадянської дії та демократичної поведінки;
- підготовка майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до

застосування інноваційних освітніх технологій, інтерактивних методик у викладанні курсу.

Програма була розрахована на 72 навчальні години і складалася з науково-теоретичного і методичного модулів. Відповідно модуль 1 (42 години) передбачав вивчення теоретичних засад громадянської освіти, модуль II (30 годин) був спрямований на формування практичних умінь і навичок, організації і проведення занять з громадянської освіти.

На підсумковому занятті третьокурсники відзначили важливість зазначеного курсу для їхньої подальшої кар'єри, мотивувавши це тим, що курс «Громадянська освіта» перш за все був корисним для них, оскільки допоміг краще зрозуміти основи громадянськості українського суспільства (45,2%), політичне життя і політичні ідеології в Україні (37,9%), геополітичні інтереси міжнародних корпорацій і політичних сил в Україні (32,5%), інтеграційні процеси (27,2%), усвідомити засади майбутньої професійної діяльності (21,4%), національної культури, субкультури, контркультури (14,7%), демократичні і громадянські цінності (7,5%).

З точки зору нашого дослідження важливу роль у підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності відігравала дисципліна «Біосоціогенез».

Інтегративний навчальний курс «Біосоціогенез» був розрахований на 72 години, поєднував у своєму змісті історію, антропологію, теорію та історію цивілізацій, політологію, культурологію, педагогіку, соціологію, філософію був спрямований на підготовку майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до викладання таких шкільних курсів як «Громадянська освіта», «Людина і світ», «Філософія».

Серед завдань курсу були наступні:

- Розкрити сутність свідомості (особистої, суспільної), самосвідомості, ідентифікації та самоідентифікації;
- Дослідити взаємозв'язки між індивідуальним і соціальним;
- Схарактеризувати вплив суспільства на формування особистісної і

суспільної свідомості;

- Використовувати потенціал курсу для морального, політичного, громадянського та правового виховання особистості.

Так на занятті «Роль природно-історичного середовища і спадковості у формуванні та розвитку людини» студенти досліджували природні, соціокультурні та духовні виміри людського життя та потреби людини. У спеціально організованій дискусії студенти дійшли висновку, що людина протягом тривалого історичного розвитку сформувалася як природно-соціальна істота, поєднавши у собі біологічне, психологічне і соціальне, які є певною інтегральною єдністю а не простим арифметичним складанням. Вивчаючи потреби людини, студенти звернули увагу на те, що життя тільки вітальними потребами збіднює і обмежує у своєму розвитку людину. Тоді як, соціальні, моральні і духовні потреби піднімають людину на якісно новий щабель розвитку.

Надзвичайно важливим з точки зору викликів сьогодення було семінарське заняття «Сутність людини. Сенс людського життя». У ході заняття піднімалися такі важливі питання як життя і безсмертя, духовні надбання суспільної свідомості, призначення і покликання у житті. Приверталася увага до проблем творчості, свободи відповідальності, які є важливими для розуміння національної ідентичності. Ефективною була навчальна дискусія «Свобода VS Відповідальність», яка дала змогу усім студентам висловити власні думки, з тим, щоб виробити спільне бачення. Навчальна дискусія охоплювала усіх учасників, активізула їх до спільної діяльності, а також викликала зацікавленість та емоційний відгук.

Результативність дискусії залежала від дотримання правил:

- Визначення кола питань для обговорення;
- Чітке визначення категорій, понять;
- Правило піднятої руки;
- Повага до думки опонента;
- Аргументованість та обґрунтованість відповідей;

- Залученість усіх учасників до дискусії.

Дискусія показала правильне розуміння майбутніми учителями предметів суспільствознавчої галузі таких важливих цінностей як свобода та відповідальність та зв'язок між ними. Студенти зауважили, що свобода без відповідальності переростає у свавілля. Відповідальність без свободи перетворюється на рабство.

На занятті «Вплив суспільної свідомості на соціалізацію особистості» приділялася увага формуванню суспільної свідомості у тому числі і національної. Використаний на занятті веб-квест дозволив виявити витoki суспільної і національної свідомості, схарактеризувати соціокультурне середовище, суспільні і національні інтереси, моральні установки, правові норми, що дало змогу глибоко зрозуміти суспільство, усвідомити значущість людського капіталу і людину як найвищу цінність модерного суспільства.

Вивчення курсу «Основи демократії» було обумовлене необхідністю залучення молоді до цінностей демократії та їх розвитку у різних країнах світу. Оволодіваючи основами демократії студенти розширили коло своїх знань про витoki, передумови та сутність демократії як безперервного процесу, особливості розгортання демократії в умовах глобалізації, основні демократичні інститути, роль держави в демократизації суспільного життя, роль громадян, громадських організацій і рухів, засобів масової інформації в демократичному процесі, типи громадянського суспільства, виборчі моделі.

У ході занять студенти також розглядали питання свободи совісті, свободи слова, людської і особистісної гідності, моральної автономії, приватності життя, соціального порядку, громадської асоціації, моделі демократичних трансформацій, демократична культура, групові інтереси у політиці.

Важливою складовою курсу була участь студентів у групових науково-дослідних проектах «Побудова профілю демократичної культури

конкретної студентської групи», «Ми різні – ми рівні», « Україна – демократична держава», «На шляху до демократії», «Мова як маркер демократичного суспільства».

Робота над проектом включала наступні етапи:

- Організаційний (визначення мети, завдань, розподіл обов'язків та плану реалізації проекту).
- Пошуковий (відбір матеріалів, визначення понятійного апарату проекту, складання глосарію).
- Практичний (виконання проекту , проведення експериментальної роботи та апробація його основних положень).
- Узагальнюючий (узгодження позицій та узагальнення результатів проекту).
- Презентаційний (презентація та обговорення результатів проекту).
- Рефлексивний (підведення підсумків та робота над упущеннями).

Робота над проектами, була важливим аспектом роботи з майбутнім учителями предметів суспільствознавчої галузі, що сприяла виробленню навичок роботи у команді, відповідальності за результати своєї роботи, узгодженості дій, розуміння значущості кожного у досягненні результатів.

Навчальний курс «Теорія і методика навчання суспільно-політичних дисциплін» у програмі підготовки бакалавра напряму 014 – «Середня освіта (історія)» був розрахований на 36 годин і спрямований на вивчення сучасних методик і технологій всіх шкільних дисциплін та курсів галузі «Суспільствознавство» інваріативної та варіативної частини з методикою навчання. Мета курсу полягала у розвитку уявлень про суспільство, роль людини у його становленні, що обумовило специфіку підготовки майбутніх учителів, здатних формувати світогляд, громадянську активну позицію, життєве самовизначення, національну і культурну ідентичність.

Вивчення курсу допомогло майбутнім учителям опанувати зміст сучасної суспільствознавчої освіти, закони розвитку суспільства і окремої особистості, оволодіти громадянськими, предметними і загальногалузовими

компетентностями, співпрацювати з різними громадськими організаціями і групами, керуватися цінностями толерантності і демократизму. Уся програма складалася з чотирьох модулів.

Модуль «Теорія навчання суспільно-політичних дисциплін» включав вивчення загальної характеристики, принципів і логіки суспільно-політичних дисциплін в системі освіти України, типологію, особливості та специфіку уроків суспільно-політичного циклу, основні напрямки виховання в ході вивчення суспільствознавчих дисциплін, ознайомлення з основами пошукової роботи школярів, збір місцевого матеріалу та організація науково-дослідницької роботи старшокласників.

Модуль «Особливості методики викладання на навчання суспільно-політичних дисциплін в шкільній галузі «Суспільствознавство»» був важливим з точки зору, засвоєння ключових понять і категорій, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, засвоєння методичних прийомів актуалізації міжпредметних зв'язків, дидактичних засобів та застосування їх на практиці, відпрацювання форм і методів, засобів ЗМІ у процесі навчання суспільствознавчих дисциплін.

Модуль «Технології навчання суспільно-політичних дисциплін» сприяв засвоєнню планування роботи вчителя предметів суспільствознавчої галузі, доцільного застосування різних типів уроків в закладах загальної середньої освіти, ознайомлення з програмами «Основи філософії», «Основи соціологічних знань», «Основи релігійних знань», «Людина і світ» та особливостями проведення уроків у школі.

Модуль «Засоби навчання. Діагностика та оцінювання навчальних досягнень учнів при вивченні суспільно-політичних дисциплін школи» був спрямований на ознайомлення з дидактичними теоріями методів навчання, зокрема, ідеями різноманітності, поєднання різних методів і форм роботи, врахування вікових особливостей учнів, уміння адаптувати форми і методи для учнів певних вікових категорій, використання сучасного програмного забезпечення на уроках суспільствознавчої галузі, оволодіння майбутніми

учителями педагогічною діагностикою, критеріями контролю і оцінювання знань старшокласників.

На заняттях зверталася увага на те, що соціальногуманітарне знання, об'єднують ряд шкільних навчальних дисциплін, які складають зміст освітньої галузі «Суспільствознавство». Курс суспільствознавства спрямований на формування відповідального громадянина, здатного приймати самостійні рішення, брати на себе зобов'язання перед суспільством і виконувати їх. Вивчення предмету є важливою умовою виховання гідного представника громадянського суспільства через формування громадянськості та соціальних компетентностей особистості. Згідно Державного стандарту освіти, суспільствознавство ґрунтується на гуманістичному науковому підході і містить історичний та суспільствознавчий компоненти. Виходячи з положень Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, Концепції «Нова українська школа, стратегічними напрямками освітньої галузі «Суспільствознавство»є:

- формування компетентностей передбачених Законом «Про освіту»;
- інтегрованість змісту суспільствознавчих дисциплін;
- використання міжпредметних зв'язків;
- реалізація виховного потенціалу галузі «Суспільствознавство» у формуванні національної ідентичності молоді;
- розвиток українознавчої і краєзнавчої складових суспільствознавчої освіти;
- розвиток критичного мислення;
- використання технологій ІКТ, проєктної роботи, проблемного навчання, медіа-освіти, хмарних сервісів;
- готовність до навчання упродовж життя.

Серед форм, методів, технологій навчання, які застосовувалися у процесі підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі:

– Лекції (класичні і нестандартні, зокрема, дуальні, лекції-конференції, лекції-презентації) з актуальних проблем суспільствознавства та змісту

шкільних програм;

- практичні та семінарські заняття;
- заняття-екскурсії – тематичні екскурсії вулицями міста; практичні заняття-екскурсії на базі музеїв м. Києва та бібліотеки НПУ імені М.П.Драгоманова («Ознайомлення з фондами відділу рідкісних і цінних видань з історії шкільних підручників»);
- майстер-класи («Суспільство у проєкції ЗМІ», «Методичні аспекти викладання курсу «Людина і світ»);
- система аудиторної і позааудиторної, позауніверситетської роботи, спрямованої на формування національної ідентичності;
- розроблення і моделювання компетентісно орієнтованих уроків з історії, правознавства, громадянської освіти.

Для майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі було організовано та проведено зустрічі з авторами підручників «Громадянська освіта» для 10-х класів П. Вербицькою і П. Кендзьором.

Майбутні учителі суспільствознавчої галузі залучалися до участі у «круглому столі» «Роль дисциплін «Громадянська освіта» та «Історія: Україна і світ» у формуванні національної ідентичності старшокласників», який проводився у формі методичної дискусії. У роботі «круглого столу» брали участь: Т. Бакка, Т. Ладиченко та викладачі кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова.

На заняттях увага майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі зверталася на чинні у 2019/2020 навчальному році програми: для учнів 5 – 9 класів: «Історія України» (наказ МОН України від 21.0.2019 року № 236); «Всесвітня історія» (наказ МОН України від 07.06.2017 року № 804); для учнів 10 – 11 класів: «Історія України. Всесвітня історія» (наказ МОН України від 21.02.2019 року № 236). Для учнів 10–11 класів Міністерством рекомендовано для вивчення інтегрований курс «Історія: Україна і світ», а також два окремі курси «Історія України» та «Всесвітня

історія».

У підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі на практичних заняттях акцент робився на синхронізації вивчення історії України та всесвітньої історії у 10–11 класах.

Заняття орієнтували майбутніх учителів до організації і реалізації інноваційної навчальної діяльності зі школярами, покликаної не лише давати учням певну інформацію, а й вчити її самостійно шукати та застосовувати її у повсякденному житті. Активні методи навчання історії привертають увагу до історичної події, спонукають до роздумів і виявлення ставлення до тих чи інших історичних подій та уміння застосовувати отриманні знання на практиці. Важливим акцентом було навчити майбутніх учителів користуватися настінними і контурними картами, картографічними посібниками та відстежувати за допомогою їх динаміку історичних подій, з урахуванням особливостей місцевості, обставин, географічного розташування та показати зв'язок із сучасністю. Велика увага приділялася активізації професійних компетентностей на основі інтересу до предметів суспільствознавчої галузі, зокрема до історії, минувшини рідного краю, на основі критичного погляду на історичні події, здатності робити висновки під час педагогічної практики. У роботі використовувалися різні форми і методи, серед яких опитування, моделювання, збір історичних експонатів, робота в архівах, що допомагало краще оволодіти історичним змістом, набутти дослідницького досвіду, показати власне ставлення до персоналій і подій тої чи іншої історичної доби, що дозволило застосувати компетентнісно орієнтовані завдання, визначити причинно-наслідкові зв'язки [100 , с.112; 172, с.15].

У зв'язку з цим, ми розглядаємо компетентнісно орієнтоване завдання як уміння навчатися самостійно, навички систематизувати, аналізувати, використовувати на практиці.

Компетентнісні завдання з історії та інших суспільствознавчих дисциплін спрямовані на перетворення інформації різних історичних і

суспільствознавчих джерел, у суб'єктно важливі знання, уміння, ставлення набуті старшокласниками без допомоги інших. У зв'язку з цим ми визначили такі загальні риси компетентнісних завдань з історії, в яких також наскрізно схарактеризовані їхні функції:

- спрямовані на формування фахової компетентності;
- поєднують різні види учнівської діяльності;
- орієнтують майбутніх учителів на роботу з різними джерелами знань;;
- мають чіткий мотиваційно-рефлексивний складник;
- виконують роль орієнтира у процесі розробки проектів, презентацій, творчих робіт,
- здатність відстоювати власну позицію.

Змістово-методичне забезпечення курсу було структурованим таким чином, щоб забезпечити формування відповідних компетентностей та досягнень студентів та учнів. Формування необхідних компетентностей є основою позиції вчителя в реалізації освітнього процесу і в оцінюванні його результатів [126, с. 184].

У роботі зі студентами використовувалися:

- завдання різного змісту і ступеню складності, а також форми (індивідуальні, групові, мікрогрупові);
- випереджальні, розвивальні, узагальнювальні, контрольні вправи і завдання;
- види пізнавальної діяльності (проблемні, проектні, пошукові, моделювання, дослідницькі),
- джерела (підручник, посібники, архівні матеріали, інтернет-ресурси, словники, довідники та ін.);
- задачі, спрямовані на засвоєння, розширення і закріплення знань, виховання моральних якостей і професійних здатностей;
- доцільні педагогічні засоби;
- методи навчання, здатні забезпечити високий рівень оволодіння новими знаннями, формування відповідних умінь і навичок, їх перевірка та

оцінювання; повторення і закріплення у ході заняття;

- емоційні засоби впливу, які би стимулювали до опанування історичними та суспільствознавчими фактами.

У своїх працях О. Пометун виокремлює образні, логічні та аксіологічні завдання [126, с. 181-182]. Тоді як Ю. Бабанський акцентує увагу на завданнях, спрямованих на мотивацію, стимулювання, контролю і самоконтролю у процесі навчання [9].

У ході експериментальної роботи використовувалися різні типи компетентісно орієнтованих завдань:

- інтегровані предметні компетентності до ключових: використання суспільствознавчих знань, освітнього досвіду в аудиторній і позааудиторній, неформальній діяльності; активна участь у громадській діяльності, студентському самоврядуванні; вирішення конфліктів; усвідомлення полікультурного характеру українського суспільства; залученість до проєктної діяльності;

- аналіз та оцінка наукових джерел; розуміння взаємозв'язків у суспільно-політичних процесах і формаціях;

- локалізація фактів на мапі з метою розв'язання компетентісних завдань;

- розрізнення фейкової і правдивої інформації, на основі достовірної інформації, відбору інформації; перетворення здобутої інформації у знання; користування пошуковими ресурсами;

- робота з різними історичними джерелами, архівними документами;

- презентація результатів роботи, проєкту;

- використання статистичних даних у навчальній діяльності;

- проєктна діяльність;

- творчі завдання створення образу людини і соціуму конкретної історичної епохи відповідно до компетентісних завдань за В. Власовим, С.Кульчицьким [39] наводяться у додатку Е.

У підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі

особлива увага приділялася формуванню позитивного сприйняття суспільствознавчих дисциплін, відповідної мотивації та рефлексії.

Вивчення суспільствознавчих дисциплін, зокрема історії має значний вплив на формування національної ідентичності, відповідального громадянина-патріота України, здатного брати активну участь у суспільно-політичному житті, цивілізовано відстоювати свої права і свободи, з активною громадянською позицією [126, с. 155]

У роботі з майбутніми учителями предметів суспільствознавчої галузі використовувалися історичні моральні колізії розв'язання яких стимулювало до вивчення історії України та предметів суспільствознавчої галузі та мали позитивний вплив та мотивувало до навчання. Викладачі також мотивували майбутніх учителів використовуючи цитати, фразеологізми, уривки документальних чи історичних фільмів, обговорення картин, плакатів; читання уривків творів; виявлення історичних аналогій; мозковий штурм, складання кластера, кошика ідей; презентація історичної інформації. [132, с. 49].

Здобуті компетентності майбутні учителі реалізували на практиці у школі. Так, на уроках історії у 10-11 класах ліцеїв використовували метод рефлексії:

Що Ви дізналися сьогодні, чого не знали раніше?;

Чого Ви навчилися такого, чого не вміли раніше?;

Що Ви при цьому відчували?;

Що Вас здивувало, порадувало на уроці?;

Про що би Ви запитали історичну особистість, автора підручника, відомих істориків? Також майбутні учителі використовували методiku Т. Ремеха та зверталися до внутрішнього стану учнів, цікавилися тим, які почуття у них викликала робота на уроці, що вдалося, а над чим ще варто попрацювати [132, с. 51].

На заняттях для ліцеїстів старших класів майбутні учителі опирались і на досвід ліцеїстів, застосовували аналіз власних досягнень, які виступають

важливою передумовою формування предметної компетентності. Використання компетентнісно орієнтованих завдань потребувало об'єктивного оцінювання навчальних досягнень учнів, де основними критеріями виступали: знання, уміння, навички, результати проектної і творчої діяльності. Оцінювання ліцеїстів здійснювалося відповідно до критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти, затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України [127, с. 19].

Окрім того, на уроках майбутні учителі предметів суспільствознавчої галузі намагалися заохотити школярів до самостійної і продуктивної діяльності, розвитку їхніх моральних, громадянських і особистісних якостей, здібностей, навичок розв'язувати проблеми, орієнтуватись у житті суспільства, використовуючи методику Ю. Малієнко [99, с.32].

Значна увага майбутніми учителями суспільствознавчої галузі приділялася оволодінню методики правознавства. У перебігу педагогічної практики 2019-2020 начального року майбутніми учителями використовувалися програми: для 9-го класу «Навчальна програма з основ правознавства», для 10-11-х профільних класів ліцею – «Правознавство» (профільний рівень), згідно наказу МОН України від 14.07.2016 року №826. Зазначена програма курсу з правознавства була спрямована на засвоєння необхідних знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій, необхідних для соціалізації, формування правової культури, моральної поведінки, досягнення життєвих цілей. Питання забезпечення прав людини розглядалося як наскрізне для всіх суспільствознавчих дисциплін.

Складовою професійного становлення майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі було їхнє професійне самовдосконалення. Професійне становлення ґрунтується на засадах компетентнісного, особистісно зорієнтованого, акмеологічного і аксіологічного підходів, що зумовлює необхідність підготовки майбутніх учителів-суспільствознавців, до підвищення якості професійної діяльності:

- знання, розуміння, усвідомлення (філософські засади прав людини, принципи прав людини і прав дитини, міжнародні документи стосовно про дотримання прав людини);
- моральні цінності і ставлення (гідність, самоповага, ціннісне ставлення до інших, критичне мислення, толерантність тощо);
- громадянські навички та поведінка (здатність відстоювати права людини).

Свою ефективність довели практичні заняття, які проводилися відповідно до програми. Кожне практичне заняття мало відповідне змістове наповнення відповідно до теми. На практичних заняттях відпрацьовувалися методичні навички і уміння. На таких заняттях майбутні учителі відпрацьовували методи та прийоми роботи зі школярами на уроках, а також розробляли різні форми роботи з реалізацією міжпредметних зв'язків.

Важливими у формуванні національної ідентичності є філософсько-світоглядні дисципліни, такі як громадянська освіта. У закладах загальної середньої освіти інтегрований курс «Громадянська освіта» відноситься до інваріантної складової Типових навчальних планів. На думку майбутніх учителів зміст громадянської освіти «інтегрує соціальногуманітарні знання», «зорієнтований на підготовку школярів до життя», «вчить розв'язувати життєві проблеми», «формує майбутніх громадян», «виховує громадянську і соціальну відповідальність».

У процесі роботи особливий акцент робився на удосконалення методичного супроводу та організацію навчального процесу на уроках дисциплін суспільствознавчої галузі; упровадження в навчально-виховних процес ліцеїв сучасних методик, інноваційних педагогічних технологій розвитку громадянськості, критичного мислення через залучення ліцеїстів до пошукової та науково-дослідницької діяльності. Відбір навчального та дидактичного матеріалу здійснювався таким чином, щоб забезпечити ефективне формування національної ідентичності учнів ліцеїв, активної громадянської позиції. Реалізація міжпредметних змістовних ліній

здійснювалася через актуалізацію когнітивного, емоційно-ціннісного, діяльнісно-практичного компонентів; формування у ліцеїстів громадянських і соціальних компетентностей та відповідних практичних умінь і навичок. Питання громадянської освіти, історії, правознавства висвітлювалися на сайтах експериментальних закладів освіти, методичних об'єднаннях, педагогічних радах, де майбутні учителі могли ознайомитися з досвідом роботи учителів суспільних дисциплін; обговорити питання, які їх хвилюють, отримати підтримку і допомогу від старших колег.

На базі експериментальних закладів, керівники методичних об'єднань учителів-суспільствознавців, учителі-методисти звертали увагу майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі на:

- реалізацію навчальних задач на засадах особистісно зорієнтованого, компетентнісного і діяльнісного наукових підходів;
- практичний аспект навчання предметів суспільствознавчої галузі;
- використання технологій критичного мислення, проблемного навчання, проєктної діяльності, дистанційної освіти, медіаосвіти, ІКТ, хмарних сервісів;
- надання методичної допомоги майбутнім учителям предметів суспільствознавчої галузі;
- проведення масових заходів (тренінгів, семінарів, вебінарів, круглих столів, конференцій) з проблем викладання історії, правознавства, громадянської освіти;
- аналіз результатів проєктів, творчих робіт, олімпіад, конкурсів з метою удосконалення роботи з формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Таким чином використання виховного потенціалу навчальних курсів закладу вищої освіти у підготовці майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв у педагогічній практиці є важливою педагогічною умовою особистісного і професійного зростання майбутнього педагога.

3.4. Організація позааудиторної діяльності у процесі підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв

Ефективність підготовки майбутнього учителя предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв, можлива за умови зв'язку навчальної діяльності з позааудиторною роботою, як важливого чинника особистісного розвитку та професійного зростання майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі, готовності до освіти протягом життя. Впроваджені та апробовані педагогічні умови в експериментальних закладах сприяли ефективній підготовці майбутнього учителя предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Реалізація змісту і методичного забезпечення підготовки майбутнього учителя предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв здійснювалася у позааудиторній роботі через засвоєння базових цінностей (патріотизм, національна гідність, національна солідарність, толерантність), ключових ідей і положень громадянської освіти, суспільствознавства, історії щодо розвитку національної ідентичності на основі особистісної рефлексії, усвідомлення необхідності розбудови громадянського суспільства, залученості до громадського життя, використання відповідних форм, методів та засобів.

Підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв у поза аудиторній діяльності передбачала:

- формування інтересу до проблеми національної ідентичності в контексті національної філософії, національної культури, історичного шляху українського націєтворення;
- залучення до моральних і національних цінностей, формування моральних почуттів і якостей;

- усвідомлення сутності національної ідентичності та її значення у власному і суспільному житті в умовах сучасних викликів;
- формування активної громадянської позиції та участь у громадському житті закладу вищої освіти;
- формування громадянських компетентностей;
- формування позитивної мотивації до майбутньої професійної діяльності з формування національної ідентичності учнів ліцеїв;
- творчу діяльність;
- виховання патріотизму і відданості Україні;
- дотримання культури мови та етикетних норм.

Згідно визначених нами структурних компонентів : когнітивного, мотиваційно-ціннісного, діяльнісно-практичного, змістове і методичне забезпечення підготовки майбутнього учителя предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв відображає основні напрямки виховної позааудиторної діяльності закладів вищої освіти, зокрема:

- *історичний*: залучення майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до вивчення історії України на базі навчального центру «Слов'янський світ»;
- *громадянський*: стимулювання майбутніх учителів до громадянської активності, активної участі у житті освітнього закладу, країни, набуття досвіду громадської роботи;
- *науково-дослідницький*: пошукова, дослідна робота на базі гуртків «Інформаційна культура», секції «Краєзнавство»;
- *мистецький*: участь у масових заходах, студентському театрі «Джерело», театралізаціях та інсценізаціях історичних подій, українських народних свят, ігор, пісень;
- *демократизму*: участь у студентському самоуправлінні, волонтерській діяльності;
- *краєзнавчий*: походи, пішохідні прогулянки, відвідування музеїв

м.Києва і України, робота над проектами;

Метою позааудиторної виховної діяльності у підготовці майбутніх учителів до формування національної ідентичності учнів ліцеїв було викликати інтерес та зацікавлення до проблеми формування національної ідентичності у молоді та розвитку творчого потенціалу, бажання самостійно розвиватися і працювати у цьому напрямі.

В організації виховної роботи з майбутніми учителями предметів суспільствознавчої галузі, значна увага приділялася:

- плануванню змістовної позааудиторної виховної діяльності, спрямованої на формування національної ідентичності у майбутніх учителів;
- забезпеченню партнерської взаємодії педагогічно-викладацького складу і студентів на засадах довіри та поваги;
- використанню сучасних педагогічних технологій і методик, здатних забезпечити результативність виховної роботи;
- залученню студентів до активної творчої діяльності.

Відповідно до змісту і задач підготовки майбутнього учителя предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв, використовувались різні форми роботи.

Ефективними у підготовці майбутніх учителів суспільствознавчої галузі у позааудиторній діяльності були індивідуальні форми роботи, за допомогою яких було реалізовано особистісно орієнтований підход. Зазначений науковий підхід передбачав увагу до кожного студента, його внутрішнього світу, задоволення моральних потреб, врахування здібностей, інтересів з метою розвитку особистісних і професійних компетентностей, якостей. Реалізація індивідуальних форм роботи можлива лише за умови відкритості суб'єктів виховного процесу, довіри і спільної співпраці. Зазвичай у роботі з майбутніми учителями використовували індивідуальні бесіди, співбесіди, консультації, спрямовані на забезпечення індивідуального розвитку, суб'єкт-суб'єктної взаємодії студентів і викладачів. Використання

індивідуальної роботи було важливим чинником професійного і особистісного зростання особистості, через підтримку найкращих якостей, здібностей, уваги до почуттів, емоційних станів майбутніх учителів, повазі гідності, конфіденційності. До найактуальніших проблем, які обговорювалися у ході різних форм індивідуальної роботи, майбутніх учителів найбільше хвилювали питання впевненої і гідної поведінки вчителя, уміння зацікавити дітей навчальним предметом, триматися на уроці та цікаво знайомити з новим матеріалом школярів, відповідати на складні запитання та адекватно діяти у нестандартних ситуаціях, як подолати різні комплекси, як спілкуватися із старшими колегами, конфлікт цінностей, як поєднувати професійну діяльність і особисте життя, які професійні стратегії є найбільш ефективними, як навчитися казати «ні», протистояти тиску, запобігати професійному вигоранню, тощо.

Свою дієвість підтвердили мікрогрупові форми роботи у підготовці майбутніх учителів, що використовувались на етапі засвоєння отриманих знань у такій практичній діяльності, як проєкт, пошукова діяльність, творчі завдання, колективні творчі справи, робота в парах. Такими проєктами були «Історія походження назви «Україна», «Конституція Пилипа Орлика у проєкції часу», «Роль українських жінок у націєтворенні», «У країнський світогляд і сакральні символи у народному мистецтві», «Традиції демократизму у житті українського народу»

Досить широко використовувались групові форми роботи у ході формувального етапу експериментального дослідження. Зокрема, на кураторських годинах, обговорювалися проблеми, які найбільше хвилювали майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі, серед яких: «Уроки національної пам'яті» (1 курс), «Відповідальне громадянство» (1 курс), «Голос минулих поколінь» (1 курс), «Мова на часі» (2 курс), «Толерантність як умова співжиття різних етносів і народів» (2 курс), «Бути прикладом для інших» (2 курс), «Голодомор – трагедія українського народу» (3 курс), «Громада може все» (3 курс), «Вчимося бути успішними» (3 курс), «Дякуємо

нашим захисникам» (4 курс), «Національна гордість і пихатість» (4 курс), «Курс на національні цінності» (4 курс).

Проведені нами кураторські години спонукали майбутніх учителів замислитись над необхідністю формування національної ідентичності у себе та своїх майбутніх вихованців. На думку майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі, проведені виховні години спонукали їх замислитися над сучасними проблемами в Україні та шляхами їх вирішення (21,5%), до громадянської активності (19,4%), прояву громадянської позиції (10,5%), професійної і особистої відповідальності (9,8%), толерантності (8,4%), національної гідності (7,7%), національної консолідації (6,4%), соціальної взаємодії (5,2%), виконання місії педагога (4,5%), готовності протистояти інформаційній війні (3,5%), поваги до поглядів інших людей (1,9%), самоосвіти і самовиховання (0,8%), зростання культури дискусії та обговорення (0,4%).

Особливістю кураторських годин була їх інтегрованість до інших видів позааудиторної роботи, що забезпечувало її системність, наступність та взаємозв'язок з іншими формами роботи, зокрема: *етичними бесідами* («Як гартувалась українська національна вдача», «Українці у світі», «Толерантність як моральна цінність українського народу»); *брейн-рингами* («Демократичні і тоталітарні орієнтації української молоді», «Разом ми сила», «Скарби українського слова», «Фундаментальні українські цінності»); *прес-конференціями* («Українські герої в історично-культурному вимірі», «Поширені фейки в історії України»); *педагогічним кейсом* («Секрети досвідченого вчителя: «Як зробити свій предмет цікавим»», «Педагогічна творчість разом з дітьми», «Педагогічна стратегія і тактика»); волонтерською діяльністю («Створюємо креативний простір університету», «Нашим захисникам»); *науковими студіями* («Український патріотизм як історико-політичний феномен», «Етнопсихологія у міжкультурній комунікації»).

Використання дискусійних методів підтвердило свою ефективність у

процесі роботи, оскільки сприяло відкритому діалогу, відвертому обговоренню різних питань. Важливим аспектом участі у дискусіях було формування культури дискутування у майбутніх учителів, уміння формулювати власні думки, користуватися аргументами, слухати і чути як однодумців, так і опонентів, працювати над пошуком проблеми. У поза аудиторній діяльності дискусія розгорталася у декілька етапів. Так, на першому етапі здійснювалась актуалізація проблеми та зацікавлення усіх учасників предметом розмови, на другому – розкриття проблеми через її обговорення, виявлення тенденцій, пошук компромісу чи рішення, на третьому – підбиття підсумків. За відгуками майбутніх учителів, дискусії відіграли важливу роль у їхньому становленні, оскільки вчили працювати у команді на спільний результат, згуртовували довкола спільної задачі та пошуку шляхів її вирішення. Майбутні учителі долучались до таких видів дискусій як:

- *«брейнсторм»*, як метод групової дискусії проводився з метою активізації майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі у процесі освітньої і виховної діяльності у виявленні нових ідей, рішень, варіантів розв'язань педагогічної проблеми;
- *навчальна дискусія* використовувалася нами у ході аудиторної роботи з метою формування професійних компетентностей майбутніх учителів, розвитку у них діалектичного мислення і вимагала чіткого планування та дотримання усіх етапів розгортання дискусії, аналізу результатів, що вимагало від викладача високого рівня методологічної і методичної грамотності;
- *лімітована дискусія* здійснювалася у групах з 5-6 чоловік, як правило була обмеженою у часі до 10-15 хвилин та використовувалася з метою активізації майбутніх учителів. У ході експериментальної роботи нами були проведені такі лімітовані дискусії як: «Толерантність як ціннісна основа спілкування», «Духовна і матеріальна спадщина українського народу», «Українські мігранти», «Національна гордість і пиха», «Демократичні і тоталітарні

орієнтації української молоді»;

- *дискусія деліберації* є важливим чинником демократизації освітнього середовища закладу вищої освіти, оскільки в ній основний акцент робиться не на аргументах, а на емпатійному слуханні та представленні своєї позиції, пошуку компромісу, врахуванні думки опонентів. Нами були проведені дискусії деліберації з таких тем: «Електронне голосування», «Уніфікація чи різноманіття?», «Виклики дистанційного навчання»;

- *конференційна дискусія*, використовувалась з метою обговорення результатів наукової і дослідницької роботи. Така дискусія характеризує академічний простір закладу вищої освіти і потребує ретельної підготовки з представлення результатів власного дослідження, обговорення та дискутування наукових проблем. Як правило такі дискусії проводилися спочатку у секціях, а потім при підведенні підсумків. Було проведено конференційні дискусії зі студентами-випускниками з проблем: «Українська історія та нерозв'язані питання», «Національна гідність та репресії» показали добре розуміння ними значущості історії та суспільно-соціальних процесів у формуванні національної ідентичності молоді;

- *«круглий стіл»*, мав перевагу у тому, що об'єднував перш за все однодумців, які обговорювали проблему з різних точок зору. Така форма роботи посилювала партнерську взаємодію, консолідувала студентів і викладачів задля вирішення проблеми, сприяла виробленню спільної позиції. Важливу роль в організації «круглого столу» відігравала його підготовка та організація, визначення кола питань, складання програми, ознайомлення з науковими джерелами та практичним досвідом з проблеми.

Так, при проведенні «круглого столу» «Визначні постаті українського державотворення» зі студентами третього та четвертого курсів Історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова запрошувались науковці з Інституту історії, Українського інституту національної пам'яті тощо, які долучилися до дискусії. Високу оцінку науковців і викладачів отримала презентація студентів четвертого курсу «Використання матеріалів архівів у

ході педагогічної практики», де вони продемонстрували власну методику використання архівних матеріалів у професійній діяльності закладу загальної середньої освіти.

Проведені у ході формувального експерименту «круглі столи» «Етнокультурні архетипи та національна ідентичність учнівської молоді», «Фундаментальні цінності української культури», «Громадянська компетентність сучасного педагога» проявили інтерес майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до питань національної ідентичності молоді, громадянської освіти і виховання та використання різноманітних сучасних методик і технологій, у тому числі і дискусійних, здатних забезпечити якість освітнього процесу. Сформульовані при підведенні підсумків «круглого столу» рекомендації були практико орієнтованими, тобто такими, що мали вплив на формування професійного досвіду майбутніх учителів і могли використовуватися ними у майбутній педагогічній діяльності, оскільки стосувалися сучасних наукових підходів до виховання дітей, з урахуванням сучасних тенденцій і викликів.

У підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв значна увага приділялася використанню інтерактивних методів, таких як: етичні бесіди, діалог, полілог, читання та обговорення історичних творів, аналітичних, архівних джерел, які би спонукали до педагогічної діяльності.

Позитивно позначилися на рівні підготовки майбутніх учителів та їхній мотивації до професійної діяльності етичні бесіди. У ході етичних бесід обговорювалися проблеми, які хвилювали майбутніх учителів, зокрема, «Якими є українці? Якими ми бачимо самі себе і якими нас бачать інші етноси і народи?», «Як навчитися поважати себе і відстоювати свою людську і національну гідність?», «Який внесок у популяризацію українства належить українській діаспорі?», «Чим ми можемо пишатися?» «Які уроки історії нам слід врахувати, щоб рухатися уперед?». Інтерес до зазначених питань майбутні учителі пояснили тим, що такими питаннями цікавляться учні

ліцеїв і для них важливо також бути компетентними у своїх відповідях. Так, в одній з етичних бесід «Громадянський обов'язок і відповідальність» куратор групи звертав увагу на те, що такі моральні якості як обов'язок і відповідальність є важливими суспільними і особистісними цінностями, що визначають дієве ставлення до себе, інших людей, Батьківщини, педагогічної професії. Майбутні учителі з'ясували сутність та специфіку таких етичних категорій, як обов'язок і відповідальність, їх прояви у професійному житті, громадській активній позиції. Результатом проведення етичних бесід стала участь у волонтерській діяльності і благодійних акціях: «Дзвони пам'яті», «Лист солдату», «Зерна правди», «Запали свічку пам'яті».

Схвалення отримала проведена нами дискусія деліберації на тему «Чи обов'язково брати участь у виборах?», в ході якої обговорювалося питання вільних і демократичних виборів, можливості представницького врядування, активність виборців і значення їхнього вибору для країни.

Вивчення інфографіки показало, що значна частина виборців як в Україні, так і в інших країнах з різних причин відмовляється від волевиявлення. Емпатійна дискусія показала, що більше всього майбутніх учителів хвилюють наслідки громадянської пасивності сучасної молоді. На їхню думку, така поведінка свідчить про не сформованість громадянської позиції, переконань, відповідальності, розмитість національної ідентичності, тощо. Така поведінка може сприяти приведенню до влади людей далеких від національних інтересів, тих, кого проштовхують інші зацікавлені держави, які опираються на активну меншість. Водночас, контраргументом було визначено те, що високий відсоток волевиявлення може також свідчити не про відповідальність, а тиск і зобов'язання голосувати за конкретного кандидата у тоталітарних країнах. Аналіз різних точок зору переконав майбутніх учителів, що висока активність у виборах може бути зумовленою різними причинами. А отже, перевага має надаватися саме демократичним механізмам стимулювання громадянської активності, до яких належить просвітницька та виховна діяльність. Сформованість національної

ідентичності у шкільному віці допоможе молодим людям у самостійному житті ухвалювати важливі рішення і бути відповідальними громадянами України.

Масові форми охоплювали широкий загаль студентів одного чи декількох курсів, що було доцільним при підведенні підсумків певного виду виховної діяльності. Масові форми роботи якнайкраще презентували здобутки майбутніх учителів, а також результати наукової, практичної чи творчої діяльності. Серед масових форм найбільш ефективними були *конференції* («Формування національної ідентичності: проблеми, тенденції, перспективи»), *проекти* («Культурні столиці України», «СИЛА: єднання через спільні дії молоді»); *конкурси, змагання* («Історія твого міста», «Свобода як відповідальність», «Козацькі забави»); *виставки* («Українська душа у вишиванці», «Історія в фотографіях»), *свята* («Україна єдина», «Нескоренні», «Свято української пісні», «День Соборності України», День історика, що сприяли засвоєнню базових цінностей національної ідентичності, «На Андрія», «Святвечір», «Рідзвяне свято», «Івана Купала» тощо.

Так, «Свято української пісні», за участю студентського колективу історичного факультету «Золоте перевесло», передбачало виконання як народних, так і сучасних українських пісень та їх інсценізації, що допомогло розкрити зміст і емоційне тло пісенних творів, показати глибинні духовні і моральні сенси, цінності, традиційні образи і їх значення.

Проведення свята «Україна єдина» для майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі мало на меті формування національної консолідації, формування ціннісного ставлення до України, формування патріотичних якостей. У цьому плані важливими були виступи гостей історичного факультету, політичних, громадських діячів, захисників України, представників етноменшин, письменників, кожен з яких у своєму виступі підкреслював значущість спільних зусиль, національної консолідації задля відстоювання державного суверенітету, територіальної цілісності, об'єднання

зусиль заради розбудови громадянського суспільства в Україні. Студенти також прозвітували про свої громадянські ініціативи, участь у різних проектах та волонтерській діяльності. Важливим блоком свята був концерт, де майбутні учителі представили літературно-музичну композицію «Листи з минулого у сьогодення», в якій прозвучали уривки творів Б. Лепкого, Л. Костенко, В. Симоненка, Л. Українки, Т. Шевченка та інших, а також українські патріотичні пісні.

Виставка «Українська душа у вишиванці» проявила інтерес майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до вишиванки у контексті культури українського народу, його сакральної символіки. В умовах війни з РФ та боротьби за власну національну ідентичність українська вишиванка є візитівкою і брендом українського народу, що свідчить про давню історію та автентичність. Українська вишиванка стала символом, що вирізняє з-поміж інших та консолідує українську націю у минулому, теперішньому і майбутньому.

В рамках виставки було проведено майстер-клас на тему «Сакральні символи української вишивки», де майбутні учителі предметів суспільствознавчих дисциплін мали змогу порівняти різні техніки української вишивки, скласти мапу вишиванки України, а також глибше ознайомились з історією виникнення та сакральними символами української вишивки, навчитися читати символи і підбирати власні символи-характеристики. Захід мотивував майбутніх учителів до вивчення української національної культури та її популяризацію.

У процесі дослідно-експериментальної роботи свою ефективність довів спецкурс «Україна у європейських студіях» (14 годин). Завданням спецкурсу було ознайомлення студентів з українськими студіями у Європі, програмами та закладами вищої освіти, які зацікавлені у вивченні української історії і культури, розвиток навичок аналітичної, пошукової і дослідницької роботи, виховання моральних, соціальних, громадянських якостей і професійних компетентностей.

Засадничими були особистісно зорієнтований та компетентнісний наукові підходи щодо реалізації спецкурсу, проблемна подача матеріалу, зорієнтованість на потреби і перспективи майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі, зв'язок з життям, мотивування до професійної діяльності і саморозвитку.

За вимогами освітньо-професійної програми майбутні учителі предметів суспільствознавчої галузі отримували уявлення та знання:

- про створення етапи розвитку ЄС;
- про історію взаємин незалежної України з країнами ЄС;
- презентація культурних здобутків України на теренах ЄС та її внесок у скарбницю світової цивілізації;
- про створення позитивного іміджу України в очах європейської громадськості;
- шляхи протистояння російській пропаганді та інформаційним фейкам на території Євросоюзу.

Також студенти вчилися працювати з науковими, архівними, історичними джерелами; аналізувати явища і процеси суспільного життя, виявляти пріоритетні і другорядні завдання; цікавитися досвідом вивчення української історії, культури, мови у європейських університетах; узагальнювати та систематизувати інформацію та використовувати її у своїх дослідженнях, виявляти фейки, негативні стереотипи та протистояти їм, формулювати власні думки та презентувати досягнення і здобутки України у своїй майбутній роботі.

Робота спецкурсу будувалася таким чином, щоби залучити усіх студентів (майбутніх учителів) до творчого процесу, спонукати до самостійних розвідок, професійного розвитку на основі стійкого інтересу до питань національної культури, історії, національної ідентичності як ключових у формуванні свідомості і самосвідомості активних громадян.

Інтерес до проблеми українських студій в країнах Євросоюзу викликали лекція-презентація «Україна на європейських наукових форумах»,

лекція-дискусія «Аналіз тенденцій суспільних процесів в Україні провідними європейськими інститутами», дуальна лекція-інтерактив «Сучасна методологія україністики та модерні дослідницькі практики» та семінари-практикуми «Участь української молоді у європейській грантах», «Стажування студентської молоді у європейських університетах: перспективи професійного зростання».

Вивчення спецкурсу спонукало майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до розвитку власних професійних інтересів, пріоритетів, інноваційного підходу до вивчення суспільствознавчих предметів, які вони зможуть втілювати у своїй професійній діяльності. Підсумкова бесіда показала, що спецкурс допоміг студентам краще зрозуміти взаємозв'язки, які існують між Україною і європейськими країнами (65,7%), побачити великі можливості і перспективи презентування Україною своїх досягнень (55,9%), необхідності відкриття українознавчих кафедр при європейських університетах, як крок до піднесення престижу української культури і історії (37,8%), створення можливостей для тісної співпраці українських і європейських університетів (26,9%), розвінчування міфів і негативних стереотипів щодо України.

Також значна робота з підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі проводилася через залучення до роботи у проблемній групі «Проблеми змісту шкільного суспільствознавства», де створювалися умови для формування професійних компетентностей. Зазначена проблемна група об'єднувала талановитих студентів, які мали бажання долучитися до науково-дослідницької діяльності. До переваг роботи у проблемній групі можна віднести індивідуальну роботу з майбутніми учителями предметів суспільствознавчої галузі, зорієнтованість на їхні зацікавлення та інтереси. У ході роботи проблемної групи майбутні учителі обговорювали такі проблеми як «Роль суспільствознавства у вихованні відповідальних громадян», «Особливості організації дистанційного вивчення суспільствознавства у закладах загальної середньої освіти», «Питання

свободи у демократичному суспільстві», «Соціальні і громадянські ролі особистості в підручниках із суспільствознавства». Особливістю роботи в проблемній групі було залучення студентів до наукової і дослідної роботи. Майбутні вчителі предметів суспільствознавчої галузі вчилися планувати своє дослідження, визначати його етапи, узагальнювати результати дослідження та оприлюднювати їх на студентських конференціях, а також готувати статті до публікацій у наукових збірниках, що потребувало розвитку відповідних умінь і навичок. Зокрема, студентами проводилися наступні дослідження «Громадянські ініціативи шкільної молоді», «Ідеї демократизму у курсі «Громадянської освіти», «Розв'язання міжетнічних конфліктів у шкільних підручниках суспільствознавчої галузі», «Роль громади у сучасному суспільстві», тощо

Важливою складовою акмеологічного середовища НПУ імені М.П. Драгоманова була діяльність навчального центру «Слов'янський світ», де проводилися наукові студії з проблем походження українського народу, боротьби за незалежність, Голодомору, ролі персоналій у становленні і розвитку українського суспільства, феномену українського патріотизму, героїзму із залученням аспірантів та докторантів.

Важливим аспектом громадського життя закладу вищої освіти є участь майбутніх учителів у самоврядуванні, що закріплено у статуті університету. Студентське самоврядування є важливим чинником демократизації освітнього простору університету, спрямованого на забезпечення прав і свобод майбутніх учителів в управлінні закладу. Участь у студентському самоврядуванні ми розглядали як самостійну громадську діяльність у тісній взаємодії з ректоратом та деканатом з метою управління вищим навчальним закладом через реалізацію прав, обов'язків та ініціатив, спрямованих на розвиток сутнісних сил, моральних і професійних якостей. Студентське самоврядування здійснювалося на усіх ланках: групи, курсу, факультету, гуртожитку, університету. Майбутні вчителі предметів суспільствознавчої галузі залучалися до роботи у студентському парламенті, старостаті,

студентській раді, студентській профспілковій організації, брали активну участь у житті закладу вищої освіти. Майбутні учителі відмітили, що участь у студентському самоврядуванні мала позитивний вплив на їхнє життя, оскільки вони навчилися відповідальності (65,8%), були вмотивованими до такої діяльності (54,9%), розвинули лідерські якості (45,1%), позбулися комплексів (32,4%), навчилися брати на себе зобов'язання і виконувати їх (29,5%), допомагати іншим (23,5%), оцінювати перспективи і ризики (19,9%), тримати слово (14,7%), краще комунікувати з викладачами (7,9%), розраховувати свій час (6,5%), розв'язувати свої і чужі проблеми (2,5%), тощо.

Підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв також здійснювалось в гуртках, які об'єднували студентів за їх інтересами. Так, на базі НПУ імені М.П.Драгоманова студенти брали участь у різних гуртках (наукових, етнографічних, краєзнавчих, фольклорних), що дозволило їм ґрунтовно вивчати проблеми, які вони досліджували під керівництвом викладачів. Отримані результати апробувалися на різного рівня конференціях, семінарах, при написанні наукових робіт (рефератів, курсових, бакалаврських, магістерських).

У секції «Краєзнавство» майбутні учителі суспільствознавчої галузі увага приділялася вивченню краєзнавчого матеріалу, навичкам його систематизації та описання, підготовці і проведенню краєзнавчих експедицій.

Свої напрацювання майбутні учителі охоче використовували у педагогічній практиці.

Таким чином, впроваджена нами система позааудиторної роботи з підготовки майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв будувалась відповідно до специфіки майбутньої професійної діяльності, що визначило зміст та вибір доцільних форм, методів і засобів виховної роботи у закладах вищої освіти.

3.5. Узагальнення результатів експерименту.

Дослідна робота проводилася згідно програми і методики затверджених на засіданнях кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, що передбачала проведення експериментальної роботи у закладах вищої освіти та необхідної наукової і методичної допомоги науково-педагогічним працівникам і студентам.

Відповідно до мети і завдань дослідно-експериментальної роботи були проведені контрольні виміри на заключному етапі, аналогічні до тих, що проводилися на констатувальному етапі експерименту. Застосовані нами методи статистичного і математичного обчислювання результатів контрольних зрізів, їх аналіз та оцінка ефективності апарату, процедур дослідження, дозволили виявити динаміку змін у рівнях підготовленості майбутніх учителів до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Виявлення доцільності впроваджених педагогічних умов підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв, застосування комплексу форм і методів роботи здійснювалося на основі порівняльного аналізу результатів контрольних та експериментальних груп. Впроваджена система освітньої і виховної діяльності в експериментальних групах закладів вищої освіти була спрямована на підготовку майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності з урахуванням сучасних тенденцій, викликів, а також запитів сучасної освіти, що забезпечило позитивні зміни у рівнях підготовленості майбутніх учителів до професійної діяльності.

Результати експериментального дослідження довели обґрунтованість та ефективність впроваджених педагогічних умов підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв, що позитивно позначились на розвитку

особистісної і професійної сфери майбутнього учителя, виробленню відповідних моральних і національних цінностей у молоді, забезпечили зв'язок з реальним життям. У ході дослідження було підтверджено стійкість виявлених позитивних зрушень у підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв експериментальних груп.

З метою виявлення динаміки рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв були проведенні повторні відповідні діагностичні процедури, що включали бесіди, опитування, анкетування, інтерв'ювання, дискусії, педагогічне спостереження, тощо. Виміри здійснювалися на основі визначених нами раніше критеріїв та показників підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

В оцінці ефективності підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв опирались на їхні уявлення, судження, знання у розумінні сутності національної ідентичності, моральних цінностей, ціннісного ставлення до себе, до інших людей, до Батьківщини, мови, національної культури їх стійкість, вмотивованість до професійної діяльності, зв'язок з реальною поведінкою.

З майбутніми учителями суспільствознавчих дисциплін була проведена бесіда, яка ставила за мету виявити, як вони розуміють поняття «національна ідентичність». Результати показали, що ґрунтовні відповіді в експериментальних групах дали 28,6 %, правильні, але не досить розгорнуті відповіді – 56,4 %, розкривають один з аспектів поняття – 11,9 %, не чіткі відповіді або фрагментарні – 3,1%.

Порівняно з експериментальною групою, результати контрольної групи поступалися, бо лише 14,9% змогли дати ґрунтовну відповідь, 66,7% – правильні неповні відповіді, 13,5% – фрагментарні відповіді, 4,9% – розмиті

або правильні відповіді. Водночас, певну незначну позитивну динаміку у розумінні ключового поняття порівняно з початком експерименту можна пояснити результатами навчання у закладі вищої освіти, засвоєнні загальних знань, які отримують майбутні учителі у процесі вивчення дисциплін суспільствознавчої галузі.

Участь майбутніх учителів у дискусії «Національні цінності у життєдіяльності сучасної молоді» показала, що майбутні учителі експериментальних груп добре усвідомлюють значущість національної ідентичності, національних цінностей й орієнтуються на них у своїй поведінці, що є показником громадянської і соціальної зрілості особистості. Обговорюючи проблему національних цінностей та їх роль у житті сучасної молоді, майбутні учителі предметів суспільствознавчої галузі звернули увагу на те, що сьогодні такі цінності визначають громадянську відповідальність і громадянську активність молоді, її прагнення відстоювати національні інтереси на різних рівнях. Також майбутні вчителі відмітили, зорієнтованість сучасної молоді на демократичні цінності і несприйняття тоталітарних ідей, необхідності протистояти негативним проявам суспільного життя, якими є корумпованість, політична інфантильність, розмитість національної ідентичності, несформованість національної ідеї, інтолерантність є причиною викривлень, меншовартісності, еміграції репродуктивного населення. Попри ряд негативних явищ майбутні учителі предметів суспільствознавчої галузі вбачають свою місію у вихованні майбутніх громадян України, які би хотіли жити і розбудовувати Україну. Також майбутні вчителі звернули увагу і на те, що такі моральні цінності як патріотизм, національна солідарність, толерантність є надзвичайно важливими у житті українського народу залишаються і досі поза увагою багатьох педагогів.

Дискусія показала інтерес хлопців і дівчат до суспільного життя в країні, де хлопці більше акцентували увагу на стратегіях виходу із кризових ситуацій, укріпленні боєздатності української армії (56,9%), тоді як дівчата апелювали до питань соціального захисту населення, відстоювання інтересів

громадян України поза межами країни (62,7%), однаково важливою для хлопців і дівчат є національна солідарність, як умова виживання України у її протиборстві із зовнішнім агресором, де хлопці переважно обґрунтовували необхідність виховання патріотизму у дітей шкільного віку (47,2%), а дівчат – наполягали на пріоритеті національної гідності і визнання України у світі (34,6%).

З точки зору студентів, рівень вихованості таких цінностей, як патріотизм, національна солідарність, толерантність є ознакою громадянської і моральної зрілості особистості (24,9%), розвиненої національної самосвідомості (17,6%), сформованістю громадянських потреб і запитів (12,8%), усвідомлення свого професійного покликання (11,6%), свідомого життєвого вибору (8,5%), толерантного ставлення до інших (7,8%), відповідального ставлення до себе, до професії (6,9%), усвідомлення себе творцем власного життя (5,7%), прагнення змінити Україну на краще (4,2%).

Національні цінності є важливими для переважної кількості майбутніх учителів експериментальних груп (62,5%) і лише для 15,2% - в контрольних групах.

Експеримент показав, розширення кола знань та уявлень у майбутніх учителів про задачі, які стоять перед сучасним учителем суспільствознавчих дисциплін, професійну культуру, чому сприяла уся система освітньої роботи у закладах вищої освіти. Майбутні учителі предметів суспільствознавчих дисциплін відмітили вплив на формування їхнього світогляду і переконань завдяки вивченню навчальних курсів, проходженню педагогічної практики, залученості до вивчення спецкурсу «Україна у європейських студіях», позааудиторній роботі, участі в проблемних групах, гуртках, органах студентського самоврядування, що допомогло їм виробити моральні цінності, на які вони орієнтуються у своїй поведінці та професійній діяльності. Оцінка майбутніми учителями використання духовної спадщини українського народу, архівних та історичних матеріалів наводиться у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Використання майбутніми учителями у практичній діяльності духовної спадщини українського народу, архівних та історичних матеріалів (%)

№	Назва	Початок експерименту	Кінець експерименту
1	Використовують у різних сферах життєдіяльності	9,2	21,6
2	При підготовці до занять	13,5	11,5
3	Для професійного саморозвитку		10,8
4	У соцмережах	24,1	10,8
5	В особистому спілкуванні	0,5	9,5
6	При розробці методичного чи навчального матеріалу	0,5	9,5
7	З метою самовиховання		4,5
8	У якості мотиваторів		4,5
9	Для підтвердження своїх ідей, поглядів, переконань		5,4
10	З метою зацікавлення учнів, колег, однодумців	5,7	5,4
11	З метою аналізу та порівняння	4,5	4,5
12	Як ілюстрацію	5,7	1,5
13	Час від часу	16,6	0,5
14	Рідко	19,2	
15	Не відповіли	0,5	
	Усього:	100	100

Дані таблиці переконують, що відбулися позитивні зміни в експериментальних групах, де майбутні учителі предметів суспільствознавчої галузі значно розширили сферу застосування духовної спадщини українського народу, архівних та історичних матеріалів з метою формування національної ідентичності учнів ліцеїв. Тоді як у контрольних групах такі матеріали використовуються рідко або спонтанно. Наприклад, у соціальних мережах, за умови, зацікавлення уже розміщеним матеріалом та його репостом у своєму акаунті, що свідчить про пасивну позицію майбутніх учителів контрольних груп та більш усвідомлену і відповідальну майбутніх учителів

експериментальних груп.

Формувальний етап експерименту підтвердив дієвість суспільствознавчих дисциплін у підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв. Ефективність засвоєння суспільствознавчих дисциплін «Людина і цивілізація», «Громадянська освіта», «Основи демократії», «Теорія та методика навчання суспільно-політичних дисциплін», «Біосоціогенез», «Інформаційні технології в суспільствознавстві» в експериментальних групах була обумовлена акцентами на майбутній діяльності педагога, можливостями застосування здобутих професійних компетентностей у педагогічній діяльності, спрямованій на формування національної ідентичності учнів ліцеїв, тоді як в контрольних групах студенти часто не могли пов'язати отримані на заняттях теоретичні знання з майбутньою практичною діяльністю.

На думку студентів вивчення зазначених дисциплін дало змогу отримати важливу інформацію про сучасне суспільство (26,3%), основи громадянськості і демократизму (10,4%), зв'язок суспільствознавчих дисциплін із сучасним життям та вихованням дітей (14,7%), національні та моральні цінності українців (10,6%), сприяло оволодінню інформаційно-комунікативними технологіями (9,5%), навичкам роботи з архівними та історичними джерелами (6,4%), протистоянню інформаційним маніпулятивним впливам (6,4%), сприяло формуванню професійної компетентності (5,7%).

Оволодіння педагогічними навичками, здійснювалося під час вивчення навчальних курсів «Педагогіка», «Українська мова», спецкурсу «Україна у європейських студіях», проблемної групи «Проблеми змісту шкільного суспільствознавства».

Безумовно вивчення обов'язкових дисциплін відіграло провідну роль у розширенні базових знань і уявлень майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі, а інтерес до громадського і суспільного життя

сприяв тому, що майбутні учителі експериментальних груп виявили усвідомлене бажання розширити свій суспільствознавчий тезаурус та активно застосовувати його у житті, у громадянській і соціальній діяльності, власному професійному розвитку. Значний вплив на підготовку майбутніх учителів предметів суспільствознавчих дисциплін до формування національної ідентичності учнів ліцеїв мала спеціально організована позааудиторна робота, у ході якої відпрацьовувалися важливі для майбутньої професійної діяльності уміння і навички, як здатність до розв'язання різних нестандартних завдань, дотримання слова, культура дискутування, відповідальність за прийняті рішення, повага до гідності і свободи інших людей, усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків своїх дій.

Майбутні учителі експериментальних груп оволоділи методикою формування національної ідентичності учнів ліцеїв та різноманітними практичними засобами, які вони використовуватимуть у своїй майбутній педагогічній професійній діяльності.

Аналіз результатів проведених контрольних зрізів дав змогу визначити динаміку рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчих дисциплін до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками когнітивного, емоційно-ціннісного і діяльнісно-практичного критеріїв.

Виявлення змін за когнітивним критерієм на контрольному етапі дослідження здійснювався за допомогою методів опитування, бесід, як індивідуальних, так і групових, дискусії, виконання творчих завдань, де ставилися запитання щодо національної гідності, патріотизму, національної солідарності, а також професійних знань, уявлень, суджень що стосувалися формування національної ідентичності учнів ліцеїв. Порівняння відповідей майбутніх учителів контрольних і експериментальних груп показало, що останні краще розкривають сутність національної ідентичності та базових моральних цінностей, використовують зважені аргументи, мають стійкі моральні переконання.

Розподіл майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі за рівнями підготовленості до формування національної ідентичності учнів ліцеїв відповідно до показників когнітивного критерію наводиться у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

**Рівні підготовленості майбутніх учителів предметів
суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності
учнів ліцеїв за показниками когнітивного критерію**

Рівні	Контрольна група				Експериментальна група			
	Початок експерименту		Кінець експерименту		Початок експерименту		Кінець експерименту	
	К-сть	(%)	К-сть	(%)	К-сть	(%)	К-сть	(%)
Високий	26	13,2	27	13,7	27	13,4	45	22,4
Середній	130	66,0	131	66,5	131	65,2	139	69,2
Низький	41	20,8	39	19,8	43	21,4	17	8,4
Всього:	197	100	197	100	201	100	201	100

З наведених у таблиці 3.2 даних видно, що у контрольних групах порівняно з початком експерименту спостерігаються незначні позитивні зміни, які можна пояснити замученістю майбутніх учителів до освітнього процесу закладу вищої освіти, вивченням навчальних курсів суспільствознавчого спрямування. Однак, відсутність систематичної роботи, відповідних педагогічних умов не дозволили досягти кращих результатів. Тоді як, в експериментальній групі спостерігається позитивна динаміка з високим та середнім рівнем та відповідно, зменшення груп майбутніх учителів з низьким рівнем знань.

Для оцінки достовірності різниці у рівнях підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками когнітивного критерію між

експериментальною та контрольною групами використовуємо критерій Пірсона, який був обраний нами для обробки даних, що дозволяє порівняти емпіричний розподіл рівнів підготовленості студентів з теоретичним – рівномірним. Вибір цього критерію зумовлений також значним обсягом вибірки контрольних та експериментальних груп (201 та 197 студентів відповідно), що значно підвищує точність критерію Пірсона.

Спочатку обчислювався критерій Пірсона щодо розподілу рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками когнітивного критерію контрольних та експериментальних груп на початку експерименту.

З цією метою була сформульована гіпотеза:

H_0 : Розподіли рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками когнітивного критерію у контрольних та експериментальних групах на початку експерименту не відрізняються між собою.

H_1 : Розподіли рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками когнітивного критерію у контрольних та експериментальних групах на початку експерименту відрізняються між собою.

Наступним етапом було визначення теоретичної частоти ($f_{\text{теор}}$). Це зумовлено тим, що кількісний розподіл за рівнями підготовленості студентів є нерівномірним. Нам необхідно було визначити пропорцію розподілу. З цією метою кількість студентів контрольних груп ділилася на загальну кількість учасників експерименту. Аналогічно обчислювалася частка розподілу для експериментальних груп.

У нашому випадку частка для контрольних груп становить:

$$\frac{197}{398} = 0,49$$

Для експериментальних груп відповідно:

$$\frac{201}{398} = 0,51$$

Після чого ми обчислили теоретичні частоти для усіх рівнів на початку експерименту:

$$fA_{теор} = 53 \cdot 0,49 = 25,97$$

$$fB_{теор} = 53 \cdot 0,51 = 27,03$$

$$fB_{теор} = 261 \cdot 0,49 = 127,89$$

$$fГ_{теор} = 261 \cdot 0,51 = 133,11$$

$$fД_{теор} = 84 \cdot 0,49 = 41,16$$

$$fE_{теор} = 84 \cdot 0,51 = 42,84$$

Отримані дані порівнювалися з теоретичними частотами всіма емпіричними частотами, тобто частоти розподілу учасників контрольних та експериментальних груп за рівнями підготовленості. У таблиці 3.3 наводимо необхідні обчислення.

Слід зазначити, що сума різниці між емпіричною та теоретичною частотами повинна дорівнювати 0. Якщо ця рівність не виконується, це означає, що у обчисленні частот або різниці допущена помилка. Необхідно її знайти та виправити, перш ніж переходити до наступних обчислень.

Для того, щоб встановити критичні значення χ^2 , нам потрібно було визначити число ступенів свободи ν за формулою:

$$\nu = (k - 1)(c - 1)$$

де k – кількість розрядів,

c – кількість розподілів, що порівнюються.

У нашому випадку число ступенів свободи дорівнює:

$$\nu = (4-1)(2-1) = 3.$$

На основі таблиці критичних значень критерію χ^2 (Додаток Е) визначаємо, що $\chi^2_{\text{крит}} = 7,815$ ($p \leq 0,05$) і $\chi^2_{\text{крит}} = 11,345$ ($p \leq 0,01$).

Таблиця 3.3.

Розрахунок критерію $\chi^2_{\text{емп}}$ під час порівняння емпіричного розподілу рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками когнітивного критерію контрольних та експериментальних груп на початку експерименту

Комірки таблиці частот	Емпірична частота f_{ej}	Теоретична частота f_T	$(f_{ej} - f_T)$	$(f_{ej} - f_T)^2$	$(f_{ej} - f_T)^2 / f_T$
А	26	25,97	0,03	0,0009	0,0001
Б	27	27,03	- 0,03	0,0009	0,0001
В	130	127,89	2,11	4,4521	0,0348
Г	131	133,11	- 2, 11	4,4521	0,0334
Д	41	41,16	- 0,16	0,0256	0,0006
Е	43	42,84	0,16	0,0256	0,0006
Всього:	398		0		0,0696

Оскільки $\chi^2_{\text{емп}} < \chi^2_{\text{крит}}$ ($0,0696 < 7,815$ ($p \leq 0,05$) і $0,0696 < 11,345$ ($p \leq 0,01$), то гіпотеза H_1 відхиляється, а гіпотеза H_0 приймається. Отже, розподіли рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками когнітивного критерію у контрольних та експериментальних групах на початку експерименту не відрізняються між собою.

Аналогічно обчислюємо критерій Пірсона щодо розподілу рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками когнітивного критерію у контрольних та експериментальних групах в кінці експерименту.

Для цього сформулюємо гіпотези:

H_0 : Розподіли рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками когнітивного критерію у контрольних та експериментальних групах в кінці експерименту не відрізняються між собою.

H_1 : Розподіли рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками когнітивного критерію у контрольних та експериментальних групах в кінці експерименту відрізняються між собою.

Оскільки кількість учасників експерименту не змінювалася, то частка розподілу для контрольних та експериментальних груп є однаковою як до початку експерименту, так і по його завершенню.

Тепер ми можемо обчислити теоретичні частоти для кожної комірки в кінці експерименту:

$$fA_{теор} = 72 \cdot 0,49 = 35,28$$

$$fB_{теор} = 72 \cdot 0,51 = 36,72$$

$$fB_{теор} = 270 \cdot 0,49 = 132,3$$

$$fГ_{теор} = 270 \cdot 0,51 = 137,7$$

$$fД_{теор} = 56 \cdot 0,49 = 27,44$$

$$fE_{теор} = 56 \cdot 0,51 = 28,56$$

Порівнюємо з даними теоретичними частотами всі емпіричні частоти. У таблиці 3.4 наводяться необхідні обчислення.

Таблиця 3.4.

Розрахунок критерію $\chi^2_{емп}$ з метою порівняння емпіричного розподілу рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за

**показниками когнітивного критерію контрольних та
експериментальних груп в кінці експерименту**

Комірки таблиці частот	Емпірична частота f_{ej}	Теоретична частота f_T	$(f_{ej} - f_T)$	$(f_{ej} - f_T)^2$	$(f_{ej} - f_T)^2 / f_T$
А	27	35,28	- 8,28	68,5584	1,9432
Б	45	36,72	8,28	68,5584	1,8671
В	131	132,3	- 1,3	1,69	0,0128
Г	139	137,7	1,3	1,69	0,0123
Д	39	27,44	11,56	133,6336	4,8700
Е	17	28,56	- 11,56	133,6336	4,6790
Всього:	398		0		13,3844

Оскільки $\chi^2_{\text{емп}} > \chi^2_{\text{крит}}$ ($13,3844 > 7,815$ ($p \leq 0,05$) і $13,3844 > 11,345$ ($p \leq 0,01$), то гіпотеза H_0 відхиляється, а гіпотеза H_1 приймається. Отже, розподіли рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками когнітивного критерію контрольних та експериментальних груп в кінці експерименту відрізняються між собою. Розбіжності між розподілами як для рівня значущості 0,01, так і для рівня значущості 0,05 є статично достовірними.

Отже, методами математичної статистики доведено достовірність підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності за показниками когнітивного критерію.

Результати формувального етапу експерименту показали зростання рівня мотивації майбутніх учителів до формування національної ідентичності учнів ліцеїв в експериментальних групах, тоді як у контрольних групах ці зміни були неістотними, що можна пояснити з одного боку мінливістю інтересів у юнацькому віці, а з іншого – невизначеністю життєвих планів. Найбільш вмотивованими були ті майбутні учителі експериментальних груп,

які брали активну участь у студентському самоврядуванні, волонтерській та позааудиторній діяльності виявляли більший інтерес до власної професійної підготовки до формування національної ідентичності учнів ліцеїв, ніж майбутні учителі контрольних груп, з якими така робота не проводилася. Контрольні зрізи показали, що майбутні учителів експериментальних груп керувалися переважно просоціальними, гуманістичними мотивами, тоді як частина майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі контрольних груп - конформістськими.

Слід відмітити, зростання кількість майбутніх учителів експериментальних груп порівняно з початком експерименту, які керувалися моральними мотивами порівняно з початком експерименту на 25,2% (було 11,9 %), професійні мотиви на 32,5% (було 20,4%), самоствердження на 18,5% (було 15,2 %), соціальні мотиви на 16,9% (було 36,8%), натомість зменшилися асиміляційні мотиви на 6,1% (було 9,3%), та егоцентричні на 2,5% (було 6,4%).

Таким чином, результати контрольних зрізів доводять, що рівень мотивації майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв зріс, тоді як в контрольних групах ці зміни залишилися неістотними.

Рівні підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за емоційно-ціннісним критерієм наводяться у таблиці 3.5.

Таблиця 3.5.

**Рівні підготовленості майбутніх учителів предметів
суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності за
показниками емоційно-ціннісного компонента (у %)**

Рівні	Контрольна група		Експериментальна група	
	Початок експерименту	Кінець експерименту	Початок експерименту	Кінець експерименту
	у	у	у	у

	К-сть	(%)	К-сть	(%)	К-сть	(%)	К-сть	(%)
Високий	25	12,7	23	11,6	24	11,9	41	20,4
Середній	128	64,9	126	64,0	130	64,7	143	71,1
Низький	44	22,4	48	24,4	47	23,4	17	8,5
Всього:	197	100	197	100	201	100	201	100

Отже, дані таблиці 3.5 свідчать про позитивні зрушення в емоційно-ціннісній сфері майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі експериментальних груп, де впроваджувалася педагогічні умови підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі, які забезпечили суттєве зростання кількості майбутніх учителів з високим і середнім рівнем та зменшення студентів з низьким рівнем підготовленості до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за емоційно-ціннісним критерієм, тоді як в контрольних групах спостерігалось погіршення, що пояснюється невмотивованістю майбутніх учителів до професійної діяльності, невизначеністю з місцем роботи чи зорієнтованістю на професійну самореалізацію в інших сферах.

Для оцінки достовірності різниці у рівнях підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі за показниками емоційно-ціннісного критерію між експериментальною та контрольною групами використовуємо критерій Пірсона.

Спочатку обчислювався критерій Пірсона щодо розподілу рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками емоційно-ціннісного критерію контрольних та експериментальних груп на початку експерименту.

З цією метою була сформульована гіпотеза:

H_0 : Розподіли рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів

ліцеїв за показниками емоційно-ціннісного критерію у контрольних та експериментальних групах на початку експерименту не відрізняються між собою.

H_1 : Розподіли рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками емоційно-ціннісного критерію у контрольних та експериментальних групах на початку експерименту відрізняються між собою.

Наступним етапом було визначення теоретичної частоти ($f_{\text{теор}}$). Це зумовлено тим, що кількісний розподіл за рівнями підготовленості студентів є нерівномірним. Нам необхідно було визначити пропорцію розподілу. З цією метою кількість студентів контрольних груп ділилася на загальну кількість учасників експерименту. Аналогічно обчислювалася частка розподілу для експериментальних груп.

Оскільки кількість учасників експерименту не змінювалася, то частка розподілу для контрольних та експериментальних груп є однаковою як до початку експерименту, так і по його завершенню.

Потім ми обчислили теоретичні частоти для усіх рівнів на початку експерименту:

$$fA_{\text{теор}} = 49 \cdot 0,49 = 24,01$$

$$fB_{\text{теор}} = 49 \cdot 0,51 = 24,99$$

$$fB_{\text{теор}} = 258 \cdot 0,49 = 126,42$$

$$f\Gamma_{\text{теор}} = 258 \cdot 0,51 = 131,58$$

$$fD_{\text{теор}} = 91 \cdot 0,49 = 44,59$$

$$fE_{\text{теор}} = 91 \cdot 0,51 = 46,41$$

Отримані дані порівнювалися з теоретичними частотами всіма емпіричними частотами, тобто частоти розподілу учасників контрольних та експериментальних груп за рівнями підготовленості. У таблиці 3.21 наводимо необхідні обчислення.

Слід зазначити, що сума різниці між емпіричною та теоретичною частотами повинна дорівнювати 0. Якщо ця рівність не виконується, це означає, що у обчисленні частот або різниці допущена помилка. Необхідно її знайти та виправити, перш ніж переходити до наступних обчислень.

На основі таблиці критичних значень критерію χ^2 (Додаток Е) визначаємо, що $\chi^2_{\text{крит}} = 7,815$ ($p \leq 0,05$) і $\chi^2_{\text{крит}} = 11,345$ ($p \leq 0,01$).

Таблиця 3.6.

Розрахунок критерію $\chi^2_{\text{емп}}$ під час порівняння емпіричного розподілу рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками емоційно-ціннісного критерію контрольних та експериментальних груп на початку експерименту

Комірки таблиці частот	Емпірична частота f_{ej}	Теоретична частота f_T	$(f_{ej} - f_T)$	$(f_{ej} - f_T)^2$	$(f_{ej} - f_T)^2 / f_T$
А	25	24,01	0,99	0,9801	0,0408
Б	24	24,99	– 0,99	0,9801	0,0392
В	128	126,42	1,58	2,4964	0,0197
Г	130	131,58	– 1,58	2,4964	0,0190
Д	44	44,59	– 0,59	0,3481	0,0078
Е	47	46,41	0,59	0,3481	0,0075
Всього:	398		0		0,1340

Оскільки $\chi^2_{\text{емп}} < \chi^2_{\text{крит}}$ ($0,1340 < 7,815$ ($p \leq 0,05$) і $0,1340 < 11,345$ ($p \leq 0,01$), то гіпотеза H_1 відхиляється, а гіпотеза H_0 приймається. Отже, розподіли рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками емоційно-ціннісного критерію у контрольних та експериментальних групах на початку експерименту не відрізняються між собою.

Аналогічно обчислюємо критерій Пірсона щодо розподілу рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками емоційно-ціннісного критерію у контрольних та експериментальних групах в кінці експерименту.

Для цього сформулюємо гіпотези:

H_0 : Розподіли рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками емоційно-ціннісного критерію у контрольних та експериментальних групах в кінці експерименту не відрізняються між собою.

H_1 : Розподіли рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками емоційно-ціннісного критерію у контрольних та експериментальних групах в кінці експерименту відрізняються між собою.

Тепер ми можемо обчислити теоретичні частоти для кожної комірки в кінці експерименту:

$$f_{A_{теор}} = 64 \cdot 0,49 = 31,36$$

$$f_{B_{теор}} = 64 \cdot 0,51 = 32,64$$

$$f_{B_{теор}} = 269 \cdot 0,49 = 131,81$$

$$f_{Г_{теор}} = 269 \cdot 0,51 = 137,19$$

$$f_{Д_{теор}} = 65 \cdot 0,49 = 31,85$$

$$f_{E_{теор}} = 65 \cdot 0,51 = 33,15$$

Порівнюємо з даними теоретичними частотами всі емпіричні частоти. У таблиці 3.7 наводяться необхідні обчислення.

Таблиця 3.7.

Розрахунок критерію $\chi^2_{\text{емп}}$ з метою порівняння емпіричного розподілу рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за

показниками емоційно-ціннісного критерію контрольних та експериментальних груп в кінці експерименту

Комірки таблиці частот	Емпірична частота f_{ej}	Теоретична частота f_T	$(f_{ej} - f_T)$	$(f_{ej} - f_T)^2$	$(f_{ej} - f_T)^2 / f_T$
А	23	31,36	- 8,36	69,8896	2,2286
Б	41	32,64	8,36	69,8896	2,1412
В	126	131,81	- 5,81	33,7561	0,2561
Г	143	137,19	5,81	33,7561	0,2461
Д	48	31,85	16,15	260,8225	8,1891
Е	17	33,15	- 16,15	260,8225	7,8679
Всього:	398		0		20,9290

Оскільки $\chi^2_{\text{емп}} > \chi^2_{\text{крит}}$ ($20,9290 > 7,815$ ($p \leq 0,05$) і $20,9290 > 11,345$ ($p \leq 0,01$), то гіпотеза H_0 відхиляється, а гіпотеза H_1 приймається. Отже, розподіли рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками емоційно-ціннісного критерію контрольних та експериментальних груп в кінці експерименту відрізняються між собою. Розбіжності між розподілами як для рівня значущості 0,01, так і для рівня значущості 0,05 є статично достовірними.

Отже, методами математичної статистики доведено достовірність ефективності підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками емоційно-ціннісного критерію.

Варто відмітити позитивний вплив проведеної роботи з майбутніми вчителями предметів суспільствознавчої галузі на їхню громадянську позицію та поведінку. Розрив у поведінці і знаннях на початку експерименту, стосувалася проявів національної ідентичності, базових цінностей. Контрольні зрізи по завершенню експерименту засвідчили ефективність проведеної роботи, дієвість акмеологічного середовища закладу вищої

освіти, що дозволило сформувати компетентності у майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі, розширити сферу діяльності у закладі вищої освіти і поза ним, збагатити способи взаємодії з учнями ліцеїв, сформувати професійні уміння і навички у практичній діяльності і педагогічній практиці. Партнерська взаємодія з науково-педагогічним складом, спряла набуттю професійних і громадянських умінь і навичок, необхідних для успішної професійної діяльності.

Розподіл майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі експериментальної і контрольної груп за рівнями підготовленості до формування національної ідентичності учнів ліцеїв відповідно до показників діяльнісно-практичного критерію наводиться у таблиці 3.8.

Таблиця 3. 8.

**Рівні підготовленості майбутніх учителів предметів
суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності
учнів ліцеїв експериментальної і контрольної груп за показниками
діяльнісно-практичного критерію (у %)**

Рівні	Контрольна група				Експериментальна група			
	Початок експерименту		Кінець експерименту		Початок експерименту		Кінець експерименту	
	К-сть	(%)	К-сть	(%)	К-сть	(%)	К-сть	(%)
Високий	20	10,2	22	11,2	21	10,4	39	19,4
Середній	132	67,0	126	64,0	134	66,7	143	71,2
Низький	45	22,8	49	24,8	46	22,9	19	9,4
Всього:	197	100	197	100	201	100	201	100

Дані таблиці 3.8 фіксують у майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі експериментальної групи значно вищі показники діяльнісно-практичного критерію підготовленості до формування національної ідентичності учнів ліцеїв порівняно з контрольною групою.

Різниця у відсотках в контрольних групах (стосовно високого рівня становила $11,2 - 10,2 = 1,0$; середнього $64,0 - 67,0 = -3,0$; низького $24,8 - 22,8 = 2,0$, а також в експериментальних групах (високий рівень $19,4 - 10,4 = 9,0$; середній $71,2 - 66,7 = 4,5$; низький $9,4 - 22,9 = -13,5$), що доводить ефективність впроваджених педагогічних умов (створення акмеологічного середовища у ЗВО, проведення різнопланової освітньої та виховної роботи з майбутніми учителями предметів суспільствознавчої галузі). Можна також відмітити і зростання показників високого рівня контрольної групи, однак відсутність систематичної роботи загалом негативно позначається на показниках середнього і низького рівня.

Для оцінки достовірності різниці у рівнях підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі за показниками діяльнісно-практичного критерію між експериментальною та контрольною групами використовуємо критерій Пірсона.

Спочатку обчислювався критерій Пірсона щодо розподілу рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками діяльнісно-практичного критерію контрольних та експериментальних груп на початку експерименту.

З цією метою була сформульована гіпотеза:

H_0 : Розподіли рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками діяльнісно-практичного критерію у контрольних та експериментальних групах на початку експерименту не відрізняються між собою.

H_1 : Розподіли рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками діяльнісно-практичного критерію у контрольних та експериментальних групах на початку експерименту відрізняються між собою.

Наступним етапом було визначення теоретичної частоти ($f_{\text{теор}}$). Це зумовлено тим, що кількісний розподіл за рівнями підготовленості студентів є нерівномірним. Нам необхідно було визначити пропорцію розподілу. З цією метою кількість студентів контрольних груп ділилася на загальну кількість учасників експерименту. Аналогічно обчислювалася частка розподілу для експериментальних груп.

Оскільки кількість учасників експерименту не змінювалася, то частка розподілу для контрольних та експериментальних груп є однаковою як до початку експерименту, так і по його завершенню.

Потім ми обчислили теоретичні частоти для усіх рівнів на початку експерименту:

$$fA_{\text{теор}} = 41 \cdot 0,49 = 20,09$$

$$fB_{\text{теор}} = 41 \cdot 0,51 = 20,91$$

$$fB_{\text{теор}} = 266 \cdot 0,49 = 130,34$$

$$fГ_{\text{теор}} = 266 \cdot 0,51 = 135,66$$

$$fД_{\text{теор}} = 91 \cdot 0,49 = 44,59$$

$$fE_{\text{теор}} = 91 \cdot 0,51 = 46,41$$

Отримані дані порівнювалися з теоретичними частотами всіма емпіричними частотами, тобто частоти розподілу учасників контрольних та експериментальних груп за рівнями підготовленості. У таблиці 3.24 наводимо необхідні обчислення.

Слід зазначити, що сума різниці між емпіричною та теоретичною частотами повинна дорівнювати 0. Якщо ця рівність не виконується, це означає, що у обчисленні частот або різниці допущена помилка. Необхідно її знайти та виправити, перш ніж переходити до наступних обчислень.

На основі таблиці критичних значень критерію χ^2 (Додаток Е) визначаємо, що $\chi^2_{\text{крит}} = 7,815$ ($p \leq 0,05$) і $\chi^2_{\text{крит}} = 11,345$ ($p \leq 0,01$).

Таблиця 3.9.

Розрахунок критерію $\chi^2_{\text{емп}}$ під час порівняння емпіричного розподілу рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками діяльнісно-практичного критерію контрольних та експериментальних груп на початку експерименту

Комірки таблиці частот	Емпірична частота f_{ej}	Теоретична частота f_T	$(f_{ej} - f_T)$	$(f_{ej} - f_T)^2$	$(f_{ej} - f_T)^2 / f_T$
А	20	20,09	- 0,09	0,0081	0,0004
Б	21	20,91	0,09	0,0081	0,0004
В	132	130,34	1,66	2,7556	0,0211
Г	134	135,66	- 1,66	2,7556	0,0203
Д	45	44,59	0,41	0,1681	0,0038
Е	46	46,41	- 0,41	0, 1681	0,0036
Всього:	398		0		0,0496

Оскільки $\chi^2_{\text{емп}} < \chi^2_{\text{крит}}$ ($0,0496 < 7,815$ ($p \leq 0,05$) і $0,0496 < 11,345$ ($p \leq 0,01$), то гіпотеза H_1 відхиляється, а гіпотеза H_0 приймається. Отже, розподіли рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками діяльнісно-практичного критерію у контрольних та експериментальних групах на початку експерименту не відрізняються між собою.

Аналогічно обчислюємо критерій Пірсона щодо розподілу рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками діяльнісно-практичного критерію у контрольних та експериментальних групах в кінці експерименту.

Для цього сформулюємо гіпотези:

H_0 : Розподіли рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками діяльнісно-практичного критерію у контрольних та експериментальних групах в кінці експерименту не відрізняються між собою.

експериментальних групах в кінці експерименту не відрізняються між собою.

H_1 : Розподіли рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками діяльнісно-практичного критерію у контрольних та експериментальних групах в кінці експерименту відрізняються між собою.

Тепер ми можемо обчислити теоретичні частоти для кожної комірки в кінці експерименту:

$$f_{A_{теор}} = 61 \cdot 0,49 = 29,89$$

$$f_{B_{теор}} = 61 \cdot 0,51 = 31,11$$

$$f_{B_{теор}} = 269 \cdot 0,49 = 131,81$$

$$f_{Г_{теор}} = 269 \cdot 0,51 = 137,19$$

$$f_{Д_{теор}} = 68 \cdot 0,49 = 33,32$$

$$f_{E_{теор}} = 68 \cdot 0,51 = 34,68$$

Порівнюємо з даними теоретичними частотами всі емпіричні частоти. У таблиці 3.10 наводяться необхідні обчислення.

Таблиця 3.10.

Розрахунок критерію $\chi^2_{емп}$ з метою порівняння емпіричного розподілу рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв за показниками діяльнісно-практичного критерію контрольних та експериментальних груп в кінці експерименту

Комірки таблиці частот	Емпірична частота f_{ej}	Теоретична частота f_r	$(f_{ej} - f_r)$	$(f_{ej} - f_r)^2$	$(f_{ej} - f_r)^2 / f_r$
А	22	29,89	– 7,89	62,2521	2,0827
Б	39	31,11	7,89	62,2521	2,0010
В	126	131,81	– 5,81	33,7561	0,2561
Г	143	137,19	5,81	33,7561	0,2461
Д	49	33,32	15,68	245,8624	7,3788

Е	19	34,68	– 15,68	245,8624	7,0895
Всього:	398		0		19,0542

Оскільки $\chi^2_{\text{емп}} > \chi^2_{\text{крит}}$ ($19,0542 > 7,815$ ($p \leq 0,05$) і $19,0542 > 11,345$ ($p \leq 0,01$), то гіпотеза H_0 відхиляється, а гіпотеза H_1 приймається. Отже, розподіли рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв контрольних та експериментальних груп в кінці експерименту відрізняються між собою. Розбіжності між розподілами як для рівня значущості 0,01, так і для рівня значущості 0,05 є статично достовірними.

Отже, методами математичної статистики доведено ефективність підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі за показниками діяльнісно-практичного критерію.

Досліджуючи підготовленість майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі за діяльнісно-практичним критерієм, ми також звертали увагу на те, як майбутні вчителі використовували засоби педагогічного впливу у формуванні національної ідентичності учнів ліцеїв в ході педагогічної практики. Педагогічне спостереження показало, що майбутні вчителі предметів суспільствознавчої галузі з високим рівнем діяльнісно-практичного критерію намагалися залучити вихованців до активної громадської діяльності, тоді як майбутні учителі з низьким рівнем уникали будь-якої відповідальності і долучалися до діяльності, лише на вимогу старших колег, що вимагало індивідуальної та роз'яснювальної роботи, спонукання до самоосвіти. У ході педагогічної практики майбутні учителі закріплювали уже здобуті у ході навчання уміння і навички, втілювали свої методичні напрацювання через проведення уроків, розроблених одноосібно чи колективно сценаріїв виховних заходів, конкурсів, змагань, спрямованих на формування національної ідентичності в учнів ліцеїв, з використанням різноманітних творчих завдань. Також, у педагогічній практиці майбутні вчителі широко використовували різні

інформаційні ресурси і джерела.

Проведена дослідно-експериментальна робота позитивно позначилась на поведінці майбутніх учителів, їхньому професійному становленні. Вони також показали добре розуміння зв'язку суспільствознавчих дисциплін з реальним життям. Аналіз явищ та історичних подій реального життя з позиції націєтворення та державотворення, сприяв усвідомленню і виробленню відповідальної поведінки і громадянської позиції, виробленню правил толерантності співжиття у суспільстві, що дозволило протистояти національній і расовій нетерпимості, конфліктам, гуртувало довкола спільних проблем, сприяло творчій реалізації та втіленню досвіду у професійній педагогічній діяльності.

Узагальнення результатів на початку та наприкінці експериментально-дослідної роботи щодо рівнів підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі (контрольної та експериментальної груп) за визначеними нами критеріями дало змогу виявити їх приналежність до високого, середнього та низького рівнів, що відображено у таблиці 3.11.

Таблиця 3.11.

**Розподіл майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі
за рівнями підготовленості майбутніх учителів предметів
суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності
учнів ліцеїв по завершенню формувального експерименту**

Рівні вихованості морально- ціннісних орієнтацій	Контрольна група (197 студенти)				Динаміка	Експериментальна група (201 студентів)				Динаміка
	на початку експерименту		на кінець експеримент у			на початку експеримент у		на кінець експеримент у		
	Осіб	%	осіб	%		осіб	%	осіб	%	
Високий	24	12,2	24	12,2	+0	24	12,0	42	20,9	+8,9
Середній	130	66,0	128	65,0	- 1,0	132	65,6	141	70,2	+4,6
Низький	43	21,8	45	22,8	+1,0	45	22,4	18	8,9	-13,5

Порівняння даних таблиці 3.11 засвідчує, що в експериментальній групі, де впроваджувалися педагогічні умови підготовки майбутніх учителів

предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв спостерігалися стійкі позитивні зміни у рівнях підготовленості майбутніх учителів. Підтвердженням цього є помітне збільшення студентів з високим та середнім рівнями та зменшення – з низьким рівнем підготовки майбутніх учителів. Експериментальна робота сприяла росту на 8,9% майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі з високим рівнем вихованості. На 4,6 % збільшилась група з середнім рівнем підготовленості, що стало можливим завдяки переміщенню майбутніх учителів з низьким рівнем підготовленості, після засвоєння відповідних знань та зміни мотивації. На 13,5% зменшилась група студентів з низьким рівнем підготовленості до формування національної ідентичності учнів ліцеїв, що є результатом проведеної освітньої роботи.

Незначні зрушення відбулися і в контрольній групі. Група з високим рівнем залишилася на попередньому рівні, тоді як група з середнім рівнем зменшилася на 1,0% , а група з низьким рівнем зросла на 1,0%, що підтверджує відсутність систематичної роботи, нереалізованість потенціалу навчальних курсів, за яких отримані знання не перетворилися на переконання. Таким чином, незначна динаміка у контрольних групах відображає відсутність спеціально створених педагогічних умов.

Динаміку змін у рівнях підготовленості майбутніх учителів наведено у рисунку 3.1 та 3.2.

Динаміка підготовленості майбутніх учителів суспільствознавчих дисциплін експериментальної та контрольної груп

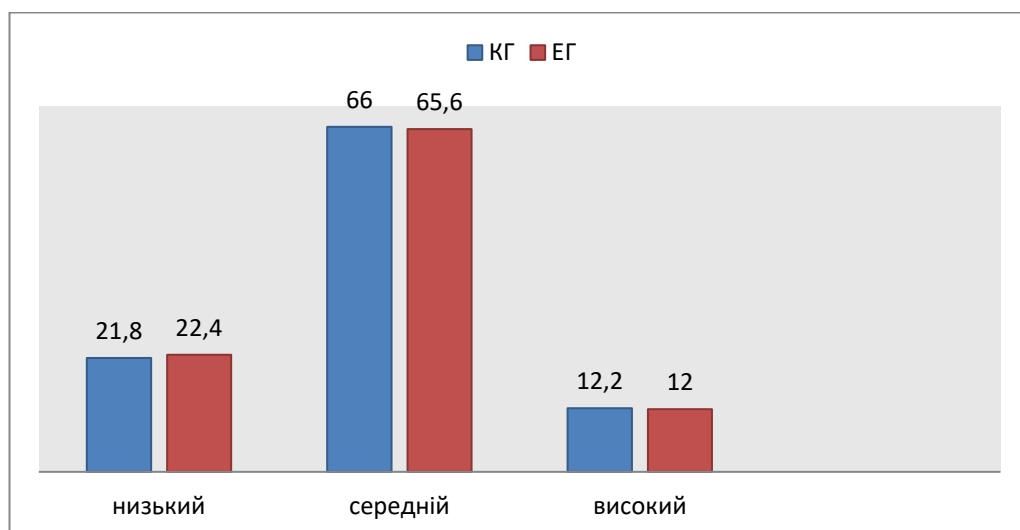

Рис. 3.1. Початок експерименту

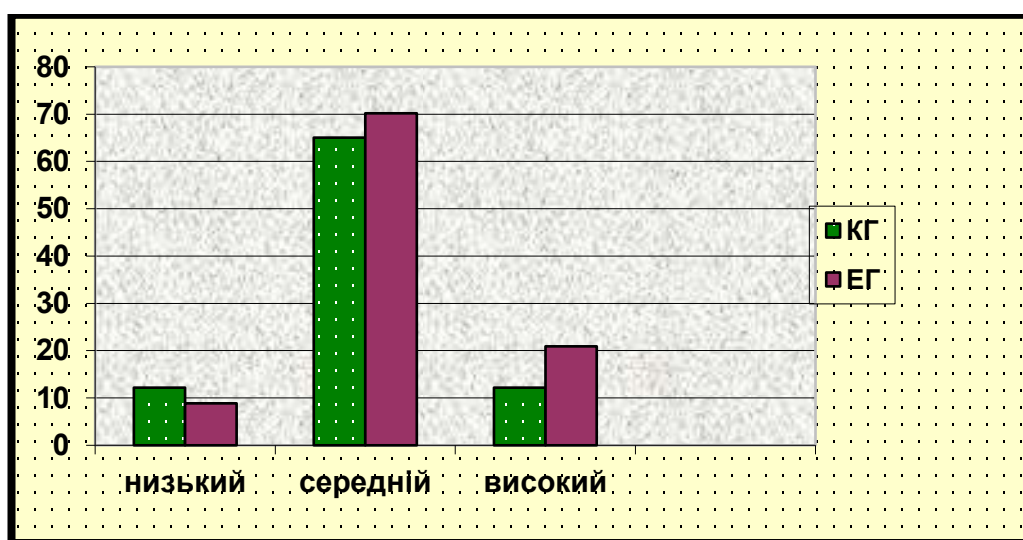

Рис. 3.2. Кінець експерименту

КГ – контрольні групи, ЕГ – експериментальні групи.

Наведені дані на рисунку 3.1 і 3.2 переконливо доводять переваги запропонованих нами педагогічних умов підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Обчислюємо непараметричний критерій оцінки χ^2 (критерій К. Пірсона) щодо розподілу майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі за рівнями підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв по завершенню формувального експерименту в контрольних та експериментальних групах.

Спочатку обчислювався критерій Пірсона щодо розподілу рівнів вихованості морально-ціннісних орієнтацій майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв контрольних та експериментальних груп на початку експерименту.

З цією метою була сформульована гіпотеза:

H_0 : Розподіли рівнів вихованості морально-ціннісних орієнтацій майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв у контрольних та експериментальних групах на початку експерименту не відрізняються між собою.

H_1 : Розподіли рівнів вихованості морально-ціннісних орієнтацій майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв у контрольних та експериментальних групах на початку експерименту відрізняються між собою.

Оскільки кількість учасників експерименту не змінювалася, то частка розподілу для контрольних та експериментальних груп є однаковою як до початку експерименту, так і по його завершенню.

У нашому випадку частка для контрольних груп становить:

$$\frac{197}{398} = 0,49$$

Для експериментальних груп відповідно:

$$\frac{201}{398} = 0,51$$

Обчислюємо теоретичні частоти для кожної комірки на початку експерименту:

$$fA_{теор} = 48 \cdot 0,49 = 23,52$$

$$fB_{теор} = 48 \cdot 0,51 = 24,48$$

$$fB_{теор} = 262 \cdot 0,49 = 128,38$$

$$f\Gamma_{теор} = 262 \cdot 0,51 = 133,62$$

$$fD_{теор} = 88 \cdot 0,49 = 43,12$$

$$fE_{теор} = 88 \cdot 0,51 = 44,88$$

Порівнюємо з даними теоретичними частотами всі емпіричні частоти. У таблиці 3.12 наводяться необхідні обчислення.

Слід зазначити, що число ступенів свободи залишається незмінним – 3. Тому відповідно до таблиці критичних значень $\chi^2_{\text{крит}} = 7,815$ ($p \leq 0,05$) і $\chi^2_{\text{крит}} = 11,345$ ($p \leq 0,01$).

Таблиця 3.12.

Розрахунок критерію $\chi^2_{\text{емп}}$ під час порівняння емпіричного розподілу рівнів вихованості морально-ціннісних орієнтацій майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв у контрольних та експериментальних групах на початку експерименту

Комірки таблиці частот	Емпірична частота f_{ej}	Теоретична частота f_T	$(f_{ej} - f_T)$	$(f_{ej} - f_T)^2$	$(f_{ej} - f_T)^2 / f_T$
А	24	23,52	0,48	0,2304	0,0098
Б	24	24,48	– 0,48	0,2304	0,0094
В	130	128,38	1,62	2,6244	0,0204
Г	132	133,62	– 1,62	2,6244	0,0196
Д	43	43,12	– 0,12	0,0144	0,0003
Е	45	44,88	0,12	0,0144	0, 0003
Всього:	398		0		0,0598

Оскільки $\chi^2_{\text{емп}} < \chi^2_{\text{крит}}$ ($0,0598 < 7,815$ ($p \leq 0,05$) і $0,0598 < 11,345$ ($p \leq 0,01$), то гіпотеза H_1 відхиляється, а гіпотеза H_0 приймається. Отже, розподіли рівнів вихованості морально-ціннісних орієнтацій майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв контрольних та експериментальних групах на початку експерименту не відрізняються між собою.

Аналогічно обчислюємо критерій Пірсона щодо розподілу рівнів вихованості морально-ціннісних орієнтацій майбутніх учителів предметів

суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв у контрольних та експериментальних групах в кінці експерименту.

Для цього сформулюємо гіпотези:

H_0 : Розподіли рівнів вихованості морально-ціннісних орієнтацій майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв у контрольних та експериментальних групах в кінці експерименту не відрізняються між собою.

H_1 : Розподіли рівнів вихованості морально-ціннісних орієнтацій майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв у контрольних та експериментальних групах в кінці експерименту відрізняються між собою.

Оскільки кількість учасників експерименту не змінювалася, то частка розподілу для контрольних та експериментальних груп є однаковою як до початку експерименту, так і по його завершенню.

Тепер ми можемо обчислити теоретичні частоти для кожної комірки в кінці експерименту:

$$f_{A_{теор}} = 66 \cdot 0,49 = 32,34$$

$$f_{B_{теор}} = 66 \cdot 0,51 = 33,66$$

$$f_{B_{теор}} = 269 \cdot 0,49 = 131,81$$

$$f_{\Gamma_{теор}} = 269 \cdot 0,51 = 137,19$$

$$f_{D_{теор}} = 63 \cdot 0,49 = 30,87$$

$$f_{E_{теор}} = 63 \cdot 0,51 = 32,13$$

Порівнюємо з даними теоретичними частотами всі емпіричні частоти. У таблиці 3.13 наводяться необхідні обчислення.

Таблиця 3.13.

Розрахунок критерію $\chi^2_{емп}$ з метою порівняння емпіричного розподілу рівнів вихованості морально-ціннісних орієнтацій майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної

ідентичності учнів ліцеїв у контрольних та експериментальних групах в кінці експерименту

Комірки таблиці частот	Емпірична частота f_{ej}	Теоретична частота f_T	$(f_{ej} - f_T)$	$(f_{ej} - f_T)^2$	$(f_{ej} - f_T)^2 / f_T$
А	24	32,34	- 8,34	69,5556	2,1508
Б	42	33,66	8,34	69,5556	2,0664
В	128	131,81	- 3,81	14,5161	0,1101
Г	141	137,19	3,81	14,5161	0,1058
Д	45	30,87	14,13	199,6569	6,4677
Е	18	32,13	- 14,13	199,6569	6,2140
Всього:	398		0		17,1148

Слід зазначити, що число ступенів свободи залишається незмінним – 3. Тому відповідно до таблиці критичних значень $\chi^2_{\text{крит}} = 7,815$ ($p \leq 0,05$) і $\chi^2_{\text{крит}} = 11,345$ ($p \leq 0,01$).

Оскільки $\chi^2_{\text{емп}} > \chi^2_{\text{крит}}$ ($17,1148 > 7,815$ ($p \leq 0,05$) і $17,1148 > 11,345$ ($p \leq 0,01$), то гіпотеза H_0 відхиляється, а гіпотеза H_1 приймається. Отже, розподіли рівнів вихованості морально-ціннісних орієнтацій майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв контрольних та експериментальних груп в кінці експерименту відрізняються між собою. Розбіжності між розподілами як для рівня значущості 0,01, так і для рівня значущості 0,05 є статично достовірними.

Отже, методами математичної статистики доведено ефективність розподілу майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі за рівнями підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв по завершенню формувального експерименту.

Таким чином, отримані результати переконливо доводять, що впроваджені нами педагогічні умови підготовки майбутніх учителів

предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв в експериментальних групах, що ґрунтуються на наукових підходах, моральних цінностях, сучасному змістово-методичному забезпеченні, обґрунтованих методичних рекомендаціях науково-педагогічним працівникам, створенні акмеологічного середовища, використання потенціалу навчальних курсів та позааудиторної роботи можуть бути впроваджені у практику закладів вищої освіти.

Висновки до третього розділу

Специфікою підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв було обґрунтування структурно-функціональної моделі та впровадження ефективних педагогічних умов таких як:

- створення акмеологічного середовища у закладі вищої освіти;
- використання виховного потенціалу навчальних дисциплін;
- організація позааудиторної роботи у закладах вищої освіти, спрямованої на формування національної ідентичності молоді;
- розробка методичних рекомендацій для викладачів та кураторів академічних студентських груп щодо підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Доведено, що акмеологічне середовище є складовою освітнього простору закладу вищої освіти, що характеризує особистісне та професійне самовизначення майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності.

Розроблені нами методичні рекомендації для науково-педагогічних працівників сприяли підвищенню їхнього фахового рівня у підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв. Рекомендації націлювали викладачів до освітньої і виховної діяльності, активної участі у семінарах-практикумах,

тренінгах, між кафедральних засідань, «круглих столах», конференціях, «майстер-класах», програмі «Успішний педагог», створенні ресурсного центру «Берегиня» тощо.

Методика підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі передбачала використання лекційно-семінарських занять з актуальних проблем суспільствознавства, оновленого змісту шкільних програм; практико-орієнтованих заняття; заняття-екскурсії; майстер класи; упровадження системи виховних заходів, спрямованих на формування громадянськості як інтегративної якості особистості; моделювання компетентнісно орієнтованих уроків з історії, правознавства, громадянської освіти.

Підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв здійснювалася у процесі освітньої діяльності закладу вищої освіти, що дозволило сформувати у них відповідні знання, почуття, мотиви й уміння. У роботі зі студентами широко використовувалися індивідуальні, мікрогрупові, групові та масові форми роботи та педагогічна практика.

Навчання є провідним видом діяльності майбутніх учителів, зокрема використовувався виховний потенціал навчальних дисциплін «Методика громадянського виховання», «Громадянська освіта», «Основи демократії», «Теорія і методика навчання суспільно-політичних дисциплін», «Біосоціогенез», «Інформаційні технології в суспільствознавстві» та навчальних курсів «Педагогіка», «Українська мова», спецкурс «Україна у європейських студіях», проблемна група «Проблеми змісту шкільного суспільствознавства». Проведена робота сприяла зростанню інтересу та формуванню знань з формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

У процесі виховної позааудиторної роботи свою ефективність довели кураторські години, етичні бесіди, дискусії («брейнсторм», навчальна дискусія, лімітована дискусія, дискусія деліберації, конференційна дискусія, «круглі столи»), а також гурткова, секційна, науково-пошукова, волонтерська

діяльність, а також участь у студентському самоврядуванні, та ін., в ході яких майбутні учителі, як суб'єкти виховання, долучались до таких цінностей як: національна гідність, патріотизм, національна солідарність, толерантність, що визначало їхнє ставлення до себе, до людей, до суспільства.

Проведені після завершення формувального етапу експерименту виміри засвідчили наявність позитивних змін за визначеними нами раніше критеріями і показниками, що дозволяє зробити висновок про доцільність запропонованої нами методики підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Основні наукові результати, викладені в розділі, опубліковано в наукових працях авторки [110;114; 115].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне обґрунтування і практичне розв'язання проблеми підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв, що виявляється в узагальненні теоретичних засад формування національної ідентичності у молоді, обґрунтуванні та апробації педагогічних умов підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі у процесі освітньо-виховної діяльності.

Проведене дослідження засвідчило досягнення мети, розв'язання задач і стало підставою для наступних висновків:

1. Доведено, що підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв є актуальною і недостатньо розробленою проблемою. Проведене дослідження засвідчило наявність певних розходжень у підходах науковців до визначення поняття «національна ідентичність».

Обґрунтовано теоретичні засади та доведено, що підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв є проблемою національної безпеки України, вирішення якої має непересічне значення як для окремої особистості, так і для суспільства загалом.

Визначено методологічні підходи (особистісно орієнтований, аксіологічний, акмеологічний, компетентнісний) та принципи (моделювання професійної діяльності у навчально-виховному процесі закладу вищої освіти, інтегративності, єдності соціалізації і професіоналізації, професійної мобільності, гуманізму, природо відповідності, ментальності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії) як основи підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Уточнено поняття «національна ідентичність» як складову особистісної ідентичності людини, що характеризує усвідомлення власної причетності до життя нації, солідарності стосовно захисту національних інтересів, територіальної цілісності, культурної спадщини, мови, прийняття моральних цінностей та національної ідеї, поняття «національна ідентичність майбутніх учителів суспільствознавчої галузі», як внутрішнього інтегративного утворення, що відображає позитивне ставлення до української нації і сприйняття себе членом національної спільноти, значущість для особистості моральних цінностей українського народу, таких як: національна гідність, патріотизм, національна солідарність, толерантність, що задають спрямованість їхній майбутній професійній діяльності і виявляються у ставленні до себе, вихованців та України; «підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв» є цілеспрямованим процесом навчання і виховання у закладі вищої освіти з метою набуття професійних компетентностей, здатних забезпечити ефективність педагогічного впливу..

2. Досліджено типи сформованості національної ідентичності молоді: позитивна національна ідентичність/негативна національна ідентичність; гіперпозитивна національна ідентичність/гіпернегативна національна ідентичність; бікультурна національна ідентичність/моноетнічна національна ідентичність; розмита національна ідентичність/цілісна національна ідентичність; усвідомлена національна ідентичність/реідентичність.

Визначено структуру сформованості національної ідентичності майбутніх учителів суспільствознавчої галузі, яку представлено когнітивним, емоційно-ціннісним, діяльнісно-практичним компонентами, які розкривають досліджуваний феномен у їх єдності та взаємозв'язку.

Схарактеризовано психологічні механізми формування національної ідентичності майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі, а саме: національна свідомість і самосвідомість, національне самопізнання, національне самоствердження.

Окреслено ціннісно-сміслове поле національної ідентичності майбутніх учителів суспільствознавчої галузі, яке визначають національна мова, національна ідея, національні інтереси, національна згода, національна культура, історія та традиції нації.

Визначено сутність базових моральних цінностей: національну гідність, патріотизм, національну солідарність, толерантність, які є визначальними у підготовці майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Відповідно до визначених структурних компонентів обґрунтовано критерії і показники підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв. Показниками когнітивного критерію визначено: знання історії, мови, культури, традиції і звичаїв України, а також свободи, права та обов'язки громадянина; уявлення про органи державної влади та суспільно-політичний та економічний устрій держави; демократію, сучасне громадянське суспільство. Показники емоційно-ціннісного критерію: любов до українського народу, бажання брати активну участь у розбудові України як суверенної, демократичної і правової держави, захищати її безпеку та територіальну цілісність; почуття особистої та національної гідності, толерантності; повага до законів та Конституції України, державних символів, мови, усіх етносів і народів, інтерес до історичного минулого та культурної спадщини України. Показники діяльнісно-практичного критерію: прояв моральних якостей; дотримання законів України; мовлення в культурі; професійні уміння і навички спрямовані на формування майбутніх громадян України; виховання ліцеїстів у дусі патріотизму, національної гідності, толерантності; саморегуляція та самоудосконалення професійних і моральних якостей та поведінки; активна участь у громадському та політичному житті навчального закладу, міста, країни.

На основі визначених компонентів, критеріїв і показників схарактеризовано *рівні* підготовленості майбутніх учителів предметів

суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв: високий, середній, низький.

3. У роботі обґрунтовано структурно-функціональну модель і експериментально перевірено організаційно-педагогічні умови підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв (створення акмеологічного середовища у закладі вищої освіти; використання виховного потенціалу навчальних дисциплін; організація позааудиторної роботи у закладах вищої освіти, спрямованої на формування національної ідентичності молоді; підвищення професійного рівня науково-педагогічних працівників щодо підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв).

4. Розроблено методичні рекомендації щодо підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв).

Створене акмеологічне середовище було спрямоване на підготовку майбутніх учителів до формування національної ідентичності учнів ліцеїв через інтеріоризацію національних і моральних цінностей українського народу, через занурення у рідну культуру, застосування усієї палітри традиційних та інноваційних засобів педагогічного впливу.

Підготовка майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі здійснювалася під час вивчення таких дисциплін як «Людина і цивілізація», «Громадянська освіта», «Основи демократії», «Теорія та методика навчання суспільно-політичних дисциплін», «Біосоціогенез», «Інформаційні технології в суспільствознавстві» та навчальних курсів «Педагогіка», «Українська мова», спецкурс «Україна у європейських студіях», проблемна група «Проблеми змісту шкільного суспільствознавства».

Методика підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі передбачала використання лекційно-семінарських занять з актуальних

проблем суспільствознавства, аналізу оновленого змісту шкільних програм; практико-орієнтованих занять; майстер класів; упровадження системи освітньо-виховних заходів, спрямованих на формування національної ідентичності; моделювання компетентнісно орієнтованих уроків з історії, правознавства, громадянської освіти.

У процесі позааудиторної роботи свою ефективність довели індивідуальні (індивідуальні бесіди, співбесіди, консультації, дослідницька діяльність), мікрогрупові (проектна, пошукова, наукова діяльність, творчі завдання, робота в парах), групові (кураторські години, етичні бесіди, дискусії («брейншторм», навчальна, лімітована, дискусія деліберації, конференційна, «круглі столи»), брейн-ринги, КТС, прес-конференції, наукові студії), масові (конференції, змагання, конкурси, свята, виставки) форми роботи.

Підвищення професійного рівня науково-педагогічних працівників щодо підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв здійснювалася у тренінгах, круглих столах, методологічних семінарах, відкритих заняттях викладачів, засідань кафедри, засіданнях ради факультету, педагогічних консилиумів, днів професійної майстерності, днів відкритих дверей, наставництво, консультації, бесіди, «майстер-класи», самоосвітньої діяльності викладачів

Результативність та ефективність моделі і впровадження організаційно-педагогічних умов підготовки майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності доведено кількісними і якісними змінами. Показники підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв в експериментальних групах на контрольному етапі дослідження значно перевищують показники контрольних груп, а також відповідні показники отримані на контрольному етапі експерименту. Кількість майбутніх учителів з низьким рівнем підготовленості зменшилася в

експериментальних групах на 13,5% (у КГ - зросла на 1%). В експериментальних групах зросла на 4,6% кількість майбутніх учителів з середнім рівнем (у КГ – зменшилася на 1%) і з високим рівнем – зросла на 8,9% (у КГ – не змінилась) рівнем підготовленості майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Перевірка статистичної значущості одержаних результатів за допомогою критерію Пірсона (χ^2) підтвердила позитивні висновки щодо ефективності розробленої структурно-функціональної моделі та педагогічних умов підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв.

Порівняння початкових і кінцевих результатів експерименту засвідчило ефективність обґрунтованих нами організаційно-педагогічних умов підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв та необхідність їх впровадження у практиці закладів вищої освіти.

Це дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв. Подальших досліджень потребують проблеми, пов'язані з екстраполяцією здобутих результатів на підготовку учителів предметів суспільствознавчої галузі в післядипломній освіті з урахуванням викликів, що стоять перед педагогами у цій сфері.

Рекомендовано впровадження в закладах вищої освіти спецкурсу «Україна у європейських студіях», проблемної групи «Проблеми змісту шкільного суспільствознавства» та введення у плани виховної роботи заходів щодо формування національної ідентичності студентської молоді, залучення студентів до участі в позааудиторній діяльності, студентського самоврядування, колективних справах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аджемоглу, Д. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності/ Аджемоглу, Д., Робінсон, Д. – 2016. – Київ: Наш формат. – 440 с.
2. Акімова, О. В. *Теоретико-методичні засади формування творчого мислення майбутнього вчителя в умовах університетської освіти*. Монографія/ О.В.Акімова.- Вінниця: Вид. Балюк І.Б., 2007.- 350 с.
3. Амосов, Н. М. Моделирование сложных систем /Н. М. Амосов. - Київ: Наукова думка, 1965.- 304 с.
4. Андерсон, Б. *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. (Пер. з англ. В. Морозов)/ Б. Андерсон. -Київ: Критика, 2001.-
5. Андрущенко, В. П. Філософія освіти в Україні: стан проблеми та перспективи розвитку/ Андрущенко, В. П., Лутай, В. С. // Наукові записки АНВШ України. – 2004.- Вип. 6.- С. 59-71.
6. Антонов, В. М. Інноваційна акмеологічна педагогіка: кіберакмеологічний аспект управління якістю освіти. Монографія/В. М. Антонов.- Одеса: Купрієнко СВ, 2018.- 295 с.
7. Антонова, О. Є. Словник базових понять з курсу «Педагогіка». (Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2011.- 97 с.
8. Артюнов, С. А. Этничность – объективная реальность/ С. А. Артюнов//.Этнографическое обозрение.- 1995.- № 5.- С.7-10.
9. Бабанский, Ю. Методы обучения в современной общеобразовательной школе/ Ю. Бабанский.- Ташкент: Укитувчи, 1990.- 229 с.
10. Бакка Т. Як пізнати себе? Методика викладання нового інтегрованого курсу «Людина і світ». Історія в школах України//Т. Бакка, Т. Ладиченко.- 2004.-№ 6. С. 9 – 12.
11. Бакка Т. «Суспільствознавча освіта в школі» Історія в школах України/Т. Бакка, Т. Ладиченко.- 2003.-№ 4.- С.21–23.
12. Бакка Т. Зрозуміти суспільство в якому живеш. Конспекти уроків 11 клас.

- Історія в школах України/Т. Бакка, Т. Ладиченко, О. Желіба.- 2005.- № 10. С.35–39.
- 13.Бакка, Т. Викладання суспільствознавства в сучасній школі як педагогічна проблема/ Т. Бакка// Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова: Зб. наук. пр. К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова.-2006.- №4. С.13-18. - (Серія № 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи).
 - 14.Бакка, Т. Людина і світ. 11 клас: Методика викладання навчального курсу. Книга для вчителя /Т. Бакка, Т. Ладиченко, О. Желіба.- Київ: «Знання України» , 2004.-196 с.
 - 15.Бакка, Т. Людина і світ: 11 клас. Зразки відповідей до екзаменаційних білетів/ Т. Бакка. - Київ: А.С.К, 2007.-48 с.
 - 16.Бакка, Т. Методика формування практичних умінь майбутніх учителів суспільствознавства в процесі реалізації підходів до запровадження громадянської освіти/ Т. Бакка//Наукові записки: зб. наук. статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Укл. П. Дмитренко, О. Макаренко). Київ: Вид-во НПУ, 2001.-№40.- С. 36–37.
 - 17.Бакка, Т. Підготовка студентів до викладання суспільствознавчих дисциплін у середніх загальноосвітніх навчальних закладах. (Автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01), Ін-т педагогіки АПН України. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008.-20 с.
 - 18.Бакка, Т. Шкільне суспільство: традиції та методичні новації. Історія в школах України/ Т. Бакка.-2007.- № 5.- С.13-17.
 - 19.Бакка,Т. Особливості викладання курсу «Громадянська освіта» для 9-11 класів загальноосвітньої школи/ Т. Бакка// Вісник: збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Укл. П. Дмитренко, О. Макаренко, О. Симоненко).- Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003.-№ 5.- С. 18-19.
 - 20.Балибар Э. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности/ Э.Балибар, И. Валлерстайн.- Москва: Логос-Альтера, Ессе Ното, 2003.-285 с.
 - 21.Бех, І. Д. *Особистість у просторі духовного розвитку*. Навчальний

- посібник. Київ: Академвидав, 2012.- 256 с.
22. Бех, І. Д. Вибрані наукові праці у 3-х т. / І. Д. Бех. – Чернівці : Букрек, 2015.-Т.2 Виховання особистості.- 640 с.
 23. Бех, І.Д. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України. (Програмно-виховний контекст) / І.Д.Бех, К.І.Чорна.- Київ: ІПВ НАПНУ, 2014.- 43 с.
 24. Бех, І.Д. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді/ І.Д.Бех, К.І.Чорна.- Київ: ІПВ НАПНУ, 2014.- 29 с.
 25. Біла книга національної освіти України/ Академія педагогічних наук України: за ред.. В.Кременя .- Київ: АПН України, 2009. -185 с/
 26. Бойко, Т. В. Діагностувальні методики/ Т. В. Бойко .- Чернігів : ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2013.-40 с.
 27. Боришевський, М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості/ М. Й. Боришевський. - Київ: Беркут, 2000.- 76 с.
 28. Брубейкер, Р. Этничность без групп /Р. Брубейкер.- Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2012.-418 с.
 29. Бусел, В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови/ В. Т. Бусел.- Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001.- 1728 с.
 30. Васянович, Г. П. Педагогіка вищої школи. Навчально-методичний посібник/ Г. П. Васянович.- Львів: Ліга-Прес, 2000.- 100 с.
 31. Ващенко, Г. Хвороби в галузі національної пам'яті/ Г. Ващенко.- Київ: «Школяр», «Фада» ЛТД, 2003.- 336 с.
 32. Ващик, Т. І. Моделювання у навчально-виховному процесі вищої школи/ Т. І. Ващик// Нові технології навчання.- 2005.- Вип.41.- С. 147-158.
 33. Вишневський, О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посібник для студентів вищих навчальних закладів/ О. Вишневський.- Дрогобич: Коло, 2003.-326 с.
 34. Вільчинська, І. Ю. Етнічна та національна ідентичність сучасної української молоді: автореф. дис... канд. політ. наук: спец: 23.00.05 /І.Вільчинська, Київ, 2002.- 20 с.

35. Вітвицька, С. С. Аксіологічний підхід до виховання особистості майбутнього вчителя/ С. Вітвицька// Креативна педагогіка: наук.-метод. журнал (Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки). Вінниця.- 2015.- № Вип. 10.- С.63-67.
36. Вітман, К. М. Етнополітика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми/ К.Вітман.- Київ: Логос,2007.-336 с.
37. Вітченко А. О. Компетентнісний підхід до підготовки викладача ВВНЗ/ А.О. Вітченко, А.Ю. Вітченко// Вісник Національного університету оборони України.-2012.-№ 5 (30).- С. 33-37.
38. Вітченко А. О. Компетентнісний підхід у сучасній вищій освіті: освітня інновація чи реформаторський симулякр доби постмодерну?/ А.О. Вітченко, А.Ю. Вітченко// Вища школа.- 2019.-№ 4 (177).- С. 52-66.
39. Власов, В. С. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти /В. С. Власов, С. В. Кульчицький.- Київ, Україна: Літера ЛТД, 2018.- 255 с.
40. Вундт, В. Проблемы психологии народов / В. Вундт.-СПб.: Питер, 2001.- 160 с.
41. Гладкова В. М. Основи акмеології: Підручник/ В. М.Гладкова, С. Д. Пожарський.- Львів: Новий світ, 2011.- 320 с.
42. Гнатюк, О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність/ О. Гнатюк. - Київ: Критика, 2005.-528 с.
43. Гончаренко, С. У. Український педагогічний словник/ С. У. Гончаренко.- Київ, Україна: Либідь, 1997.-373 с.
44. Гончаренко, С.У. Педагогічні закони, закономірності, принципи. Сучасне тлумачення/ С. У. Гончаренко.- Рівне: Волинські обереги, 2012.-192 с.
45. Горлова, В. М. Українська національна ідентичність: компаративний аналіз націоналістичних дискурсів: автореф. дис. канд. філос. наук: спец.:09.00.12/ В.М.Горлова, Харків, 2005.
46. Грицай, Е. .Украина: национальная идентичность в зеркале другого. Монография/ Е. Грицай, М. Николко.- Вильнюс : Европейский

- гуманитарний ун-т, 2009.- 220 с.
- 47.Грінченко, Б. Д., Драгоманов М. П. Діалоги про українську національну справу /Жуковський А. [укл.].- Київ : НАН України, Ін-т укр. археографії.- 1994.- Вип.1.:Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 - поч. 20 ст.
 - 48.Грушевський, М. Історія України – Руси: в 11 т./ М. Грушевський.- Київ: Наукова думка, 1991.-Т.1. До початку XI віка.- 648 с.
 - 49.Гуменюк, Н. Френсіс Фукуяма про українські реформи і майбутнє демократії. Hromadske (25.04.2018): Електронний ресурс: <https://hromadske.ua/posts/fukuiaama-reformi-v-ukraini-maibutnie-demokratii>
 - 50.Гуревич, Р. (2013). Інтерактивні технології навчання у вищому педагогічному навчальному закладі. Навчальний посібник/ Гуревич, Р., Кадемія М., Шевченко, Л.- Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2013.-309 с.
 - 51.Гібернау, М. Ідентичність націй/ М.Гібернау.- Київ: Темпора, 2012.- 303 с.
 - 52.Данюк І. Михайло Грушевський про національне самопізнання та національне відродження/ І. Данюк// Етнічна історія народів Європи. – 2001.- Вип. 11.- С.57–60.
 - 53.Дахин, А. Н. Модели и цели общего образования/ А. Н. Дахин// Управление развитием образования.- 2012.- №2.- С. 34-38.
 - 54.Дахин, А. Н. Педагогическое моделирование: сущность, эффективность и ... неопределенность / А.Н.Дахин//. Народное образование.- 2002.-№2.- С.55-60.
 - 55.Дацюк, С. Чи можлива спільна колективна пам'ять українців. Трансформація української національної ідеї /Дацюк С.; Доній, О. [Упор.]. - Київ: Наш формат, 2019.- 195-208.
 - 56.Декларация принципов толерантности. Утвержденная резолюцией 5.61 Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 г.
 - 57.Денисюк, Ж. 3. Масова культура як чинник трансформування національно-культурної ідентичності в умовах глобалізації.: автореф. дис. канд. культурології, спец.26.00.01/ Ж. Денисюк, Київ, 2010.-16 с.

58. Державна політика: аналіз та механізм її впровадження в Україні. Навчальний посібник/[Валевський, О. І., Ребкало, В. А., Логунова, М. М., Пірен, М. І., Пойченко, А. М., Ребкало, В. А. (Заг. ред.)].- Київ: УАДУ, 2000.-
59. Диба, Т. Г. Філософські та педагогічні витoki розвитку акмеології/Т. Г. Диба// Освітologічний дискурс.- 2015.-№ 2(10).- С. 87-100.
60. Драгоманов, М. П. Віра а громадські справи/М. П. Драгоманов.- Коломия: Накладом редакції «Хлібороба», 1892.- Ч.3.- 14 с. (Бібліотека «Хлібороба»).
61. Дубасенюк, О. А. Акмеологічний підхід як стратегічний орієнтир особистісно-орієнтованої педагогічної освіти/О. А. Дубасенюк// Проблеми освіти: збірник наукових праць.-2015.- Вип.84.- С. 25-30.
62. Дурманенко, О. Теоретичний аналіз поняття «педагогічні умови» в контексті моніторингу виховної роботи у вищому навчальному закладі/ О. Дурманенко//. Молодь і ринок.-2012.-№ 7(90).- С.135-138.
63. Енциклопедія освіти / В. Г. Кремень [Ред.]; АПН України. Київ: Юрінком Інтер, 2008.-1037 с.
64. Етнічний довідник : у 3-х ч. / голов. ред. В. Євтух [та ін.] ; НАН України, Ін-т соціології. - К. -Ч. 1 : Етнічні меншини в Україні : поняття та терміни / Л. Аза [та ін.]. - К. : [б.в.], 1997. - 141 с.
65. Ефимова, Е. М. Аксиологический подход как методологическая основа формирования социальной устойчивости профессионала, 2012.: [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.sgu.ru/files/nodes/63395/Efimova.pdf>.
66. Єгупов, М. В. Ідентичність як атрибут людини і суспільства: автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Єгупов Микола Владленович ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т вищ. освіти. - Київ, 2015. - 20 с.
67. Єрмоленко, А. Ціннісні зміни етносу як чинник творення модерної ідентичності української нації/ А. Єрмоленко. - Київ: Наш формат, 2019.- 129 с..

- 68.Заковоротная, М. В. Идентичность человека: Социально-философские аспекты/М.В.Заковоротная.- Ростов-на-Дону: Издательство Северо-Кавказского научного центра высшей школы, 1999.- 200с.
- 69.Зязюн, І. А.. Філософія педагогічної дії. Монографія/ І.А.Зязюн.- Київ; Черкаси : Вид. від. ЧНУ ім.Б.Хмельницького, 2008.- 608 с.
- 70.Зязюн, І. А. Педагогічна майстерність. Підручник для студ. вищих пед. навч. закл./І.А.Зязюн.- Київ. : Вища школа,2004.-375 с.
- 71.Иванова, З. И. Нации и национальная идентичность/ З. И.Иванова//. Вестник МСГУ.- 2007.-№2.- С.40-42.
- 72.Игрицкий, Ю. И. Кризис идентичности и размывание границ безопасности: характеристика XXI века?/ Ю.И.Игрицкий// Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы.-2008.-Вып. 8.- С.12–15.
- 73.Іван Франко у творенні української національної ідентичності : [зб. наук. пр.] / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України ; [голов. ред.: О. О. Рафальський, П. М. Чернега]. - Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова ; Ніжин : Лисенко М. М. [вид.], 2016. - 376,
- 74.Іртищева, О. А. Особливості викладання суспільствознавчих предметів за оновленими програмами : методичний лист. Миколаїв : ОПППО, 2019.- 18 с.
- 75.Йолон, Н. Методологія. Філософський енциклопедичний словник [Шинкарук, В. (Ред.)] /Н. Йолон.- Київ: Абрис, 2002.- 374 с.
- 76.Каган, М. С. Философская теория ценности/М. С.Каган.- СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997.- 205 с.
- 77.Каширин, В. И. Социальное самосознание человечества и перспективы его развития: дисс. д-ра филос. наук: 09.00.11. /Валерий Иванович Каширин, Ставрополь,1999.-352 с.
- 78.Кендзьор, П. І. «Полікультурне виховання учнів у системі діяльності загальноосвітнього навчального закладу теорія і методика»: автореф. дис.

- докт. пед. наук: 13.00.07/Петро Іванович Кендзьор. Інститут проблем виховання НАПН України, Київ, 2017.-.34 с.
79. Кирьякова, А. В. Ценностные ориентиры университетского образования/ А.В. Кирьякова// Вестник ОГУ.-2012.-№ 2 (121).-С. 27-33.
 - 80.Коберник, О. М. Виховання зростаючої особистості: ціннісний вимір. Монографія/ О. М. Коберник.- Умань: ВПЦ «Візаві», 2020.- 222 с.
 - 81.Козяр, М. М. Педагогіка вищої школи: навч. Посібник / М. М. Козяр, М.С.Коваль.- Київ: Знання, 2013.-327 с.
 - 82.Кон, И. С. В поисках себя . Личность и ее самосознание / И.Кон.- Москва: Политиздат, 1984.- 335 с.
 - 83.Кононенко, В. Українська етнопедагогіка. Навчально-методичний посібник. Київ- Івано-Франківськ: Плай, 2005.-508 с.
 - 84.Корнієнко, А. В. Виховання національної самосвідомості підлітків у позашкільних навчальних закладах: дис. канд. пед. наук: 13.00.07/ Анна Володимирівна Корнієнко.- АПН України, Ін-т пробл. виховання. - К., 2008. – 251с.
 - 85.Костенко Л. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф/ Л.Костенко// Освіта і управління.-2004.-№ 2.- С.37-42.
 - 86.Кострюков, С. В. Формування демократичних цінностей студентської молоді в трансформаційний період : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.10./ С.В.Кострюков. К., 2004.- 17 с.
 - 87.Краевский, В. В. Методология педагогики: новый этап. Учебное пособие/ В.В.Краевский, Е.В.Бережнова.- Москва : Академия, 2006.- 400 с.
 - 88.Кремень, В. Г. Освіта як найважливіша умова розвитку людського капіталу/Василь Григорович Кремень// Філософія педагогічної майстерності: Збірник наукових праць /Ничкало Н. Г. [Ред.].- Київ-Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2008.- С.6-13.
 89. Кришмарел, В. Ю. Вивчення питань релігії в курсі історії України у 7-8-х класах / В.Ю. Кришмарел .- Київ, Україна: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018.-

96 с.

90. Кучай, Т. Забезпечення якості вищої освіти у європейському просторі/ Т.Кучай, О.Кучай// Історія педагогіки.-2019.- № 16.- С.15-19.
- 91.Лавриченко, Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н. М Лавриченко.- Київ:ВІРА ІНСАЙТ, 2000.- 444 с.
- 92.Ладиченко, Т. В. Базова підготовка учителів історії до роботи в полікультурному середовищі/ Т. В. Ладиченко// Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Історія України.- 2009.-№16.- С.1-7.
- 93.Ладиченко,Т. В. (2009). Особливості вивчення курсу всесвітньої історії у класах соціально-гуманітарного профілю/ Т. В. Ладиченко// Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.-2009.-№24.- С.19-29.- (Серія: педагогічні науки).
- 94.Ладиченко,Т. В. Створення в Україні системи підготовки учителів громадянської освіти/ Т. В. Ладиченко// Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. -2007.- № 4.- С. 3-7.- (Серія 5 Педагогічні науки: реалії та перспективи).
- 95.Лебон, Г. Психология толпы/Гюстав Лебон.- СПб.:Макет, 1995.- 311 с.
- 96.Ліпкан, В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України: Монографія/ В.А.Ліпкан.- Київ: Текст, 2003.- 599 с.
- 97.Малахов, В.С. (1998). Неудобство с идентичностью/ В. С. Малахов// Вопросы философии.- 1998.-№2.- С. 43–53.
98. Малієнко, Ю. Б. «Формування історичної компетентності засобами підручника з історії Середніх віків»/ Ю. Малієнко// Проблеми сучасного підручника. - 2017. - Вип. 18. - С. 70-79.
99. Малієнко, Ю. Б. Інтегрування ключових компетентностей у зміст історичної освіти в ліцеї/ Ю. Малієнко// Український педагогічний журнал.-2018.-№ 4. – С.91-98.
100. Малієнко, Ю. Компетентнісно орієнтовані завдання у змісті курсів історії в ліцеї: суть, структура, класифікація, значення/ Ю. Малієнко// Український педагогічний журнал.- 2019.-№3- С. 111-118.

101. Марійко С. Пошуки ідентичності *homo virtualis* в умовах сучасного суспільства /С. Марійко// Наукові записки Національного університету «Острозька академія».- 2012.- Вип. 10. С.100-112. (Сер. : Філософія).
102. Мацейків, Т. І. Методика реалізації етнокультурної складової змісту історії України у 7-8 класах./Т.І.Мацейків.- Київ, Україна: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018.- 96 с.
103. Міллер О. Р. Модуси ідентичності в художній прозі мистецького українського руху: дис. канд. філол. наук, спец.: 10.01.06/Олеся Романівна Міллер.- Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2018. -239 с.
104. Мороз, П. В. Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі/ П.В.Мороз, І.В.Мороз.- Київ, Україна: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018.- 96 с.
105. Музіль, Р. Людина без властивостей. Кн. I (Пер. О. Логвиненко)/Роберт Музіль.- Київ: Видавництво Жупанського, 2010.-418 с.
106. Національна ідентичність і громадянське суспільство/[Бистрицький, Є., Пролєєв, С., Білий, О., Лозниця, С., Зимовець, Кобець, Р.]. Київ: Дух і літера, 2018.- 462 с.
107. Ничкало, Н. Г. Развитие в Украине исследований по проблемам педагогики и психологии профессионального образования на рубеже столетий/ Н. Ничкало.- Київ: Наук.світ, 2004.- 359 с.
108. Нікогосян, Л. Р. Аксіологічний підхід у системі професійно-педагогічної підготовки майбутніх фахівців медичної галузі/ Л. Р. Нікогосян, Ю. О. Асєєва// Science and Education.- 2017.- (Issue 4).- С. 33-38.
109. Онацький, Є. Українська мала Енциклопедія Буенос-Айрес: Уклад Адміністрації УАП Церкви в Аргентині, 1965.- .Т.7, кн..XIV, Літери Се.-Сті.- 120 с.
110. Онищенко, Н. Г. Готовність майбутнього вчителя суспільствознавчих

- предметів до формування національної ідентичності учнів ліцею/ Н. Г. Онищенко// Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи: Збірник матеріалів VII всеукраїнської науково-практичної конференції, Суми, 2020. С. 226-229.
111. Онищенко, Н. Г. Збереження національної ідентичності в умовах глобалізації сучасного суспільства/ Н. Г. Онищенко // Н. Г. Онищенко Сучасні тенденції міжнародних відносин: Збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції.- Київ, 2020.- С. 96 - 99.
 112. Онищенко, Н. Г. Підготовка майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв як наукова проблема/ Н. Г. Онищенко// Теоретичні питання культури, освіти та виховання.- 2019.-№2 (60).- С.19 – 23.
 113. Онищенко, Н. Г. Формування національної ідентичності студентської молоді: психолого-педагогічний аспект/ Н. Г. Онищенко// Danish Scientific Journal.- 2020.- № 38,vol.2.- С. 36-41.
 114. Онищенко, Н. Г. Використання потенціалу навчальних дисциплін у підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності школярів/ Н. Г. Онищенко // [Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.- 2020.- Вип. 3 \(44\)- С.169 -176.](#)
 115. Онищенко, Н. Г. Модель підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв/ Н. Г. Онищенко// Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.-2020.-№10 (104).
 116. Онищенко, Н. Г. Методологічні засади підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв/ Н. Г. Онищенко// Інноватика у вихованні.- 2020.- Т.2 (Вип. 11), С.155-165.
 117. Онищенко, Н. Г. Стан підготовки майбутніх учителів предметів

- суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв/ Н. Г. Онищенко// Наукові записки» Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.- 2020.-№ СХХХХІХ(149). – С. 47 – 54.- (Серія: Педагогічні науки).
118. Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України: Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 року. - Київ:Центр Разумкова, 2017.- 65 с.
 119. Пальчевский С. С. Акмеологія: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів/ Степан Сергійович Пальчевський.- Київ: Кондор,2008.- 398.
 120. Пелагеша, Н.Є. Трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / Н. Є. Пелагеша; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. - К., 2009. - 20 с.
 121. Петрочко, Ж. В. Популярно про сучасні акценти національно-патріотичного виховання дітей/ Жанна Василівна Петрочко// Методист.- 2019.- № 10(94). С.20-27.
 122. Пивоев. В. М. *Этнос и нация проблемы идентификации*/ Василий Михайлович Пивоев.- Москва: Direct Media, 2013.-109 с.
 123. Пикельная В. С. Теория и методика моделирования управленческой деятельности (школоведческий аспект) : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01/ В. С. Пикельная ; Криворожский государственный педагогический институт. – Кривой Рог, 1993. – 374 с.
 124. Піонтковська Д. В. Психологічні особливості розвитку національної ідентичності студентської молоді : автореф. дис. ... канд. психолог. наук : [спец.] 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / Піонтковська Діана Володимирівна ; Нац. ун-т «Острозька академія» – Острог, 2017. – 20 с.
 125. Пірен, М. І Етнопсихологія. (Підручник для студентів вищих навчальних закладів)/ М.І.Пірен.- .Київ : Ун-т «Україна,2011.- 385 с.
 126. Пометун, О. І. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії

- в основній школі/ [О.Пометун, Н.Гупан, В.Власов].- Київ, Україна: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2019.-208 с.
127. Пометун, О. Практичний довідник учителя історії/ О. Пометун, В. Власов.- Київ, Україна: ДП «Альтернатива», 2015.- 215 с.
 128. Потапчук, Т.В. *Формування національно-культурної ідентичності студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Монографія/ Т.М.Потапчук. - Рівне : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. - 363 с.*
 129. Про затвердження Концепції національного виховання студентської молоді. Рішення Колегії МОН України від 25.06.09 року. Протокол № 7/2-4. – [Електронний ресурс]. Взято з: http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/4310/
 130. Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей / [Бех,І, Алексєєнко, Журба, К., Кириленко,С., Корецька, Л., Остапенко,О., Шкільна,І. та ін..]. Київ: ПІВ НАПНУ, 2019.- 48 с.
 131. Просіна, О. В. Специфіка патріотичного виховання учнів в умовах східного пограниччя України /О. В. Просіна // *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді.*- 2016.- Вип. 20 (2).- С.151-163.
 132. Ремех, Т. О. *Методика навчання учнів 9-го класу основ правознавства/ Т.О.Ремех.*- Київ, Україна: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ»,2018.- 96 с.
 133. Рикёр, П. Герменевтика. Этика. Политика/ Поль Рикер.- Москва: Academia,1995.-144 с.
 134. Рикер, П. Повествовательная идентичность/Поль Рикер: [Електронний ресурс] Языковой остров : [сайт]. Режим доступа: http://sprach-insel.com/index.php?option=com_content&task=view&id=130&Itemid=61.
 135. Рикёр, П. Я-сам как другой./ Поль Рикер .- Москва: Издательство гуманитарной литературы, 2008.- 419 с.- (Серия: Французская философия XX века).
 136. Руденко, Ю.Д. Основы сучасного українського виховання/ Юрій Руденко.- Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003.- 328 с.

137. Селезнева, Н. А. Размышление о качестве образования: международный аспект/ Н.А.Селезнева// Высшее образование сегодня.- 2004.- № (4),35– С.44-47.
138. Сірополко, С. Історія освіти в Україні/ С.Сірополко.- Київ: Наукова думка, 2001.- 912 с.
139. Скаткина, М. Н. Вопросы эффективности теоретических исследований в педагогической науке/ М.Н.Скаткина., Г. В. Воробьева //Вопросы эффективности теоретических исследований в педагогической науке. Москва, 1979.-263 с.
140. Сковорода, Г. С. Повна академічна збірка творів/ Григорій Сковорода.- Харків : Майдан, 2016.-1400с.
141. Скотний, В. Г. Філософія: історичний і систематичний курс/ Валерій Скотний.- Київ: Знання України, 2005.- 576 с.
142. Скульський, Р. П. Як підвищувати професійно-педагогічну культуру: методологічний аспект проблеми/ Р. П. Скульський.- Івано-Франківськ : АПН України, Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника, 1996.-38 с.
143. Скульський, Р. П. Методика викладання народознавства в школі. Посібник для учителів, вихователів, студентів і викладачів педагогічних інститутів та університетів/Р.П.Скульський, М.Г.Стельмахович.- Івано-Франківськ : АПН України, Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника, 1995.- 176 с.
144. Сладкий, Д. Національна ідентичність як фактор національної і міжнародної безпеки/ Д.Сладкий// Політичний менеджмент.-2008.-№ 2.-С. 110-119.
145. Слободянюк, О. М. Педагогічна модель формування професійно-етичної компетентності майбутніх менеджерів /О. М. Слободянюк// Вісник Вінницького політехнічного інституту.-2015.-№5.- С. 146-151.
146. Сміт, Е. Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія/ Е. Д. Сміт.- Київ :К.І.С, 2004.- 170 с.
147. Сміт, Е. Д. Національна ідентичність . (Пер. з англійської П.

- Таращука)/ Е. Д. Сміт.- Київ: Основи,1994.- 224 с.
148. Сміт, Е.Д. Нації і націоналізм у глобальну епоху/ Е. Д. Сміт . Київ: Ніка-Центр, 2013.-332 с.
 149. Сміт,Е.Д. Культурні основи націй: Ієрархія, заповіт і республіка. / Е. Д. Сміт. - Київ:Темпора, 2009.-312 с.
 150. Сойчук, Р. Л. Виховання національного самоствердження учнівської молоді/Руслана Сойчук.- Рівне: О. Зень, 2016.- 416 с.
 151. Сойчук, Р. Л. Теоретико-методичні засади виховання національного самоствердження в учнівської молоді: дис. ... д-ра пед. наук : [спец.] 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Сойчук Руслана Леонідівна ; Ін-т проблем виховання НАПН України. – Дата захисту 31.10.2017. – Київ, 2017.-573 с.
 152. Спиркин, А. Г. Сознание и самосознание/ А. Г. Спиркин. -Москва: Политиздат, 1972 .- 303 с.
 153. Стельмахович, М. Г. Українська народна педагогіка. Навчально-методичний посібник/ Мирослав Стельмахович.- Київ: ІЗМН, 1997.-103 с.
 154. Ступарик, Б. М. Національна школа: витоки, становлення. Навч.-метод. посібник/ Б. М. Ступарик.- Київ: ІЗМН, 1998.- 334 с.
 155. Сухомлинов, О. М. Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему/ О.М. Сухомлинов. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток Лтд», 2008.- 192 с.
 156. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти тт. - К.: Рад.школа, 1979. - Т.І: Духовний світ школяра. - 219 с.
 157. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти тт. - К.: Рад.школа, 1976. - Т.2: Як виховати справжню людину. - 291 с.
 158. Сухомлинський, В. О. Вибрані твори в 5 т. / Василь Сухомлинський.- Київ: Радянська школа. Т. 4 : Пависька середня школа; Розмова з молодим директором. – 1997. – 638 с.
 159. Сухомлинський, В. О. Вибрані твори. В 5 т. / Василь Сухомлинський.- Київ : Радянська школа Т. 5 : Статті . – 1977. – 639 с.

160. Татенко, В. О. Відношення політики і моралі як соціально-психологічна проблема/ В.О. Татенко//Педагогічна і психологічна науки в Україні.: зб. наук. праць до 15 -річчя АПН України у 5-ти т. Т.3: Психологія, вікова фізіологія та дефектологія / Кремень В.Г., Мадзігон В.М. та ін.Ред.- Київ: Педагогічна думка, 2007. - С.114-127.
161. Титар, О. В. Українські національні і культурні ідентичності у глобалізаційному світі (на прикладі культури Слобожанщини). Монографія/О. В. Титар.- Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015.- 347 с.
162. Титовський, І. Архетип як елемент соціального маніпулювання/І. Титовський// Державна політика.-2013.-№ 2.-С. 89-93.
163. Ткаченко, О. Експериментальна психологія: «справожиттєвий» підхід. Навчальний посібник (експериментальний курс)/ О. Ткаченко.- Кіровоград:КІРУЕ, 2009.- 205 с.
164. Ткаченко, О. М. Теоретико-методичні засади формування етнопедагогічної компетентності майбутніх учителів гуманітарного профілю: автореф. дис. д-ра пед. наук).Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси, 2013
165. Ткачова, Н. О. Аксіологічний підхід до організації педагогічного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі/ Н. О. Ткачова.- Луганськ: ЛНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2006.- 300 с.
166. Топольський, Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нації/ Єжи Топольський.- Київ: «К.І.С.», 2012.- 400 с.
167. Указ Президента України «Про стратегію національної безпеки України» № 392/2020 від 14.09.2020}/ Електронний ресурс: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#n7>.
168. Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.М.Ворони, д.соц.н. М.О.Шульги. - К.: ІС НАНУ, 2006. - 578 с.
169. Українське суспільство і соціологічний моніторинг 1994-2003/ За ред.Н.В.Паніної.- Київ: Інститут соціології НАН України, 2003.- 547 с.
170. Ушинський, К. Д. Вибрані педагогічні твори у 2-х т. /К.Д. Ушинський;

- В. Столєтов, О. І. Пискунов (Ред.). Е. Д. Днєпров (Упор.).- Київ: Радянська школа, 1983.- Т.1: Теоретичні проблеми педагогіки.- 488 с.
171. Фабрикант, М. С. Национальная идентичность как объект социально-психологического исследования/ М. С. Фабрикант// Збірник наукових прац Академії післядипломної адукації. - Мінск: АПА, 2010.- Вып. 6. - С.324-336.
 172. Фасоля, А. Компетентнісно зорієнтовані завдання: новація? Імітація?/ А. Фасоля// Українська література в загальноосвітній школі.- 2014.- № 5.- С. 14-20.
 173. Філіпчук, Г. Г. Національна ідентичність: культурно-освітній вимір. Монографія/ Георгій Філіпчук.- Чернівці:Друк Арт, 2016.- 303 с.
 174. Філіпчук, Г. Г. Громадянське суспільство: освіта, етнокультура, етнополітика. Монографія / Георгій Філіпчук.- Чернівці: Зелена Буковина, 2002.- 488с.
 175. Філіпчук, Г. Г. Націєтворчість освіти. Монографія/ Георгій Філіпчук.- Чернівці: Зелена Буковина,2014.- 397 с.
 176. Філіпчук, Г. Г. Українськість: витоки, виклики, відповіді. Монографія/ Георгій Філіпчук.- Київ: Майстер книг, 2018.- 448 с.
 177. Фрейд ,З. «Я» и «Оно»/ Зигмунд Фрейд.- Тбилиси: Мерани, 1991.- 396 с.
 178. Фрейджер, Р. Личность. Теории, упражнения, эксперименты/ Р. Фрейджер, Дж. Фейдимен.- СПб. : Прайм – ЕВРОЗНАК, 2006.- 704 с.
 179. Фукуяма, Ф.Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії/ Френсіс Фукуяма.- Київ: Наш формат, 2019.- 608 с.
 180. Хабермас, Ю. Демократия. Разум. Нравственность/ Юрген Хабермас.- Москва: Academia, 1995.- 252 с.
 181. Хатингтон, С. Политический порядок в меняющихся обществах/ С. Хатингтон.- Москва:Прогресс, 2004.- 480 с.
 182. Хюбнер, К. Нация: от забвения к возрождению/ Курт Хюбнер.-

- Москва: Канон, 2001.- 400 с.
183. Чернілевський, Д. Педагогіка вищої школи. Підручник/ Д. В. Чернілевський, М. І. Томчук ; Вінницький соціально-економічний ін-т Ун-ту «Україна».- Вінниця: ОМСКП, Глобус-Прес, 2010.- 402 с
 184. Чесноков, Я. В. Лекции по исторической этнологии/ Я. В. Чесноков.- Москва: Гардарики, 1998.- 397 с.
 185. Чеснокова, И. И. Проблемы самосознания и психологи/ И. И. Чеснокова.-Москва: Наука, 1987.- 144 с.
 186. Чілачава, Р. Ш. Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан, перспективи/ Р. Ш. Чілачава, Т. І. Пелипенко, (Упор.). – Київ: Голов. спеціаліз.ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004.- 384 с.
 187. Чорна, К. І. Виховання громадянина, патріота, гуманіста. Навчально-методичний посібник/ Катерина Чорна.- Київ: ТОВ ХІК, 2005.- 96 с.
 188. Шевченко, Т. Г. Повне зібрання творів / Тарас Шевченко; Всеукр. Акад. Наук; Комісія для видавання пам'яток новітнього укр. письменства ; С. Єфремов [Ред.].- Київ : Держ. вид-во України ; Держ. Трест «Київ-Друк»? 1929.- Т. 3.(XXXV) Листування (текст. коментарій).- 1001 с.
 189. Шестакова, К. Ю. Етнічна ідентифікація на українському пограниччі: дис... канд. соціол. наук: 22.00.03 / Шестакова Катерина Юріївна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2005. - 188 арк.
 190. Шкільна, І. М. Формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя/ І. М. Шкільна// Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді.- 2018.- № 22.- С.295-306.
 191. Штифурак, В. Є. *Соціально-педагогічні основи виховної роботи зі студентською молоддю у вищих навчальних закладах*/ В. Є. Штифурак.- Вінниця: Діло : СПД Данилюк В. Г., 2007. - 568 с.
 192. Штофф, В. А. Введение в методологию научного познания . Учебное пособие/ В. А. Штофф. Ленинград: ЛГУ, 1972.- 191 с.
 193. Штофф, В. А. Моделирование и философия/ В. А. Штофф.- Москва-

- Ленинград: Наука, 1966.- 302 с.
194. Шугай, М. А. Психологічний аналіз розвитку національної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів : дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Шугай Марія Анатоліївна ; Національний ун-т «Острозька академія». - Острог, 2002. - 245
 195. Шукшунов С. Е. Инновационное образование: идеи, принципы, модели/ [Шукшунов С. Е., Взятых, В.Ф., Романкова Л. И.]- Москва: МАНВШ, 2011.- 289 с.
 196. Шульга, Н.А. Этническая самоидентификация личности / Николай Шульга.- Киев: Ин-тсоциологии НАН Украины, 1996.- 199 с.
 197. Эриксон , Э. Трагедия личности / Эрик Эриксон .- Москва: Алгоритм, Эксмо, 2008.- 253 с
 198. Эриксон, Э. Идентичность: юность и кризисы/ Эрик Эриксон .- Москва: Прогресс, 1996.- 344 с.
 199. Эриксон, Э. Детство и общество / Эрик Эриксон .- СПб. : Ленато, 2006.- – 592 с.
 200. Эриксон, Э. Проблемы Эго-идентичности/ Эрик Эриксон .- Реферативный журнал « Социология».-1991.-№1.- С.173–200.
 201. Юнг, К. (1994). Собрание Сочинений : пер. с нем. / Карл Густав Юнг. – Москва : Канон, 1994. – Том 1 : Психология бессознательного.- 320 с.
 202. Ягупов, В. В. Студент как субъект учебной деятельности/ В. В. Ягупов, В. И. Свистун, В. И.// Нові технології навчання: матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції («Духовно-моральне виховання і професіоналізм особистості в сучасних умовах. Київ-Вінниця: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, Академія міжнародного співробітництва і креативної педагогіки, 2009.- Спецвипуск, 58 (Ч.1).- С.- 32-39
 203. Яковенко, Н. Концепція та програми викладання історії України в школі (проекти)/ Н. Яковенко, Л. Ведмідь.- Київ, Україна: ВД «Стилос», 2009.-87 с.

204. Alavi, S. The Survey of Personal and National Identity on Cell Phone Addicts and Non-addicts / [Alavi, S., Ghanizadeh, M., Mohammadi, M., Kalhory, S., Jannatifard, F., Sepahbod, G.]//Iran Journal Psychiatry. – 2018.- №13(1).- P.15-21.
205. Fukuyama, F. Identity. the Demand for Dignity and the Politics of Resentment / Francis Fukuyama .- California:Farrar,Straus and Giroux, 2018.- 240 p.
206. Fukuyama, F. Against Identity Politics. The New Tribalism and the Crisis of Democracy/ Francis Fukuyama // Foreign Affairs.- 2018.-№ 97(5).-P. 90–114.
207. Glaser, S. Measuring and interpreting organizational culture/ [Glaser, S., Zamanou,S., Hacker, A.]// Management Communication Quarterly.- 1987.-№ 1 (2).-P. 174-178.
208. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life/ Erving Goffman.- Edinburgh: University of Edinburgh, Social Sciences Research Centre, Anchor Books Edition, 1959.- 173 p.
209. Gordon, Ch. Development of evaluated role identities/ Gordon, Ch. // Annual Review of Sociology.- 1976.- V. 2.- P. 405–433.
210. Habermas, J. Some Questions Concerning the Theory of Power: Foucault again in Kelly, M. (Ed.) Critique and Power: Recasting the Foucault./ Jürgen Habermas.- Cambridge, MA; London: MIT Press,1994.-424 p.
211. Habermas, J. The Crisis of European Union. (A Response, translated by C.Cronin) / Jürgen Habermas.-Cambridge, MA: Polity Press,2012.- 120 p.
212. Huntington S. P. Who Are We: The Challenges to America's National Identity / Samuel Huntington.- Great Britain by the free Press: Simon & Schuster, 2004.-448 p.
213. Ignatieff, M. Blood And Belonging: Journeys Into The New Nationalism/ Michael Ignatieff.- New York: Farrar Straus & Giroux, 1994.- 288 p.
214. Ignatieff, M. Warrior's Honour: Ethnic War and the Modern Conscience/ Michael Ignatieff.- New York: Henry Holt and Company, 1997.- 228 p.

215. Ignatieff, M. The Ordinary Virtues: Moral Order in a Divided World/ Michael Ignatieff.- Harvard: Harvard University Press, 2019.-272 p.
216. Kuzmickaite, D. Teoriniai tarptautinės lietuvių migracijos diskursai/ Kuzmickaite, D. //Lietuvių migracijos ir diasporos studijos.- 2008.-№ 1.- P. 24–32.
217. Lazdauskas, T. Vaikų psichologinis prisitaikymas ir jo kaita vaikų išsiskyrimo su tėvais kontekste: Unpublished doctoral dissertation: Socialiniai mokslai, psichologija (06 S) / Lazdauskas, T. Vilnius University, Lithuania, 2011.-198 p.
218. Moskovici, S. Notes towards a description of Social Representation/ Moskovici, S.// European Journal of Social Psychology.- 1988.- V. 18.(Issue 3).- P. 211-250.
219. Ritter, J., Gründer,K. Nation. Historisches Wörterbuch der Philosophie. (B.6)/ Ritter, J., Gründer,K.- Basel,Stuttgart: Schwabe, 1984.- 806p.
220. Schopflin, G. Nationalism and Ethnicity in Europe, East and West. /Schopflin, G. // C. Kupchan, Nationalism and Nationalities in the New Europe Ithaca, New York: Cornell University Press, 1995.- P. 37-65.
221. Schopflin, G. Nationalism and Ethnic Minorities in Post-Communist Europe's New Nationalism /Schopflin, G. // Caplan, R. F. Europe's New Nationalism .- New York: Oxford University Press, 1996.- P. 109-164.
222. Seton-Watson, H. Nations and States: An Enquiry Into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism/ Hugh Seton-Watson. - NewYork:Rountledge, 2019.- 580 p.
223. Seton-Watson, R.W. Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics/ Robert William Seton-Watson .- Norton library : Frank Cass & Company Ltd, 1972.-590 p.
224. Smith A. D. National identity (Ethnonationalism in Comparative Perspective/ Anthony Smith.- University of Nevada Press ,1993.- 227 p.
225. Stein, H. F. The Holocaust the Self and the Question of Wholeness/ H. F. Stein// Ethos.- 1993.-№ 21(4).- P. 485–512.

226. Yack, B. The myth of the civic nation / B. Yack //Theorizing nationalism/ R. Beiner [Ed.]. - Albany, 1999.- 105-121 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

МЕТОД НЕЗАКІНЧЕНИХ РЕЧЕНЬ

1. Україна для мене.....
2. Патріотизм у моєму розумінні це.....
3. Національна ідентичність – це.....
4. Проблеми української ідентичності в.....
5. Українська мова
6. Національна гордість в.....
7. Національна автентичність.....
8. Громадянська відповідальність.....
9. Громадянський обов'язок у.....
10. Майбутнє України.....
11. Без національної ідентичності.....
12. Національна культура.....
13. Історія народу є.....
14. Вплив інформаційної війни на формування національної ідентичності....
15. Громадянська активність студентської молоді.....
16. Національні інтереси України.....

ОПИТУВАЛЬНИК ДЛЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОЇ ГАЛУЗІ

Визначення окремих типів орієнтованості вчителя до різноманітних сторін педагогічної реальності

Інструкція. Вам пропонуються твердження, які стосуються різних сторін діяльності вчителя. Вам необхідно виразити своє ставлення до цих тверджень за п'ятибальною шкалою. Якщо Ви повністю згодні зі твердженням, то поставте напроти нього «5». Якщо в більшій мірі згодні, чим не згодні – «4». Якщо згодні, чи не згодні в однаковій мірі – «3». Якщо в більшій мірі не згодні, чим згодні – «2». Та, якщо повністю не згодні, то поставте «1».

№	Твердження	Бали
1	Вчитель у власній діяльності повинен реалізовувати всі вимоги адміністрації школи	
2	Як правило, вчителям не байдуже, діти чийх батьків (за професією, освітою, соціальним станом у суспільстві, особистісними якостями) відвідують їхній клас	
3	З моєї точки зору, слід завжди прислухатися до думки колег по роботі	
4	Головним для педагога – є оволодіння технологією навчання і виховання дітей на уроках суспільствознавчого циклу	
5	Учитель – центральна фігура в організації діяльності дітей, де реалізуються його інтереси	
6	Педагог повинен уміти враховувати інтереси всіх учнів на уроках суспільствознавчого циклу та в різних видах їхньої діяльності	
7	Працюючи в школі, я з задоволенням проводжу батьківські збори та зустрічі	
8	В адміністративні органи школи потрапляють, як правило, досвідчені вчителі	
9	Педагогічний колектив, в якому я проходила (в) практику, дружний і згуртований	
10	Я буду непоганим педагогом	
11	Уміння підтримувати ініціативу учнів – це задача, з якою справився	
12	Я з задоволенням читаю спеціальну літературу з проблеми формування національної ідентичності ліцеїстів	
13	Власні інтереси вище, ніж інтереси інших людей	
14	Я з задоволенням буду підтримувати зв'язки з сім'ями моїх учнів	

15	У власній роботі з дітьми я намагатимусь дати їм більше, ніж передбачено програмою	
16	З директором школи не слід сперечатися – до чого зайві неприємності.	
17	Наявність у класі яскравих індивідуальностей не заважає організації навчально-виховного процесу	
18	У конфліктних ситуаціях у школі правими залишаються звичайні вчителі, а не адміністрація школи та тим більше батьки.	

Обробка та інтерпретація даних

Орієнтованість	Номера запитань	Сума балів
1. На власну особистість	5, 10, 13	
2. На адміністрацію	1, 8, 16	
3. На колег	3, 9, 18	
4. На батьків	2, 7, 14	
5. На технологію навчання і виховання	4, 12, 15	
6. На дітей	6, 11, 17	

Нормативи, які дозволяють віднести респондентів до різних рівнів орієнтованості на різноманітні сторони педагогічної реальності: 4-8 балів – низький рівень; 9-11 балів – середній рівень; 12-15 балів – високий рівень. (Бойко, Т. , 2013, с.10-12)

Додаток В**ПРОБЛЕМНІ СИТУАЦІЇ**

1. У супермаркеті Вас обслуговують російською мовою. Чи попросите Ви перейти на українську мову чи , навпаки, підтримаєте розмову російською?
2. Вам подобається волонтерська діяльність. Однак, цього разу ваша зустріч із підопічними може відбутися тільки у неділю. Якими будуть Ваші дії? Ви долучитеся до зустрічі чи відмовитеся?
3. Ваш друг вирішив очолити студентський парламент. І попросив допомогти написати йому передвиборчу програму. Ви допоможете чи оберете за краще підготовку до завтрашнього семінару?
4. Викладач декілька разів зробив зауваження студентці. Нарешті його терпець урвався і він попросив...розказати напам'ять чи проспівати гімн. Чи можна так чинити? Чому?
5. Вам випала честь представляти Україну на міжнародних змаганнях. І Вас просять про інтерв'ю. Що би Ви розказали про Україну?
6. Ви спілкуєтеся в одній з соцмереж зі своїми зарубіжними ровесниками і раптом читаєте: «В Україні майже ніхто не користується українською мовою».Що Ви на це скажете?
7. Вам випала нагода пройти стажування у Верховній Раді. Як Ви думаєте які знання і які компетентності Вам би найбільше пригодилися?

АНКЕТА «Я і Україна»

1. Чи вважаєш ти себе патріотом України?
2. Якою ти бачиш Україну через 10 років?
3. Чи сподіваєшся ти на поліпшення життя в Україні?
4. Що потрібно змінити в Україні?
5. Яким Ти бачиш свій внесок у розбудову України?

ПРИКЛАДИ ТИПІВ КОМПЕТЕНТІСНИХ ЗАВДАНЬ

за В. Власовим, С.Кульчицьким (Власов, В. & Кульчицький, С., 2018)

1. Скориставшись документами, з'ясуйте, яку роль у суспільно-політичному житті відігравала УАПЦ. Чому влада вдалася до її ліквідації? На підставі уривків зробіть висновки про 1) причини антицерковної пропаганди; 2) методи антирелігійної агітації влади.

2. Виконайте завдання: 1. Випишіть із тексту по 5-10 іменників, прикметників, дієслів, за допомогою яких автор розповідає про Першу світову війну. 2. Які слова переважають – емоційно забарвлені (експресивні) чи стилістично нейтральні? Зробіть висновок про те, як світова війна позначилася на долях пересічних людей.

3. Роздивіться фотодокументи. Порівняйте зображення учасників стаханівського руху на пропагандистському плакаті та фотознімках. Яку помітили невідповідність? Оцініть за зовнішнім виглядом робітників реальні умови їхньої праці. Зробіть висновок про те, наскільки нові умови змінили життя простолюд.

4. Проаналізуйте карту. 1. Визначте, які території охоплювала Українська Держава гетьмана П. Скоропадського. Порівняйте їх з: 1) Автономною Україною в кордонах, окреслених «Інструкцією Тимчасового уряду Генеральному секретаріатові»; 2) Українською Народною Республікою в кордонах, заявлених Третім Універсалом Центральної Ради; 3) Українською Народною Республікою за Брестським мирним договором. 4). Про які проблеми внутрішньої та зовнішньої політики Української Держави свідчить карта? Поміркуйте, чим вони були зумовлені.

5. Оцініть цитований документ за критеріями об'єктивності. Спробуйте визначити політичні симпатії автора. Які оцінки в цьому документі є найпереконливішим, на вашу думку, доказом його упередженості чи неупередженості? Як автор намагається відтворити настрої переважної

більшості киян? Чи є підстави вважати, що оцінки, засвідчені в документі, є виявом панівних настроїв міщан?

Додаток Е

**Критичні значення критерію Пірсона χ^2 для рівнів
статистичної значущості $p \leq 0,05$ та $p \leq 0,01$**

p			P			P		
v	0,05	0,01	v	0,05	0,01	v	0,05	0,01
1	3,841	6,635	35	49,802	57,342	69	89,391	99,227
2	5,991	9,210	36	50,998	58,619	70	90,631	100,425
3	7,815	11,345	37	52,192	59,892	71	91,670	101,621
4	9,488	13,277	38	53,384	61,162	72	92,808	102,816
5	11,070	15,086	39	54,572	62,428	73	93,945	104,010
6	12,592	16,812	40	55,758	63,691	74	95,081	105,202
7	14,067	18,475	41	56,942	64,950	75	96,217	106,393
8	15,507	20,090	42	58,124	66,206	76	97,351	107,582
9	16,919	21,666	43	59,304	67,459	77	98,484	108,771
10	18,307	23,209	44	60,481	68,709	78	99,617	109,958
11	19,675	24,725	45	61,656	69,957	79	100,749	111,144
12	21,026	26,217	46	62,830	71,201	80	101,879	112,329
13	22,362	27,688	47	64,001	72,443	81	103,010	113,512
14	23,685	29,141	48	65,171	73,683	82	104,139	114,695
15	24,996	30,578	49	66,339	74,919	83	105,267	115,876
16	26,296	32,000	50	67,505	76,154	84	106,395	117,057
17	27,587	33,409	51	68,669	77,386	85	107,522	118,236
18	28,869	34,805	52	69,832	78,616	86	108,648	119,414
19	30,144	36,191	53	70,993	79,843	87	109,773	120,591
20	31,410	37,566	54	72,153	81,069	88	110,898	121,767
21	32,671	38,932	55	73,311	82,292	89	112,022	122,942
22	33,924	40,289	56	74,468	83,513	90	113,145	124,116
23	35,172	41,638	57	75,624	84,733	91	114,268	125,289
24	36,415	42,980	58	76,778	85,950	92	115,390	126,462
25	37,652	44,314	59	77,931	87,166	93	116,511	127,633
26	38,885	45,642	60	79,082	88,379	94	117,632	128,803
27	40,113	46,963	61	80,232	89,591	95	118,752	129,973
28	41,337	48,278	62	81,381	90,802	96	119,871	131,141
29	42,557	49,588	63	82,529	92,010	97	120,990	132,309
30	43,773	50,892	64	83,675	93,217	98	122,108	133,476
31	44,985	52,191	65	84,821	94,422	99	123,225	134,642
32	46,194	53,486	66	85,965	95,626	100	124,342	135,807
33	47,400	54,776	67	87,108	96,828			
34	48,602	56,061	68	88,250	98,028			

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові
результати дисертації*Статті у наукових фахових виданнях України*

1.Онищенко, Н. Г. (2019). Підготовка майбутніх учителів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв як наукова проблема. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*, 2 (60), 19 – 23.

2.Онищенко, Н. Г. (2020). Стан підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв. *Наукові записки» Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Педагогічні науки*, СХХХХІХ(149), 47 – 54.

3. Онищенко, Н. Г. (2020). Методологічні засади підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв. *Інноватика у вихованні, Вип. 11. Т. 2*, 155-165.

4. Онищенко, Н. Г. (2020). Модель підготовки майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності учнів ліцеїв. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 10 (104),

5. Онищенко, Н. Г. (2020). Використання потенціалу навчальних дисциплін у підготовці майбутніх учителів предметів суспільствознавчої галузі до формування національної ідентичності школярів. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Вип. 3 (44)*, 169 -176.

Статті у зарубіжних наукових виданнях

6. Онищенко, Н. Г. (2020). Формування національної ідентичності студентської молоді: психолого-педагогічний аспект. *Danish*

Scientific Journal, 38,vol.2, 36-41.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дослідження

7. Онищенко, Н. Г. (2020). Готовність майбутнього вчителя суспільствознавчих предметів до формування національної ідентичності учнів ліцею. *Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи: Збірник матеріалів VII всеукраїнської науково-практичної конференції, Суми, 2020*, 226-229.

8. Онищенко, Н. Г. (2020). Збереження національної ідентичності в умовах глобалізації сучасного суспільства. *Сучасні тенденції міжнародних відносин: Збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 2020*, 96 - 99.

Додаток 3

Таблиця 3.1

Відомості про апробацію результатів дослідження

№	Назва заходу	Місце і дата проведення	Форма участі
Міжнародні науково-практичні конференції			
1	«Формування міжетнічної та міжконфесійної толерантності майбутніх учителів засобами громадянської освіти»	Київ, 2009	очна, виступ доповіддю
2	«Досвід та перспективи впровадження громадянської освіти та методики її навчання у освітній процес для педагогічних спеціальностей закладів вищої освіти»	Київ, 2019	очна, виступ доповіддю
3	«Національна політика комуністичного режиму СРСР в Україні у роки Другої світової війни. До 75 річчя вигнання нацистських загарбників з України»	Київ, 2019	очна, виступ доповіддю
4	V Міжнародна науково-практична конференція «Право і суспільство: актуальні питання та перспективи розвитку». (Полтава, ?)	Полтава 2020	очна, виступ доповіддю
Всеукраїнські науково-практичні конференції			
5	VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи»	Суми, 2020	очна, виступ доповіддю
6	«Українська мова вчора, сьогодні й завтра в Україні і світі»	Київ, 2020	очна, виступ доповіддю
7	. «Сучасні тенденції міжнародних відносин»	Київ 2020	очна, виступ доповіддю